



Mäetagused 64

Värviline maailm



*Kaasavõetud esemete värvimine batika tehnikas.
Esemete kaunistamine rahvuslike ornamentidega (all).
Kristjan Raba fotod 2008*

*Tagumisel sisekaanel töövihiku "Kirju-mirju värvimaailm" 6. lehekülg.
Loe alates lk 145.*

VÄRVID
ERMIS



2X Kristjan Raba

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

64

Hüperajakiri

(vaata ka: <http://folklore.ee/tagused>)

Toimetajad

Mare Kõiva & Andres Kuperjanov

Külalistoiimetaja

Piret Voolaid

Tartu 2016

Toimetajad: Mare Kõiva & Andres Kuperjanov

Külastajatoimetaja: Piret Voolaid

Tegevtoimetaja: Asta Niinemets

Raamatututvustused ja uudised: Piret Voolaid & Asta Niinemets

Ingliskeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo

Kaane kujundus: Andres Kuperjanov

Küljendus: Diana Kahre

Toimetuskolleegium 2015–2020: Juri Berezkin (Peterburi Etnograafiasinstituut, Venemaa), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala (Helsingi Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (Innsbrucki Ülikool, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Tiiu Salasoo (Estonian Learning Materials, Sydney, Austraalia), Urmas Sutrop (Eesti Kirjandusmuuseum), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Piret Voolaid (Eesti Kirjandusmuuseum)

Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel. Väljaande valmimine on seotud Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT 22-5, võrguversioon valmib riikliku programmi “Eesti keel ja kultuurimälu II” projekti EKKM14-344 toetusel.



Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, DOAJ, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, ERIH Plus

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu
tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706
e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2016.64

© EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm
EKM Teaduskirjastus, F-seeria
MTÜ Eesti Folkloori Instituut
Kaas Andres Kuperjanov

Sisukord

Kaastööst	5
Värvilise maailma väljendused keeles ja folklooris	
<i>Piret Voolaid</i>	7
Punane regilaulus: sõnad ja vormelid	
<i>Tiiu Jaago</i>	9
Mis värvi on muinasjutt?	
<i>Kärri Toomeos-Orglaan</i>	35
Värvinimed ja värvid vendade Grimmide muinasjutu “Lumivalguke” variantides	
<i>Urmas Sutrop</i>	57
Värvisõnad ja värvisümbolid eesti mõistatuste alaliikides	
<i>Piret Voolaid</i>	69
Moodustusviisi ja tähenduse vahekorra eesti värvinimetustes	
<i>Vilja Oja</i>	99
RELIGIOONIST	
Eestikeelne usuõpetus (katehees) õigeusu kirikus	
<i>Liina Eek</i>	115
MEIST ENDIST	
Uurida võiks kõike, kui vaid aega oleks... Intervjuu Urmas Sutropiga tema 60. sünnipäeval	
<i>Meelis Roll</i>	135
Uurimistöö rollist värvide tähendust ja värvisõnu käsitleva õppematerjali loomisel Eesti Rahva Muuseumis	
<i>Jane Liiv, Virve Tuubel</i>	145

IN MEMORIAM

Katre Õim

Piret Voolaid

159

UUDISED

Fraseoloogia ja psühholoogia seostest rahvusvahelisel lingvistikakonverentsil

Anneli Baran

161

“Noorte hääled” 2016

Ave Goršič, Piret Koosa

164

Kroonika

166

TUTVUSTUS

Kompaktne ülevaade vaimude ja deemonite maailmast

Reet Hiiemäe

178

Kaastööst

Mäetaguste toimetus avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitavalt ingliskeelne resümee.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -kõlgede numbrid – sulud lõpevad.
- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.

- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Stern Glaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

Värvilise maailma väljendused keeles ja folklooris

Piret Voolaid

Ajakirja *Mäetagused* käesolev erinumber on pühendatud meid ümbritsevale värvikirevale maailmale, tähelepanu all on värvid – värvinimetused, värvide sümboolsed ja sotsiaalsed tähendused ja väljendused, nende kujunemine – nii folklooris kui ka keeles laiemalt.

Erinumbri idee tekkis praktilisest pedagoogilisest vajadusest, nimelt ühest 2014. aastal Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud koolitusest, mille eesmärk oli tutvustada lasteaiaõpetajatele võimalusi, kuidas õpetada lastele emakeelt ja värvinimetusi muuhulgas rahvaluuletekstide kaudu (vt Voolaid: *Mäetagused* 59, lk 165–166, veebiadress <http://www.folklore.ee/tagused/nr59/u03.pdf>). Kõigi selle numbri värviteemaliste artiklite autorid esinesid koolitusel populaarses stiilis ettekannetega, mida oleks olnud kahju jätta akadeemilises vormis edasi arendamata ja avaldamata. Algse idee üheks oluliseks verstapostiks kujunes ka 2016. aasta juunis Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud konverents “Suur maalritöö: keelest ja meelest”, millega tähistati keeleteadlase Urmas Sutropi 60. sünnipäeva (konverentsi kava, ettekannete teesid ja esitlusfailid vt <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2016/suurmaalritoo/>). Kahtlemata seostub juubilari varasematest uurimisvaldkondadest üks olulisemaid värvidega, sh põhivärvinimetuste teooriaga, mistõttu olid ka mitmed teadusettekanded inspireeritud värvitemaatikast.

Tiiu Jaago, kelle varasemad tööd värvinimetustest ja nende kujundilisest osast regilaulus (nt regivärsilises pulmalaulus) ilmusid juba 1980. aastatel, analüüsib värvinime *punane* esinemist Tartu- ja Läänemaa regilauludes lähtuvalt vormelikontseptsioonist, mille järgi käsitletakse regilaulu sõnavara mitte üksikute sõnade, vaid leksikaalselt kokkukuuluvate püsiseoste kaudu. Ilmneb, et *punane* esineb alati vormellikus seoses, olgu selleks siis kas alliteratsiooni-vormel või parallelismivormel, teatud motiivid või teemad.

Kahes artiklis on tähelepanu all värvide kasutusala muinasjutus.

Kärrri Toomeos-Orglaan uurib lähemalt värvuste esinemist ja värvuste abil loodavaid assotsiatsioone eesti imemuinasjuttudes. Autor järeldab, et tegelast, olendit või eset kirjeldav värvus ei iseloomusta üksnes kirjeldatu külge, vaid võib anda vihjeid ka selle sisemise olemuse kohta ning luua lisatähendusi.

Urmas Sutrop keskendub värvinimedele ja värvidele vendade Grimmide muinasjutu “Lumivalguke” kolmes variandis. Tulipunktis on värvide ja värvinimede tähendused ning nii nimede kui ka tähenduste muutumine. Struktuuralse meetodi abil analüüsib autor värvide ja nende nimede sümboliseid tähenduste opositsioone nagu sees ja väljas, valgus ja pimedus, elu ja surm, loogiline ja mütoloogiline. Samas ilmneb, et tegemist pole ainult lihtsate binaarsete opositsioonidega, vaid esteetiliste kaalutlustega, kuivõrd vennad Grimmid pidasid värve must, valge ja punane ilusateks, Jacob Grimmi kirjeldusel poeesia kolmeks värviks.

Piret Voolaid analüüsib värvisõnade esinemis(sagedus)t ja kujundiloomet kolmes levinumas mõistatuste alaliigis – klassikalistes mõistatustes, keerdküsimustes ja piltmõistatustes. Värvid on klassikaliste mõistatuste kujundiloomes mõistatuse objekti, eseme või nähtuse kirjeldamisel ja lahendivihje andmisel üks esmaseid tunnuseid. Keerd- ehk naljaküsimused ja piltmõistatused on keskendunud enam huumorile ja neis väljendatakse värvuste kaudu kultuurstereotüüpe.

Keeleteadlane Vilja Oja, kes on pika teadlasekarjääri vältel värvinimetuste eri aspekte käsitlevaid publikatsioone avaldanud umbes 40, annab oma seekordse uurimusega süsteemse ülevaate värvinimede moodustamisviisidest (juursõnad, tuletised, liitnimetused) eesti kirjakeele ja murrete baasil. Värvuste nimetamismotiivid seostuvad põhiliselt kas mingi värvilise objektiga, millega kirjeldatavat värvi võrreldakse, või ainega, mida värvimisel kasutatakse.

Usundi rubriigis kirjutab Linda Eek eestikeelsest katehheesist (usuõpetusest) Eesti õigeusu kirikutes – Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikus ja Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu kirikus. Autor teeb religioonisotsioloogilise uurimise käigus kogutud intervjuude põhjal ülevaate vaimulike erinevatest seisukohtadest ning esitab eestikeelse katehheesi üldised suundumused ja kitsaskohad.

Mõnevõrra haakub erinumbri juhtliiniga ka ajakirja ülevaaterubriik, milles värvitemaatikat puudutavad kaks kirjutist. 7. juunil tähistas 60. sünnipäeva Eesti Kirjandusmuuseumi direktor, Tartu Ülikooli antropoloogilise ja etnolingvistika professor Urmas Sutrop, kellega tehtud intervjuus on juttu värviteemast, põhivärvinimedest, mis on olnud pikka aega intervjuueeritava peamisi uurimishuvisid. Eesti Rahva Muuseumi peakunstnik Jane Liiv ja giid-metoodik Virve Tuubel teevad ülevaate muuseumis aastail 1994–2015 avatud püsinaitude juurde kuulunud populaarsest haridusprogrammist ja õppematerjalist “Kirju-mirju värvimaailm”, mille sihiks oli õpetada värve eesti rahvakultuuris ja värvisõnu eesti keeles, pakkuda täiendust kohustuslikule kooliprogrammile.

Punane regilaulus: sõnad ja vormelid¹

Tiiu Jaago

Teesid: Artiklis vaadeldakse värvinime “punane” esinemist Tartu- ja Läänemaa regilauludes. Varasemad uurimused regilaulu värvinimede alalt osutavad sellele, et kuigi värvinimesid kohtab lauludes harva, esinevad need silmahakkavalt väljakujunenud sõnaseostes. Võttes aluseks vormelikäsitle (s.o eelduse, et värvinimed, sh “punane”, esinevad regilauludes püsivates leksikaalsetes seostes) ja lähtudes kontekstikesksest folkloristikast (mille järgi püsivad sõnaseosed on tõlgendatavad üldisemas kontekstis, antud juhul motiivi ja teema tasandil) on analüüsitud “punase” (“puna”, “verev”) esinemisviise nii laulus esitatud sõnumite kui ka vormelite varieerumise vaatepunktist. Ilmneb, et kuigi värvinime sisaldavad vormelid varieeruvad sõnastustasandil, on nende temaatiline kasutuskontekst suhteliselt stabiilne.

Märksõnad: Läänemaa regilaul, punane, Tartumaa regilaul, vormel, värvinimed

Regilaulu värvigamma pakkus rohkelt aruteluainet 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate alguses, tõustes veel kord esile 1990. aastate keskel. Sõnavõttud koondusid kas enam maailmapiltide ja sümbolite teemale või siis värvisõnade kultuuri- ja keele(aja)loolisele taustale (vt nt Sarv & Sarv 1979; Parmasto 1982; Viires 1983; Roll 1985; Sarapik 1994, 1997). Et paremini eristada värvitaju, -sümboolika ja -nimetuste teemat, sekkus arutellu psühholoog Jüri Allik (1982). Keeleajaloolisest vaatepunktist pakkusid enam lisateavet Urmas Sutropi uurimused, sh eksperimentaalne töö, milles ta Brent Berlini ja Paul Kay esitatud teooriale tuginedes esitas eesti keele põhivärvinimede kujunemisjärgud (Sutrop 1995, 1996).²

Rahvaluuleteoreetilisest vaatepunktist rõhutati vajadust kvantitatiivsete uuringute järele, mis omakorda viisid vormeli-kontseptsiooni rakendamiseni värvisõnade analüüsis (Ernits & Sarv & Tedre jt 1981; Jaago 1997).³ Vormeli-kontseptsioonist on lähtutud ka käesoleva artikli regilaulude analüüsi-osas.

Regilauluvärvide alased uuringud on omakorda pakkunud paralleelteavet arheoloogidele: nagu regilauludes, nii on ka keskaegse naise rõivastuses eelistatud värvid sinine, punane ja valge (Rammo 2015). Mõistagi ei ole rõiva- ja regilauluvärvide vahel otseseost (ühel juhul on tegemist kanga värvimistehnikate ja rõivamoega, teisel juhul stereotüüpsete sõnaseoste ja regilaulu-omaste tähendusväljadega). Ometi viitab see üldisele kultuuripildile, kus teatud värvidel on suurem osakaal.

Regilaulu värvisõnad – käsitluse üldtaust

Regilaulu värvisõnade esinemissageduse vaatlused osutavad asjaolule, et regilaulus värvinimesid tihti ei kohta. Näiteks Kodavere 318 regilauluteksti põhjal koostatud sõnasagedusloendis ei leidu 50 enamlevinud sõnatüve ja sõnaseoste hulgas ühtki värvinime, v.a “kuld”, mis võib teatud määral olla mõistetud värvinimena (Saarlo 2001: 273, 295–297). *Eesti rahvalaulude* antoloogia I köite 1. vihu 772 laulust esineb värvinimesid 175 laulus, s.o 22,6% tekstidest (Jaago 1997: 54). Samas viitavad värvisõnade sagedustabelid sellele, et teatud värvisõnu kasutatakse teistest enam. Näiteks eelmainitud rahvalaulude antoloogia I: 1 põhjal koostatud värvisõnade nimestikus esineb kõige enam “punast” (73 korda), seejärel on “sinine”, “hall” ja “must” (55 korda) ja “valge” (44 korda). Hoopis vähe esineb aga “rohelist” (5 korda) ja “kollast” (2 korda).⁴ Kui ühitada need andmed teadmistega eesti keele põhivärvinimede kujunemisetappidest (vt Sutrop 1996: 662), võib näha teatavat kattumist. Lihtsustatult võib öelda, et regilauludes enamlevinud värvinimed on keeles ka varem välja kujunenud. Kuid öeldut ei saa taandada pelgalt eesti keele värvinimede kujunemise ajaloole: seda ei keeleajaloolisest ega ka regilauluteoreetilisest vaatepunktist. Kui jätta hetkel kõrvale asjaolu, et regilauludes kasutatakse murde-, mitte kirjakeelt, seisneb probleem selles, et põhivärvinimed võivad erinevatel keeleajaloolistel etappidel muutuda. Näiteks regilaulus sageliesineval sõnatüvel “puna” on suhteliselt pikk ajalugu: eesti keele etümoloogia sõnaraamatu järgi kuulub see soome-ugri perioodi. Samas värvinimetuseks kujunes see hiljem, läänemeresoome ajajärgul, tähistades varem mõistet “karv” (karva). Urmas Sutropi esitatud värvinimede kujunemisjärgude skeemilt võib punast värvi tähistavate sõnadena näha ka “koitu” (*koje*) ja “verevat” (*wire*) (Sutrop 1996: 663–667). Sutrop juhibki tähelepanu sellele, et “keele jõudmisel järgmisse arengujärku mitte ainult ei lisandu uusi värvide põhinimetusi, vaid et sageli vahetuvad ka olemasolevad põhinimed” (Sutrop 1996: 661). See seletab ka asjaolu, miks nt sõna “hall” on regilaulus palju kasutust leidnud, kuigi põhivärvinimeks

on see kujunenud suhteliselt hiljuti – 18. sajandil, see on samal ajal sõnaga “pruun”, mida regilaulus kohtab jällegi haruharva (vrd Jaago 1997: 55–57). Võib järeldada, et regilaulude värvisõnakasutus on samuti teinud läbi muutusi, mis vähemalt osalt on toimunud kooskõlas keeleajalooliste muutustega.

Folkloristlikust vaatepunktist regilaulu värvinimede esinemissagedust käsitledes on oluline arvestada seda, et regilaul koosneb pigem väljakujunenud sõnaseostest (vormelitest) kui vabalt kokkupandavatest üksiksõnadest. See tuleb esile ka värvisõnade puhul. Samuti ilmneb, et need värvinimed, mida regilaulus esineb teistest enam, kuuluvad samal ajal paljudesse stereotüüpsetesse ühenditesse. Tuues siinkohal vaid mõned näited “punase” erinevatest kasutusseostest, võib eristada kahte tasandit. Esmalt ühildumine värsitasandil algriimuvate sõnadena (alliteratsioonivormelid), näiteks “pale punane”: “pahatsel **pale punane**”, “eks ole **pale punane**”, “löömata **pale punane**”). Teiseks värvisõnade seostumine paralleelsõnadena värsirühmas (parallelismivormelid), näiteks “sini / puna” esimeses alltoodud näites naise sünonüümidenäiteks (“sinisääri / punapõske”) või “puna / valge” teises näites, viidates laulu minategelase töös ja külmas taanduvale tervisele:

*Pärast tood naese Narva maalta,
sini sääri Saksamaalta
puna põski Poolamaalta.
E 14319 (1) < Viljandi (a-ta).*

*Ju **puna** minust pugenud,
ju **valge** minust vajunud.
Puna läinud puute peale
valge rehevarda peale.
H III 3, 459 (2) < Kose (1888).*

Analoogilistes motiivides võivad värvinimed kombineeruda teiste omadussõnadega, moodustades kinnistunud sõnapaare nii värsi kui ka värsirühma tasandil, millest üks silmahakkavamaid seoseid kosjateemalistes, pulma- ja vaeslapselauludes on “pale punane / ihu ilusa”:

*Kas pole kõrki kõrvassagi?
Eks ole **valge** vastassagi.
Eks ole **pale punane**,
eks ole **ihu ilusa**,
eks ole mokad muodusamad.
H I 1, 89 (51) < Kadrina (1888).*

Võera armud, võera hirmud,
need käivad läbi südame,
läbi mu **ihu ilusa**,
läbi mu **pale punase**,
läbi mu **halli** uue kuue,
läbi mu kauni kingakese.
H I 5, 513 (1) < Viljandi (1894).

Märkimisväärselt sageli ühilduvad paralleelsõnadena “punane / sinine”, kusjuures need võivad teineteisele vastanduda (nagu esimeses alltoodud näites on “sinine” laulik nõrgem “punasest”), täiendada teineteist (nagu teises alltoodud tekstikates kujutluspilt pilvest, millest sai “punane hani” ja sellest omakorda “sinine saba”, olgu see siis võib-olla ka metafoorsena tõlgendatav) või loovad need värvinimed koos mingi terviknähtuse (nagu alltoodud kolmandas näites silla siin- ja sealpoolsuse vahel):

Mis sina, **sinine**, laulad!
Las mina, **punane**, laulan.
EÜS VI 1115 (291) < Jõhvi (1909).

Pilvest saab vee pisara,
pisarast sai pikka purju,
purjust sai ani **punane**,
anist sai saba **sinine**.
EÜS VI 1391/3 (46) < Koeru (1909).

Oo minu hella eidekene,
viska maha, vinna kõisa,
lase maha laeva kõisi,
siruta **sinine** lõnga,
pueta **punane** lõnga,
tõmba minda taeva'assa!
H I 5, 513 (1) < Viljandi (1894).

Kui tänapäeva ettekujutuste järgi on üks värvilisemaid nähtusi vikerkaar, siis näiteks Virve Sarapiku uurimustest selgub, et kuigi rahvausundi varasemates kihtides võib näha vikerkaare seostamist küll vee, maailmasid ühendava silla või kaarega, kohtab värve vikerkaarega ühenduses haruharva: “Tänapäeva inimese teadvusse kinnistunud vikerkaare seitset värvi ei kohta me aga kuigi sageli” (Sarapik 1993: 54). Põgusalgi vaatlusel selgub, et eelöeldu kehtib ka regilaulu kohta: “vikerkaar” koondub regilauludes kas looduskujunditesse, eba- maiste teekondade või kiidetud noormehe kirjeldustesse. Ootuspäraselt esineb

“vikerkaar” algriimilistes seostes sõnadega “vesi”, “vöö”, “vend”, “vihm” (noormehe kiituses on *vöö kui vihma vikerkaar*; vaeslapselaulus on *taevas minu tare, vikerkaar mu vihmavari*). Tavapärasest eristuv teekond viib läbi “viie vikerkaare”:

*Alt mina aasin halli ilma,
keskelt kuu kumera,
vahelt viie vikerkaari,
oma neidu otsidessa.*

H III 8, 366 (3) < Palamuse (1890).

Värvinimetusi vikerkaarega seoses regilauludes tavaliselt ei kohta. Ilmselt ei taandu see tõdemus pelgalt vikerkaare ja värvide seostamatusele iseenesest (ehk tänapäevasest erinevale kujutluspildile), vaid oma osa on regilaulu vormellikul keelel, mis seob sõnu värsis kõla kaudu (“vikerkaar” > “vesi”, “vend”, “vöö”, “vileööja”, “viie” jms). Ometi võib vikerkaart kui nähtust (mitte sõna) regilaulus seostada värvidega, nimelt taas “sinise” ja “punase” parallelismi-seosega (Sarapik 1993: 54–55; Jaago 1997: 62–64).

Eelnevat kokku võttes võib tõdeda, et regilaulu värvigamma uurimise praeguses etapis on otstarbekas lähtuda vormelikeelest. Varasemad uurimused on andnud piisavalt teadmisi nii värvisõnade esinemissageduse kui ka värvisõnade abil kirjeldatavate nähtuste kohta, et öelda, milliseid leksikaalseid püsiühendeid ehk vormeleid (nagu eelpool “viie – vikerkaari”) värvisõnadega ühenduses otsida võiks. Samas on vormelite kasutus küllalt varieeruv, mis ei võimalda ilma motiivi (teema, laulu tervikteksti) arvestamata nende kujundite semantilist välja määratleda. Näiteks “pale punane” esineb sageli laulutegelast kiitvas tähenduses, eriti, kui sellele liitub paralleelvärsis “ihu ilusa”. Samas kasutatakse seda vormelit ka “tuima neiu” motiivis, kus laulikmina annab nõu seda tütarlast mitte kosida.

*Tuimal turtsaku juusse,
vihatsel silma vesitse,
pahatsel pale punane.*

H II 59, 779 (30) < Rõngu (1896).

Vormeli “pale punane” leksikaalne lähiümbrus (omadussõnad “tuim”, “viha-ne”, “pahane”) nihutab siin näites ilu ja tervist märkiva “punase” vihast või tigidusest esile tõusvale “punasele”.

Rahvaluuleteoreetilisest vaatepunktist on intrigeeriv, et konteksti osa teksti tähenduse mõistmisel kehtib ka rahvaluule (teksti) seisukohast nii väikesel tasandil nagu seda on regilaulu vormel. Dan Ben-Amos on kontekstikeskse folkloristika põhimõttest lähtuvalt sõnastanud teksti ja tähenduse seose järg-

miselt: “Kui tekst on kas temaatilisel, morfoloogilisel, struktuurilisel või metafoorsel tasandil stabiilne, kuid kontekst varieerub, põhjustab just viimane teksti poolt loodavaid tähenduserinevusi, järelikult toimib kontekst rahvaluuletekstide interpretandina” (Ben-Amos 2009a [originaalis esimest korda 1993]: 31). Mida lühem ja stabiilsem on tekst, seda suurem on selle sõltuvus kontekstist, lisab Ben-Amos samas. Analoogilisele seisukohale jõudis Ülo Tedre Karksi regilaulude stereotüüpsust analüüsides. Kuigi selleaegses regilauluteoorias (1960. aastate alguses) eeldati stabiilsust laulude tasandil,⁵ märkab Tedre esmalt, et terviklaul allub muutustele (improvisatsioonile) tunduvalt paindlikumalt kui üksikvärss, ja teiseks, et “stereotüüpne värss ei kanna laulu sisu”, mis võimaldab seda kasutada mitmetes tähendusseostes (vt Tedre 1964b: 84). Teisalt aga tekib kontekstikeskse folkloristika kui teoreetilise raami seisukohast ka teatav kitsaskoht: vormelite tõlgendajana on tänapäeva uurija väljaspool pärimuse valdajate tõlgendusruumi – lauljate ja tõlgendajate jaoks on sama teksti kontekstid erinevad (vrd Ben Amos 2009b [1971]: 21). Analüüsi seisukohast on seega vältimatu minna tagasi värvisõnade sagedustabelite juurde. See võimaldab rekonstrueerida laulukeelt (teisiseõnu: aimata, mida tähendas, et laulikul on “palju sõnu”), et selle kaudu tõlgendada värvisõnu sisaldavaid vormeleid neid üksteisega suhtesse seades.

Allikad ja teoreetilis-metoodiline raam

Käesolevas artiklis käsitletakse värvisõna “punane” (võrdlevalt ka “puna”, murdest tulenevalt lisandub “verev”). Et valik langes just sellele värvisõnale, tulenes sagedustabelitest, mis on näidanud selle värvisõna rohket kasutust. Ühtlasi on regilaulude senisest analüüsist selgunud, et “punasel” on mitmeid stereotüüpseid tähendusvälju. Võrreldud on kahe, regilaulutraditsiooni vaatepunktist erineva traditsioonipiirkonna laule: Läänemaalt 125 ja Tartumaalt 166 teksti. Tuginedes “Eesti regilaulude andmebaasile” (<http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>) on koostatud andmetabel, mis sisaldab nii värvinime koos selle leksikaalse ümbrusega kui ka laulutekstiga seotud kommentaare (arhiiviviide, sh laulu kirjapanemisega seotud teave, laulutüüp, funktsioon). Andmete selline kooslus on vajalik, kui analüüsida värvinimega seotud kujundeid eeldusel, et need seostuvad kindlate laulumotiivide ja -teemadega, moodustades seejuures vormeleid. Sama toimimisviisi õigustas end ka nt regilaulu linnanimede uurimisel (Jaago 2013).

Analüüsi teoreetiliseks aluseks on valitud vormelikäsitlus (Kolk 1962, 1980; Harvilahti 1992; Saarlo 2000, 2001). Regilaulu vormelite uurimine sai alguse regilaulu stereotüüpia ja varieerumise uuringutest 1950.–1960. aastatel Udo

Kolgi töödes. Nimelt eristas Udo Kolk stereotüüpse korduvuse väiksemal tasandil kui seda käsitleti tavaliselt (värss, värsirühm, lause vms), näidates, et väikseim ja samas universaalne element laulus on “värsisise vormel” (Kolk 1962: 147). Kolgi töö lähtus ühe lauliku repertuaari süvaanalüüsist, mistõttu värsisise vormelite neli alaliiki (alliteratsioonilised sõnapaarid, meetrilised vormelid, stereotüüpsed sõnaühendid ja parallelismivormelid) avas ta näidete kaudu. Värvinimedega seotud vormeleid on Kolgi selles käsitluses kaks: alliteratsioonilise sõnaühendina “must muld” ja stereotüüpse sõnaühendina naise või pruudi metonüümne sünonüüm “sinipõll” (Kolk 1962: 90–91, 119). Hilisemas töös keskendus Kolk alliteratsiooni- ja parallelismivormelile, näidates vormelikontseptsiooni ühisosa teiste uurijate (Ülo Tedre, Veera Pino, Juhan Peegel) töödega, milles regilaulu praktilisele analüüsile tuginedes tegeldi samuti stereotüüpsete kordustega, kuigi vormeli mõistet neis töödes ei kasutatud (Kolk 1980: 27). Kolk selgitas vajadust regilauluvormelite registri koostamise järele, tuues ka sellekohase näite. Ta pakkus skeemi, mille keskme moodustab vormeli üks koostissõna (Kolgi näiteskeemil oli selleks “must”) ja lisas sellele nii allitereeruvad kui paralleelsõnad (vastavalt “muld”, “mure” jne ning “valge”) (Kolk 1980: 35).

Vormeleid on seega eristatud esialgu kvalitatiivsete meetoditega, lugedes võrdlevalt laulutekste. Tekstianalüüsist üha enam materjali kogudes on jõutud kvantitatiivsete meetodite rakendamiseni, mida hõlbustas ka arvutite levik ja sellega seotud uue tehnoloogia kasutuselevõtt uurimisprotsessis. Neist võimalustest lähtus Liina Saarlo, kes lokaaltraditsiooni (Kodavere) näitel analüüsis sõnade ja sõnaühendite statistilist korduvust regilauludes ning selle seost vormelikeelega (Saarlo 2001). Ühtlasi on Saarlo püstitanud küsimuse regilaulu sõnaühendite registri vastavusest muude tekstikorpuste (tavakeel, parömioloogilised üksused) põhjal koostatud registritele (Saarlo 2000: 147 jj). Paralleelselt eelkirjeldatud arengutega toimus 1980.–1990. aastatel teinegi muutus: laulu üksikosade fikseerimise asemel hakati üha enam tegelema tekstide tõlgendamisega lauluteemat, lokaaltraditsiooni vms kontekste arvestades (vt nt Harvilahti 1992: 88–90). Nende arengute põimumine toob kaasa kvalitatiivsete ja kvantitatiivsete uurimisviiside kombineerimise.

Kuidas praeguses teaduspildis siis piiritleda alliteratsioonilisi ja parallelismivormeleid? Üldjoontes on seda tehtud sõnaseoste kordumisi fikseerides. See tegevus võis rajaneda kas tekstide lugemisele või andmete masintöötlusele (andmete hulk ja iseloom on kummagi tegevuse puhul erinev). Kuid on ilmunud, et lihtsalt sõnaseoste sagedusuuringud vormelite piiritlemisele ei vii. Näiteks sõna(tüve) sagedustabelitele tuginedes väidab Liina Saarlo: “Kõige produktiivsemad sõnaühendid kipuvad pahatihti olema puhtalt grammatiliselt või süntaktiliselt seotud sõnad ja abisõnad” (Saarlo 2001: 293). Seega on

vormelite piiritlemiseks vaja arvestada ka sõnaseoste tähendusruume, mis omakorda eeldab kvalitatiivsete meetodite rakendamist. Ühtlasi osutab Saarlo tööga, et laulikule ja uurijale avanevad vormelid erinevalt: ühel juhul loomisprintsibina, teisel juhul n-ö tekstist äratundmisena (samas). Töö (suurte) materjalihulkadega ühelt poolt ja laulu üksikosade kontekstikeskne analüüs teiselt poolt on kujundanud mustri käesoleva uurimuse tarvis. Sellest tulenevalt põimuvad siinses artiklis ühelt poolt regilaulu varasem vormelikäsitus ja teiselt poolt kontekstikeskse folkloristika põhimõtted: kui 1950.–1980. aastatel oli eesmärgiks vormelite registri koostamine, piirdudes vormelina määratletavate sõnaseostega, siis käesolevalt analüüsitakse vormeleid kui osa püsिमotiividest ja -teemadest.

Värvisõna kui kujund

Mil määral kasutatakse värvinimesid mingi nähtuse visualiseerimiseks? Mil määral on tegemist metafoorse kirjeldusega? Mõistagi ei õigusta selline eristus end täiel määral, sest enamasti on need alad kattuvad. Näiteks alljärgnevas on “Loomise” imelinnu kirjeldus, mida värvid muudavad küll visuaalselt ettekujutatavaks, kuid sellises koosluses viitavad ka asjaolule, et tegemist on argi-ilmale vastanduva linnuga:

Mis sealt merest välja tuli?

Hallikirju linnukene,

hallikirju hambad suus,

punane pugualune,

kollane kõhualune,

sinine sabaalune.

Lendas meie koppelie [---]

H 2 II, 343 (469) < Karuse (1889).

Sellegipoolest võiks proovida eristada vastavat dominant: kas pigem (või mil määral) visuaalsus või metafoorsus ja kuidas mõjutab seda dominant värvisõna leksikaalne ümbrus.

Tekste esmapilgulgi vaadeldes tuleb esile see, et sama sõna (“punane”) ei paku alati sama visuaalset kujutluspilti: “punane pale”, “punane pael”, “punane peni”, “punapäine pääsukene” võimaldavad näha punase erinevaid toone. Enamasti mõjutab üldpilti “punase” leksikaalne kontekst (näiteks moodustades parallelismivormeleid nagu “punane pale / ihu ilusa”, “sinikirja linnukene / punapäine pääsuke”). See haakub mõneti Mari Uusküla ja Urmas Sutropi põhivärvinimede Läänemere äärses areaalsuses uuringuga, kus sedastatakse: “[---]

igal keelel on oma kindel parim näide punase, sinise, rohelise, kollase ja kõigi teiste värvide jaoks” ehk: igal keelel on oma “värviruum” (Uusküla & Sutrop 2014: 680; vrd Uusküla 2008). Regilaulu värvipildis on vähemalt kolm erinevat punast: pruunikaspunane, mis seostub eriti looma karva või linu sulestiku värviga; tulipunane, mis seostubki tule, või ka riideesemete värviga, ja roosakam värv, mida kohtab nt päikesetõusu või loojumise ajal. Ometi ei ole see ka laulude mõistmisel nii lihtne. Näiteks “punane” hobuse tähenduses võiks luua kujutuse pruunikaspunase karvaga hobusest. Kuid kui hobune on laulus “veripunane”, ei saa tavalist situatsiooni endale kuidagi ette kujutada. Pigem viib see mõtted värssides öeldu ülekandelisele tähendusele: kuna erinevat värvi hobuste kirjeldused liituvad pulmamotiividega, punane hobune aga eriti kosjamotiividega, siis võiks järeldada, et neis motiivides viitabki “punane” pigem sotsiaalsele pöördpunktile (mida kosjad ja pulmad markeerivad) ja taotluseks ei ole visualiseerida tavalist hobust:

*Minul vennal ilus halli,
ilus halli, kõrki kõrvi,
veri putkejas punane.
Ei ta hirnu heinusida,
ei ta karju kaerusida.
Ta ikka hirnub ehteeida,
karjub kangid valjuuida,
noortsub noorta neiukesta.*

H II 17, 359/60 (56) < Vigala (1889).

Eeltoodud laulukatkes tuleb esile veel üks oluline aspekt, mis juhib tõlgendaja konkreetse pildi visandamisest üldistuse juurde. Tegemist ei ole pelgalt hobuse värvi nimetamisega või ka hobuste kirjeldamisega nende värvi kaudu. Tegelaseks on üks hobune, kes on “ilus hall”, “kórki kõrb” ja “veri putkejas punane”. Nii ühilduvad argised kujutelmad (hobustega seonduv) metafoorsete vihjetega (noormehe valmisolek naisevõtuks). See tuleb ilmsiks motiivi tasandil, olles seeläbi ühtlasi nähtav ka sõnatasandil.

Esemetele lisandudes võiks “punane” luua visuaalseid pilte, kuid kujund võib osutuda hoopis metonüümiks. Näiteks “punapärja” ja “punapõlle” on naise (nooriku, neiu, naiseks võetava õe) poeetilised sünonüümid. Poeetilise sünonüümi mõiste pärineb Juhan Peeglilt. Selle alla koonduvad põhisõna mõistemahuga täielikult kattuvad paralleelsõnad, kusjuures regilaulust väljaspool need sünonüümsed seosed ei kehti, sest need kuuluvad erinevatesse mõistesfääridesse. Näiteks sünonüümid “neiu : kabu” ei ole käsitletavad poeetiliste sünonüümide-na, kuna need kuuluvad samasse mõistesfääri. Küll võib aga regilaulus “neiu” sünonüümiks olla “hani”, mis omakorda on mõeldamatu tavakeeles (vt Peegel

1997 [1969]: 50–52). Poeetiliste sünonüümide mõistega seoses viitab Peegel Villem Grünthal-Ridala tööle, kus viimane kirjeldab neid kui “piltlikke kordus-sõnu” ja seob selle nähtuse muinasskandinaavia luule käsitlustes kasutatava kenningite mõistega (Peegel 1997 [1969]: 51). Siit omakorda nähtub poeetiliste sünonüümide seos vormelikäsitlusega: tegemist on püsivate leksikaalsete seostega. Poeetiliste sünonüümide erijoon vormeli suhtes seisneb aga selles, et poeetilise sünonüümi puhul kattuvad põhisõna ja sünonüüm alati: eeltoodud näitele tuginedes võib öelda, et “punapärja” ja “punapõlle” on regilaulus igal juhul neiu, noorik, naine. Samal ajal võib neid ühendeid “punane – pärj”, “punane – põll” käsitleda vormelitena, kuid sel juhul ei ole võimalik ilma leksi-kaalse lähiümbruseta öelda, millest öieti on jutt (kas neiu enda või tõesti neiu pärjaga). Nagu allpool esitatud analüüsist nähtub, on tõsi, et need vormelid on leitavad püsivalt naisevõtuteemat käsitlevates motiivides, kuid mitte alati ei ole need neiu või naise poeetilised sünonüümid. Seega võib väita, et vormelitel ja poeetistel sünonüümidel on ühisosa, kuid need mõisted ei kattu.

Tartu- ja Läänemaa laulude analüüs

Alustades vaatlust naise poeetilistest sünonüümidest “punapärja” ja “punapõlle” võiks küsida, kas neis sünonüümides lisab täiend “puna” ühtlasi ka mingeid hinnanguid laulutegelasele (nt viiteid tervisele, ilule vms)? Ilmneb, et need sünonüümid on pigem neutraalsed. Need on pigem teated. Näiteks *naine jäi Narva tee, punapärja Pärnu tee*⁶ – ehk teisisõnu, noormehel jäi naine kosjateel leidmata. Küll aga võib märgata, et valdavalt on tegemist kosja- või pulmateemaliste motiividega. Kui kasutatakse parallelismivormelit “sinine / punane”, tuleb kosjateema rõhutatult esile.

Pojakene, poisikene!
Kui lääd naista võttemaie,
***sinitaime** tahtemaie,*
***punapärja** püidemaie.*
H II 33, 586 (6) Kursi (1889).

Läänemaa (pulma)lauludes on kohati “sini / puna” parallelismivormel asendunud vormeliga “siidi / puna”, mis viitab laulutraditsiooni siirdevormilistele muutustele (vt nt Rüütel 1969: 109)⁷:

Kaitse mu õde kallisti,
***siidirinda** sirgeesti,*
***punapõlle** puhtaesti.*
E 64250/1 (19) < Hanila (1925).⁸

Ilmselt on haruldane ka ühes Sangaste laulus esinev “punase” paralleelsõnana kasutatav “roheline”, kus mõlemad on neiu poeetilised sünonüümid (H III 10, 588 (3) < Sangaste (1889)).

Juhan Peegli koostatud poeetiliste sünonüümide sõnastikus pruuti (miniat, kosilase ootamiseks sirgunud neidu) tähistavate sünonüümide hulgas ongi vaid kolm värvinime: valge (nt “valgepea”), puna- (“punapärg”, “punapael”, “punapalg”, “punapõsk”, “punapõll”) ja sini- (“sinirind”, “sinilint”, “sinipill”) (Peegel 2004). Neist “valge” ja “punane” paralleelsõnadena on üsna sageli esinevad ja mitmeti varieeruvad, kuid enamasti on tegemist tegelase (peamiselt pruudi või peiu) kiitusega. Üks tuntumaid kiitusvärse seostub “valgem vahust” motiiviga:

*Küll on meres vahtu **valge**,
veel on **valgem** meie neidu.
Küll on meres kõrgid [kõrkjad] pikad,
veel on kõrgim meie neidu.
Pujuks põllal **punane**,
veel on **punasem** meie neidu.
H III 30, 302 < Hanila (1902).⁹*

Neiu sünonüümina ei ole “punapärga” nii üldlevinud kui võiks eeldada – Lääne-maa lauludes seda polegi. Küll võib aga sama vormelit (“punane – pärg” koos paralleelsõnaga “valge”) kohata kiigelaulude neiu kirjelduses: neid lubavad heale kiigutajale andeid ja muuhulgas ka neiu, kellel on “pea valge, pärg punane”:

*Kes mind kõrges' kiigutab,
sellel hea hinna annan,
parajaste palga maksan,
rehalt ma annan riimu härja [---]
vallast valge neiukese,
pea valge, pärg punane,
süsi mustad silma kulmud.
EKS 50, 18/21 (16) < Vigala (1885/86), vrd EKS 50, 94 (75) < Vigala (1985/86).*

Kolmanda värvinime (“must”) lisandumine “valgele” ja “punasele”, nagu eeltoodud näites, ei ole küll tavaline, kuid analoogiat võib siiski leida. Esmalt näiteks kolme värvi sisaldavate parallelismivormelite olemasolus, nagu “sinine / punane / kollane (või valge)” loomismotiivis ja kolme laeva kirjelduses. Teiseks võib leida samalaadset vormelikasutust (“punane / must”) teistegi motiivide juures, näiteks “punasele” lisandub “musta silmakulmu” “tuima neiu” motiivis (“pahatsel pale punane, / kurjal musta silmakulmu”¹⁰). Ent sel juhul puudub

paralleelsõnade hulgast enamasti “valge”, mis “punase” ja “mustaga” koos muudaks tegelase positiivseks.

Nagu vormel “punane – pärg”, nii ka “punane – põlle” ei ole sugugi alati naise poeetiliseks sünonüümiks, vaid seda leidub ka otsetähenduses noormehe kingitusena pruudile. Näiteks Tartumaa lauludes lubab kosilane pruudile tuua kingituste hulgas ka “puna põlle”¹¹; laulikmina hoiatab noormeest, et ta ei kosiks neidu mõisast, kellel on “põll punane”, mille on talle juba “poepoisid” toonud¹²; Läänemaal lubab noormees “petisest peiu” motiivis neiuale tuua ehtedriided (*rinda preesi, kaelakee, pitsmütsi, sitsikleidi ja punapõlle*)¹³, mis on taas viide pulmadele, ent noormees neis lauludes ei täitnud oma lubadust – pulmi ei tulnud. Lisaks esineb see vormel Tartumaa lauludes kingituse metafooris halva mehe kirjelduses: ilmneb, et *piits* või *rusikas* on lubatud *punane põlle*.¹⁴

Kui “punapärga” ja “punapõlle” neiu või naise poeetilise sünonüümina kosja- ja pulmamotiivides on selliselt nimetatud naisetegelase suhtes neutraalsed väljendid, siis vormel “pale punane” esineb nimelt hinnanguid andvates motiivides. Hinnangulisus saavutatakse paralleelsõnadega (“pale punane / ihu ilusa” – ilus / punane) või ka täiendusega (“pahatsel pale punane” – pahasel). “Pahatsel pale punane” on püsiv ühend rohkem või vähem varieeruv “tuima neiu” motiivis, mida esines 12 Tartumaa laulutekstis:

*Mina tunnen tuima näiu:
tuimal turtsaku juusse,
vihatsel silma vesitse,
pahatsel pale punane,
kurjal musta silmakulmu [---].
H II 59, 779 (30) < Rõngu (1896).*¹⁵

Enamikul juhtudest, nagu eeltoodud näiteski, kuulub selle motiivi värvinimede hulka veel “must” (“kurjal musta silmakulmu”). Sama kohtab ka lauludes, kus “punase” asemel (või ka sellega koos) on sõna “verevä” (“kurjal musta silmakulmu, / vihatseel silmä verevä”)16). Vaid ühes lauluvariandis puudub värs “musta silmakulmu”.¹⁷ Kusjuures tavatu on ka selle laulu negatiivse naistetegelase sünonüüm “valge”. Üldjuhul viitab “valge” positiivsele tegelasele.

Heakskiidetud naise kirjeldustesse sobituvad täiendid “valge”, “ilus”, “priske”, “punane”, mis esinevad kas paarikaupa või pikemates kombinatsioonides. Nii Tartumaa kui ka Läänemaa lauludes lausub minategelane: *võtsin naise noore, küll sai priske ja punane*; või võttis ta *valge neiu*, kes oli *priske ja punane*; või kes oli *valge ja punane*.¹⁸ Neid naise värvikirjeldusi kasutatakse meelepärase naise esitlemisel, veel enam aga vastanduses: noormees kosis naise, kes oli terve, kuid nüüd on ta tõbine (“tõbise naise” motiiv).

Üks parallelismivormeleid on “ihu ilusa / pale punane”, mida võib taas kohata pulmalauludes peiu või neiu kiituses,¹⁹ kuid mitte ainult. Seda võib üksikult leida Maarja ja Jeesuse kirjelduses,²⁰ vaeslapselauludes, kus *võõra armud käivad läbi* vaeslapse *ihu ilusa* ja läbi ta *pale punase*.²¹ Sellest üks osa, alliteratsioonivormel “pale punane”, seostub minategelasest neiu enesekirjeldusega, kus laulikmina *punane pale* paistab kiigelt kaugele.²² Teine sama vormeli kasutusseos viitab peksujälgedele (või ka, et *ilma peksutagi on neiu pale punane*):

Ärge lööge vaesta lasta,

vaene nuttab löömata,

ikkeb ilma asjata.

*Löömata **pale punane**,*

pesemata silmad märjad.

E 18578 (7) < Maarja-Magdaleena (1895).²³

Harva, ent siiski märgatavalt kasutatakse ka eelkirjeldatud parallelismivormeli “ihu ilusa / pale punane” lühikombinatsiooni “ihu punane”. Seda kohtab ühes Tartumaa ja kuues Läänemaa mardilaulus, kus martidel on külmast “ihu punane”.²⁴ Vormel, “ihu punane” leidub ka ühe Tartumaa laulu laisa neiu kirjelduses.²⁵

Vaeslapse ja “Tütar vette” lauludes tähendab “punane” minategelasest kõrvaleheidetu ennast-turgutavat vastandust teistele: olgugi, et tema on jäetud ilma ema hoolest või kodutoest ning tema sööb *putki põõsa alt, lakub vetta lainetesta*, on ta siiski *putkesta punane, vesinaadist vereva*.²⁶ Kuid niisamuti on “punane” kodus kasvanud neiu. Näiteks Tartumaa pulmalaulus kirjeldab minategelasest neiu isakodus kasvamise aega, kui ta oli *oma kodus, kasvas oma kambris, oma akende all, punane*.²⁷ “Punane” võib olla “proua”, kuna *vald ja kihelkond* tema eest töötavad.²⁸ Kõik eeltoodud näited “punase” kasutamisest “ihu” või “palega” seotud kujundites viitavad motiivist sõltuvalt kas tervisele ja noorusele või külmast, pahameelest, löömisest lähtunud ärritusele.

Nii Tartu- kui ka Läänemaa lauludes tuleb esile kaks parallelismivormelit: “valge / punane”, eriti mitmekesiselt aga “sinine / punane”, millele võib liituda kolmas värvisõna (kollane, valge vms). Esimesel juhul on tegemist neiu kiitusega, olgu siis pulmalaulus või laulikmina enda noorpõlve enesekirjelduses.²⁹ Teise parallelismivormeli puhul on tegemist mitmete iseseisvate motiivide koostisosaga. Üldlevinumaid neist on loomisloos lokaalredaktsioonid, kus nii peategelasest imelinna kui ka tema valitud pesapaiga – põõsa – kirjeldustes kasutatakse värvinimedega paralleelsõnu. Siinses valimis esineb seda siiski vaid Läänemaa 14 laulutekstis. Tartumaal ei ole müütiline loomine laulude teemaks (*Eesti rahvalaulud* 1926: 70–71). Küll aga esinevad mõlemas regioonis mõned variandid “pilves veepisarate” motiivist, mis seostub kosjateemaga:

*Pilvel oli purje pikka,
purjel oli **ani punane**,
anil oli **saba sinine**.*

H II 43, 808/9 (40) < Äksi (1893).³⁰

Tartumaa lauludes esineb “sinise / punase” vormeli kasutamist sõjalaulumotiivis, kus sõjamehe ees on tuli punane ja taga on suitsu sinine.³¹ Läänemaa lauludes võib see vormel sattuda aga pulmalaulu ilmakirjeldusse, kus *eilne ilm oli ilus ja taevas oli tasane*, nüüd aga *mitmekarvaline ja nelja-viie-viisiline: põhja alt õige punane, lõuna poolt sinine*.³² Kui paari eelmist motiivi (pilvede ja ilma kirjeldust) saab piirioludega seostada kaudselt (need motiivid haakuvad viitega sotsiaalsetele muutustele neiu ja noormehe elus ja ühtlasi kogukonnas), siis otseselt kujutavad need seost siin- ja sealpoolsuse vahel Läänemaa mardilaulude teekonnakirjeldustes³³ ja Tartumaa vaeslapselaulus:

*Minu hella emakene,
siruta see **sinine lõnga**,
poeta **punane paella**,
tõmba minu taevasse.*

E 711177 (16) < Rõngu (1895).

“Sinise / punase” vormeliga (millele võib lisanduda kolmas värvinimi: kas “valge”, “kollane”, “hall” või ka “kuldne”) seostuvad seega loomisloo motiivid, kosja- ja pulmateema, lahinguväli sõjateemalises laulus, siin- ja sealpoolsust ühendav sild – kõik need haakuvad erilise olukorra kirjeldamisega ja on seejuures sõnastuselt väljakujunenud motiivid. Küllalt püsivas seoses kohtab sama parallelismivormelit veel võistulaulmisel laulikutele antavas hinnangus (seda eriti ohtralt Tartumaa lauludes):

*Mis laulad, sina, **sinine**,
las laulda mina, **punane**.*

E 33078 (2) < Hanila (1897).³⁴

Paaris Läänemaa laulus kirjeldatakse head kubjast, kes lööb töotegijaid *niidist piitsa* ja *õlekõrrest varrega*, et siis *kohe karata katsuma*, kui tugevad on löögi jäljed:

*Kas o sündinud **sinine**
või o puutund **punane**.*

E A 20 (3) < Vigala (1889).³⁵

Nii Tartu- kui Läänemaa lauludes on üsna levinud sõnaseos “õlu(t) punane”. Tartumaa lauludes, kus “õlu” paralleelsõnaks on “viin”, muutuvad ka vormelid: “viinasta (veesta) verevä / õllesta ilusa”:

Muu om **viinasta verevä**

muu om **õllesta ilusa.**

Mina ole ikusta ilusa,

silmaviista verevä.

H III 21, 834 (7) < Otepää (1895).

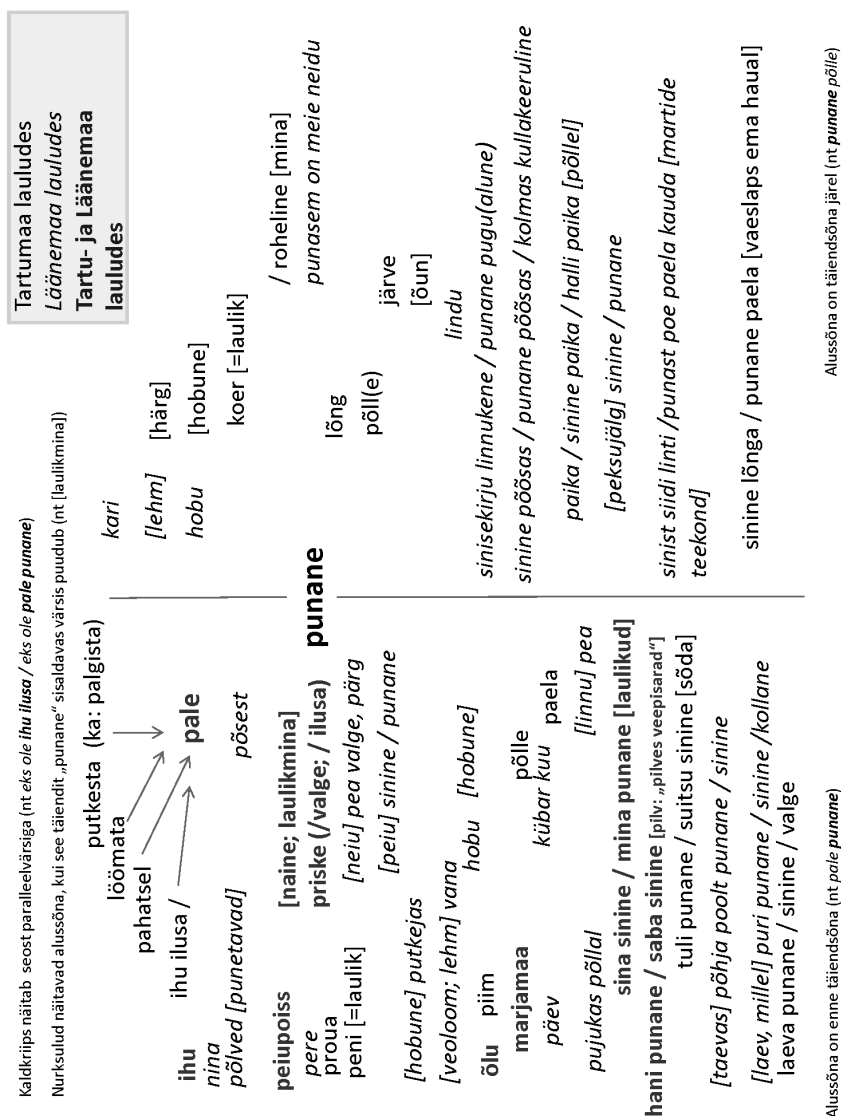
Selles näites tuleb esile ka teine erinevus: kui üldiselt moodustab vormeli “õlu – punane” lauseehituslikult seotud sõnad – alussõna ja täiend, siis eeltoodud näites vormeliks olevad sõnad (“viina – verevä”) ei ühildu omavahel lauseehituslikult, sest “vereväd” on teised (“muud”), mitte “viin”.

Üldiselt esineb “verevä” samalaadses tähenduses “punasega” – see viitab kas rohkem tervisele või ilule (*veli võttis verevä naase, jättis mulle musta naase*³⁶), kuid noormehe puhul seostub see halva mehe endega (*ilus mees on ihusööja, verev mees verejooja*³⁷). Teisalt on aga pulmalaulude peiu kiituses või kadunud peiu (venna) otsimise lugudes, kus kasutatakse võrdlustele ülesehitatud pilti, “verev” peig igal juhul kiidetud.³⁸ Need võrdlusepisoodid sarnanevad “valgem vahust” motiivile, ent neis ei liitu “verevale” mitte “valge”, vaid “ilus”. Ülejäänud omadussõnad (“kõrge”, “sirge”, “terav” jms) on varieeruvamad. Iseloomulik aga on, et eriti *verevä*-ühendite puhul ei ühildu vormeliks olevad sõnad lauseehituslikult (nt värsis “verevide lille veeren” on vormeliseos sõnade “verev – veeren” vahel, täiendi ja põhisõna seostes on aga “verev lill”; analoogiliselt vormel “verev – veri” värsis, kus “verev mees [on] vere juuja”).

Mõlema regiooni lauludes kohtab “punast” sageli nii kariloomade kui ka hobuste kirjeldustes. Esimesel juhul siiski enamasti looma kirjeldustes, teisel juhul pigem viitega kosjadele. Taas võib Tartumaa lauludes esineda samas positsioonis “verev”.

Tartu- ja Läänemaa laule võrreldes ilmneb, et värvinime “punane” (puna-, verev) sisaldavad vormelid moodustuvad nii algriimiseostes (“pale”, “põsk”, “pere”, “proua”, “peiupoiss” jms) kui ka liitumisel laulumotiivi kesksete tegelaste või esemete kirjeldustega (“õun”, “õlu”, “kari” jms). Ilmneb ka, et leksikaalselt samade sõnaseoste ühisosa on napp. Esilekerkivamad on “pale punane”, mida aga kasutatakse kummagi piirkonna lauludes erinevates motiivides ja “õlu punane”, mille kasutuskontekst on silmapaistvalt mitmekesine. Mõlemas regioonis tuleb noore ja terve naise kirjeldustes esile ühend “priske ja punane”, üksikuna ka vormelid “ihu punane”, “marjamaa [on] punane”. Kui mitte arvestada sõnajärge vormelis (s.o nii “põlle punane” kui “punane põlle”), lisanduvad “punasega” seotud ühenditena mõlema regiooni laulude ühisossa “pael”, “põll” ja ka loomade nimetused. Hoopis sarnasemana võib mõlema regiooni repertuaari tajuda, kui vaadelda “punase” kasutusseoseid mitte värsi, vaid parallelismitasandil. Silmahakkavalt sageli kohtab värviseoseid “valge / punane”; “sinine / punane”; “punane / must”. Parallelismitasandilt on enam nähtav värvinime-

de (sh “punase”) tähendusväli: need kas loovad vastandusi (nagu laulikute kirjelduses nõrk “sinine” ja tugev “punane” laulik, naise kirjelduses terve ja noor “punane” ning tõbine või taunitav “must” naine”) või täiendavad üksteist (nagu “valge” ja “punane” koos on üldjuhul tegelast kiitvas motiivis, “sinine” ja “punane” kas sotsiaalseid või looduspiire markeerivates motiivides). Seega: vaadeldud regioonide “punase” ühisosa esineb pigem teemade ja motiivide kui kindlate sõnaseoste tasandil.



Skeem 1. “Punasega” seotud sõnad Tartumaa ja Läänemaa regilauludes.³⁹

Vormelite korduvus ja varieerumine

Punase-vormelite arvukus tuleneb esmalt sama motiivi kordumisest (nagu nt “tuima neu” värss “pahatsel pale punane” Tartumaal või loomisloo kolme põõsa motiiv Läänemaal). Teiseks – sama vormeli (varieeritud) kordumine teatud olukordade kirjeldamisel (nt “sinine / punane” sotsiaalse muutuse, loodusliku või siin- ja sealpoolsuse piiri kujutamisel). Viimasel juhul on värvisõnavormelite leksikaalne lähiümbrus küllalt mitmekesine. Sellest mitmekesisusest eristuvad teatud motiiviga haakuvad kujutluspildid-sõnaseosed. Pulmalaulu ilmakirjelduses (mida esines ainult Läänemaal) on taevas *põhja poolt punane*, *lõuna poolt sinine*; ja loomisloos on kolm põõsast: *sinine*, *punane* ja *kullakarvaline*. Olulised (ja regilaulu vormelikeelele omaselt) on nii sõnajärg kui ka kolmanda värvisõna lisandumine – need ei ole juhuslikud ja seostuvad taas kindlate motiividega. Läänemaa loomisloo ilmalinnu kirjeldustes aga sellist vormeliks kujunenud sõnastust ei ole: hoolimata sellest, et värvinimed “punane”, “sinine”, “hall”, “kollane” ja “kirju” on püsivad, kasutatakse neid ebajärjekindlalt. Nii Tartu- kui ka Läänemaal esineva “pilves veepisarate” motiivi pilvest moodustub *punane hani*, kellel on *saba sinine*. “Kolme laeva” motiivis (nt “Venna otsija” laulus) on taas kolme värvi vormeli sõnajärg *punane*, *sinine*, *kollane (valge)*. Pulmalauludes on üldjuhul laulikute dialoogis *sinine* nõrgem ja *punane* tugevam laulik. Seevastu inimeste (pruudi või naise, noormehe) kirjeldustes sõnapaaris “sinine” ja “punane” täiendavad teineteist (*ikka ta seisab, sinine, ikka paigiti punane*⁴⁰). Sama kehtib ka peksujälgede kirjelduses (*kas on sündinud sinine või on puutunud punane*) ja sõjavälja kujutamisel, kus *ees on tuli punane, taga suitsu sinine*. Igal juhul on aga sõnajärg neis kujundites püsiv. Kõrvalekalle sellest võib tuleneda vormelite kombineerumisest, nagu alljärgnevas Läänemaa pulmalaulus: “ilus / punane” > “punane / sinine”:

Aomies *ilusikeline*,
pane peale *punane* paika,
pane sisse *sinine* paika,
ääre pieal aja *alli* paika.
H II 2, 212 (319) < Karuse (1889).

Tõenäoliselt on samas tegemist ka regilaulutraditsiooni muutumisetapiga, kus vormelikeele kui kujundi ühtsus hakkas taanduma (vrd uuemale laulustiilile üleminekuga seotud muutusi Rüütel 1971: 11, muutusi leksikaalse analoogia seaduse järgimisel: Peegel 1997 [1972]: 104, 116). Näiteks Tartumaa lauludes on ebajärjekindlalt “pilves veepisarate” värvijärg, samuti ei ole kuigi püsiv ka laulikute sõimu motiiv (“sina, sinine / mina, punane” asemel ainult “punane”, mis võib märkida nii nõrka kui ka tugevat laulikut).⁴¹

Teine küllalt esiletulev parallelismiseos on “punane / valge”. Vaadeldud Tartu- ja Läänemaa lauludes on see reeglina kosja- ja pulmateemaliste laulude naise kirjeldustes, kus väljavalitu on *priske ja punane, valge ja valusa*. (Vahelepõikeks võib lisada, et hobuse kirjeldustes võib kohata sama, ent “valge” asemel on siis Läänemaa lauludes “linalakk”, Tartumaa lauludes vastavalt “hall / punane”.) Pulmalauludes, aga üksikult ka Maarja ja Jeesuse või mõisarahva kirjelduses, liitub “punasega” sageli “ilus”. Kui värvinimed on metafoorsed (nagu eeltoodud näites *priske ja punane, valge ja valusa*), siis eelistatavalt on sõnajärjes “punane” enne “valget”. Kui aga kirjeldatakse välimust ja alusmõiste, mida värvisõna täpsustab, on samas värsis, on sõnajärg vastupidine (*pea valge, pale punane*).

Kokkuvõtteks

Artiklis keskenduti regilaulu “punasele” (“vereväle”), lähtudes vormelikontseptsioonist. Selle järgi vaadeldakse regilaulu sõnavara mitte üksikute sõnade vaid leksikaalselt kokkukuuluvate püsiseoste kaudu. Vormelite tõlgenduses on arvestatud nende esinemise konteksti: motiivi ja teemat. Kahe regiooni laulu-repertuaari võrdlevast analüüsist nähtus, et kuigi “punane” esineb mõlemas piirkonnas eelistatavalt erinevates motiivides, on teemade, värvinime kasutusviiside ja tõlgenduse tasand kõikjal sama. Seega – kõik alljärgnev kehtib mõlema piirkonna laulude kohta.

Ilmnes, et “punane” esineb alati vormellikus seoses, olgu selleks siis kas alliteratsioonivormel (“pale punane”, “punapõll”) või parallelismivormel (“sinine / punane”, “valge / punane”). Juhuseoseid “punane” ei moodusta. Kuigi esialgu võiks ju pidada mõnda seost juhuseks, näiteks “punane nina”⁴², selgub täpsemal vaatlusel, et see on “tuima neiu” variant vormelist “punane pale”.

Värvisõnaga vormelite kujundiline sõnum ei avane üksikuna, ilma vormeli leksikaalse lähiümbruseta. Ei ole võimalik öelda, millist hinnangut kannab näiteks täiend “punane” sellistes ühendites nagu “pale punane”, “punane põõsas”, “proua punane”. Küll aga ilmneb, et need vormelid kannavad teatud tähendust motiivi tasandil: pulmalaulude peiu või neiu kiituses viitab “pale punane” ter-visele ja noorusele, “tuima neiu” motiivis aga neiu vihasele olemusele. Tunnuslik on ka see, et “punane” kaldub olema seotud kosja- ja pulmateemaga. Kui “punase” paralleelsõna on “sinine”, siis kujutatakse märkimisväärselt sageli piirisituatsiooni nii sotsiaalses keskkonnas kui looduses.

Vormelina kokkukuuluvad sõnad ei pea kattuma lauseehituslikult kokku-kuuluvate sõnadega, näiteks täiend ja põhisõna (kuigi valdavalt see siiski nii on). Nii ei pea kõik “velled” olema “vereväd”, kuigi alliteratsioonivormeli moodustavad nimelt need sõnad – “velle – verevä” (vrd “purjel oli hani punane” –

vormel on “puri – punane”, ent lauseehituslikult on “hani punane”). Vastupidise näite pakub vormel “õlut punane” – tegemist on täiendi ja põhisõna ühendiga, ent neid sõnu ei seo vormeliks algriim.

Vaatlusest järeldus, et “punase” värvinimega seotud vormelid seostuvad mitte niivõrd statistilise korduvuse, kuivõrd teatud motiivide ja teemadega. Neist tulemustest edasi liikudes oleks huvitav küsida, mil määral siin ilmne- nu kehtib ka teiste värvinimede (ja teiste vormelite) kohta. Ja ka näiteks: mil määral need kehtivad soome vana rahvalaulu värvisõnade (või ka “punase” kasutuse) kohta. Omaette küsimus võiks olla, mil määral seostuvad regilau- lu värvid lauljate argipäeva värvidega. Lõpetuseks meenutangi üht laulu ja riietega seotud küsimust, mis mulle esitati Tartumaa lasteaiaõpetajate kooli- tusel 2014. aasta detsembris, kus regilaulu värviteemaga esinesin ja mis õieti oligi tõukeks selle artikli kirjutamisele. Nimelt küsiti, kas rahvariideseelikute värvitriipudele vastab regilaulus mingi kindel värv. Riietuse värvid regilaulus teataval viisil muidugi kajastuvad (“valged käiksed”, “punapõlle”), kuid esma- pilgul ma otseseost ei näinud. Hiljem olen aga mõelnud kahele seosele: esmalt pulmavärv punane – nii on see riides ja lauludes, teiseks aga nimelt vorme- likaudne seos. Nagu regilaulus, nii ka rahvariide seelikutriipudes varieeriti stereotüüpseid elemente.

Kommentaariid

- ¹ Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojekt IUT 2-43 “Traditsioon, loovus ja ühiskond: vähemused ja alternatiivsed diskursused”.
- ² Urmas Sutropi töö aluseks olev Brent Berlini ja Paul Kay uurimus *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution* (1969) võimaldab põhivärvinimede kujunemist vaa- delda seitset etappi läbiva universaalse arenguskeemi kaudu (vt nt Sutrop 1996; Uusküla 2008: 14). Eksperimentaalse uurimise käigus näitas Sutrop, et tänapäeva eesti keeles on 11 põhivärvinime (valge, must, punane, kollane, roheline, sinine, pruun, hall, lilla, oranž ja roosa), vastates nii “täielikult Berlini-Kay arenguskeemi viimasele, seitsmendale staadiumile” (Sutrop 1995: 808). Põhivärvinimed eristuvad muudest värvinimedest nelja kriteeriumi poolest, sh peab värvinimi olema monolekseemne (mistõttu põhivärvinimedena ei saa kirjeldada paljusid värvinimesid regilaulus nagu nt “andis sukad suitsukarva, / kindad keriksekarva, / paelad paha ilma karva”) ja neid ei kasutata vaid teatud nähtuste kirjeldamiseks (nt “hobuse” sünonüümina “kõrb”, “paat” vms, regilaulus “ruuge”: “rukkiil ruuged juuksed”; “üks oli ruuge rukki välja”).
- ³ Regilaulu keele vormellikust loomusest kirjutas tunnetuslikult Fr. Tuglas 1912. aastal ilmunud *Noor-Eesti* IV albumis essees “Kirjanduslik stiil”. Ta osutab nii sellele, et laulus kasutatakse aegade jooksul väljakujunenud “lauluridu”, “võrdlusi” ja “kõne- käände” (ehk siis tänapäeva mõistes vormeleid) kui ka sellele, et nende paljukordse kasutamise tõttu on need kaotanud oma “iseseisva mõtte” (s.t nende kasutusseos varieerub) (Tuglas 1912: 30–31). Vana rahvalaulu stereotüüpse väljenduse iseloomus- tamisel on väljakujunenud sõnaseostele tähelepanu juhitud jätkuvalt (vt ülevaadet

sellest nt Tedre 1964b: 53–55). Selgepiirilised teoreetilised lähtealused vormeli-kontseptsioonile töötas välja Udo Kolk: regilaulude praktilisele analüüsile tuginedes eristas ta “stereotüüpse väljenduse” ühe liigina värsisisesed vormelid – s.o värsist väiksemad “vormiliselt samad üksused”, mida laulik sai kasutada mitmes erinevas seoses (Kolk 1962). 1960. aastate lääne vormeliteooria (*Oral-Formulaic Theory*) ja regilaulu vormeliuuringute omavahelisi seoseid selgitab Liina Saarlo (2000: 124–130), arendades neid käsitlusi omavahel põimunult ka edasi (vt nt Saarlo 2001).

- ⁴ “Eesti regilaulude andmebaasist” kogu andmebaasi ulatuses tehtud otsingute põhjal (seisuga 11. oktoober 2015) kujunes sõnade esinemisjärg selliselt (võttes aluseks eesti keele põhivärvinimed tüved): *must** – 7854 laulu; *valge** – 7245; *hall** – 5402; *puna** – 5370, *sin** – 4377; *rohe** – 259; *roosa** – 375; *kolla** – 199; *pruun** – 25; *lilla** – 82; *oranž* – 0. Sellegipoolest ei näita see reastus üheselt vastava värvinime esinemise sagedust, kuna ei ole selge, kas sõnatüvi viitab otseselt värvile (vt nt paralleeltähendusi *valge* – *päevavalge*; *must* – *räpane*; otsing *hall** toob välja ka *hall-halla*); võib-olla on tegemist küll värvipilti pakkuva, ent siiski iseseisva mõistega (*sinilill*) või hoopiski homonüümiga (*lilla** -> Naise nimi siirdevormilises laulus “Lilla istus kambris...”; *roosa* -> omastav kääne sõnast “roosk”, piits), nagu järgmises näites:

*Õekesed, ellakesed,
neitsikesed, noorukesed,
kirja pihta peenikesed,
lõpetame selle põllu,
vahendame selle väila,
ilma piitsa peksemata,
roosa laia laskemata,
kaikaa karistamata.*

H I 1, 250 (134) < Järva-Jaani (1888).

Üldiselt võib “roosat” kohata “roosilise” tähenduses ja väga harva värvi tähenduses, seda riiete kirjelduses ja sageli siirdevormilistes lauludes, nt: “Kui palju lilli näinud ma / ja tuhat karva õied. / Ei need mind nõnda rõõmusta / kui pruudi **roosad paelad**.” H I 4, 578 (4) < (?) (1876). Samuti võib haruharva “lilla” olla värvinimi, nagu nt laulus: “Kübaral on **lilla linti**, / vöölla vööd ilusad.” E 7910/1 (41) < Ambla (1893). Niisamuti kipub ka “pruun” olema seotud riietusega: “Kust sai kubjas kuue selga, / aidamees sai halli vatti, / kilter Peeter kirju vesti, / Kärnal Mart sai käima kuue, / vahimees sai valged püksid, / mõisa herra musta mantli, / toapoiss sai tuhvliid jalga / mamsel maksa karvalise, / mõisa proua **pruuni kleidi**? / Kui põleks vaemud vaeva näinud, / teopoisid tööda teinud!” H II 16, 814 (28) < Jüri (1891).

- ⁵ Lauluteoreetilise lähtekoha järgi käsitleti “laulu” kui laulutüüpi: laulu kujunemine seoti eeldatava algtekstiga (mida nimetati arhetüübiks), mis eksisteeris variantide-na. Stereotüüpse uuringute abil oli vaja selgitada variaabluse iseloomu ja ulatust. (Vt nt Laugaste 1962: 26–27; Kolk 1962: 79; Tedre 1964a.)
- ⁶ H III 8, 16 (12) < Kursi (1888); H R 4, 86 (5) < Kursi (1887); H III 9, 178 (15) < Laiuse, 1888). Analoogiliselt võib samas tähenduses olla “punapõlle” (H II 27, 99 (22) < Kursi (1888); H II 51, 161 (1) < Puhja (1894); H III 21, 260 (2) < Kursi 1894); EÜS VII 2648 (11) < Kambja (1910)).
- ⁷ Ingrid Rüütel analüüsib loomisloos (laulutüübid “Loomine”, “Siidisulgis linnukene”) kujunemisetappe ja toob välja, et varasema ja hilisema versiooni üks tunnuseid on kinnistunud sõnaühendi “sinikirja linnukene” asendumine ühendiga “siidisulgis linnukene”. See teisenemine on tingitud muutustest värsimõodus (vt Rüütel 1969: 109–111). Erinevus seisneb lühikeste pearõhuliste silpide paiknemises värsis: kui

regilaulus võivad need asetseda kas värsi alguses (kvantiteedireeglite järgi on esimene värsijalg täidetud vabalt) või paarisarvulistes värsipositsioonides (vt nt Sarv 2000: 15), siis siirdevormilise laulu trohheilises värsimõõdus pidid pearõhuline silp ja värsirõhuline positsioon kokku langema. Sellised muutused kajastuvad nimelt ka lühikese pearõhulise silbiga sõna “sini” asendumises II vältelise sõnaga “siidi”.

- ⁸ Pulmalaul, kus on “sini / puna” samas motiivis: “Kaitse mu õde kalliesti, / sinirinda sirgeeste /, punapõlle puhtakeste.” (H II 2, 179/80 (284) < Karuse (1889); H II 2, 286/7 (415) < Karuse (1889)).
- ⁹ Vrd H II 2, 213 (321) < Karuse (1889); EÜS VII 507 (312) < Hanila.
- ¹⁰ H II 59, 779 (30) < Rõngu (1896).
- ¹¹ H II 43, 630 (21) < Laiuse (1887); H IV 4, 436 (9) < Kursi (1988).
- ¹² H II 43, 635 (32) < Laiuse (1887).
- ¹³ H II 17, 540/1 (26) < Hanila (1889); H II 17, 630/2 (35) < Varbla (1890).
- ¹⁴ H II 33, 546 (22) < Äksi (1889); ERM 142, 11 (5) < Kursi.
- ¹⁵ Läänemaa “tuima neiu” motiivis on “nässaka [neiu] nina punane”, ent see motiiv, nagu ka värvisõna-ühend ei ole Läänemaal sama levinud kui Tartumaa lauludes. Vrd Tartumaa laule: H II 28, 392 (66) < Maarja-Magdaleena (1888); H II 33, 594 (21) < Sangaste (1890); H III 8, 376 (15) Palamuse (1890); H II 59, 779 (30) < Rõngu < Tarvastu (1896); E 26434 (26) < Otepää (1896); EÜS VII 2656 (26) < Kambja (1910); ERM 148, 8 (10) < Rõngu (1920); ERM 148, 9 (14) < Rõngu (1920); ERM 21, 24 (30) < Rõngu (1920); ERM 21, 29 (41) < Rõngu (1920); E 54112 (16) < Sangaste (1924). ERM 138 (1) < Sangaste (a-ta).
- ¹⁶ H II 5, 476 (4) < Sangaste (1877).
- ¹⁷ H II 28, 392 (66).
- ¹⁸ Tartumaa laulud: H. Ostrov 113 (55) < Laiuse (1887); H II 31, 292 (3) < Otepää (1889); H II 28, 908 (3) < Maarja-Magdaleena (1889); H II 44, 515 (22) < Otepää (1891); H III 8, 865 (16) < Palamuse (1891); H IV, 481 (1) < Rõngu (1891); E 52099 < Palamuse (1892); E 17458 (4) < Rõngu (1895). Läänemaa laulud: E 626, 628 (4) < Pühalepa (1884); EKS 50, 145 (97) < Vigala (1885); H II 2, 157 (260) < Karuse (1889); H II 33, 94 (63) < Karuse (1889); H II 6, 11 (17) < Pühalepa (1890); H II 20, 312 (28) < Vigala (1889); H II 17, 605 (6) < Hanila (1890); vrd uuemas laulus, kus minategelasest noormees ütleb enda kohta: “Olin mina muiste noor ja **ilus**, / **priske**, peekjas **punane**” EÜS II 961 (119) < Reigi (1905).
- ¹⁹ H II 30, 347 (25) < Rannu (1889); H III 9, 91 (4) < Laiuse (1890); vrd “isamees ilusa / peiupoiss punane”: H II 2, 248 (355) < Karuse (1889); E 600087 < Kodavere (1927).
- ²⁰ H II 4, 561 (28) < Kodavere (1887).
- ²¹ H I 5, 513 (1) < Viljandi (1894).
- ²² H III 9, 247 (14) < Torma (1888).
- ²³ Vrd: H II 27, 483 (13) < Palamuse (1889); H II 28, 838 (7) < Maarja-Magdaleena 81890); H III 15, 178 (10) < Palamuse (1891).
- ²⁴ H II 30, 149 (6) < Puhja (1889); H II 2, 390 (511) < Karuse (1889); H II 17, 342 (24) < Vigala (1889); E 51147 < Lääne-Nigula (1920); E 68906 < Varbla 81930); E 69978 < Karuse (1930); E 78427 < Ridala (1931).
- ²⁵ H III 7, 181 (17) < Sangaste (1889).

- ²⁶ Tartumaa, peamiselt Maarja-Magdaleena khk: H II 28, 59 (24) < Maarja-Magdaleena (1888); H II 28, 711 (1) < Maarja-Magdaleena (1889); E A 189 81 < Maarja-Magdaleena (1892); H II 56, 571 (7) < Maarja-Magdaleena (1895); ERM 85, 1 < Kursi (1920); Läänemaa: E A 53 (90, 91) < Vigala (1889); H II 17, 465 (90) < Vigala (1889); H II 2, 352 (478) < Karuse (1889).
- ²⁷ H III 10, 588 (3) < Sangaste (1889).
- ²⁸ H II 27, 566 (6) < Palamuse (1888).
- ²⁹ Vt nt E 17458 (4) < Rõngu (1895); H II 28, 908 (3) < Maarja-Magdaleena (1891); H II 17, 605 (6) < Hanila (1889).
- ³⁰ Vrd: Tartumaal: H II 28, 63 (4) < Maarja-Magdaleena (1888); H II 50, 610 (9) < Kodavere (1891); H II 50, 765 (51) < Äksi (1894); H II 56, 433 (129) < Maarja-Magdaleena (1895); H II 56, 594 (4) < Maarja-Magdaleena (1895); E 18319 (7) < Äksi (1895); EÜS II 376 (105) < Kodavere (1905); Läänemaal: H II 2, 29 (48) < Märjamaa (1889); H II 2, 279 (403) < Karuse (1889); H II 2, 646 (801) < Varbla (1889); H II 47, 243 (14) < Karuse (1894); H III 23, 698 (13) < Vigala (1895).
- ³¹ H III 9, 467 (2) < Tartu-Maarja (1888); E 52257 < Palamuse (1892); EKS 39, 9 (18) < Rannu (1900); EÜS II 308 (9) < Kodavere (1905).
- ³² H II 2, 479 (632) < Hanila (1889).
- ³³ H II 2, 300 (431) < Karuse (1889); H IV 2, 63 (15) < Karuse (1889).
- ³⁴ Vrd H III 29, 181 (5) < Vigala (1898) ja Tartumaa lauludes: H II 4, 644 (10) < Kodavere (1887); H, Ostrov 154 (42) < Torma (1887); H III 9, 177 (11) < Laiuse (1888); H III 9, 529 (6) < Tartu-Maarja (1889); H II 30, 193 (15) < Puhja (1889); H II 44, 529 (51) < Otepää (1891); H III 8, 860 (10) < Palamuse (1891); E 52049 < Palamuse (1892); E 18318 < Äksi (1895); E 22610 (5) < Torma (1896); EÜS V 1104 (99) < Laiuse (1908); EÜS VI 830 (92) < Puhja (1909); EÜS VII 2681 (5) < Rannu (1910); EÜS VIII 1163 (28) < Laiuse (1911); E 64741 (6) < Torma (1930).
- ³⁵ Vrd: H II 17, 435 (32) < Vigala (1889).
- ³⁶ H II 56, 549 (5) < Tartu-Maarja (1895). Vrd: H II 31, 831 (12) < Sangaste (1889); H II 44, 335 (2) < Otepää (1891); H II 44, 542 (38) < Otepää (1891); H III 22, 69 (16) < Otepää (1895); H II 59, 795 (37) < Sangaste (1898); ERM 85, 2 < Kursi (1920).
- ³⁷ H III 10, 593 (9) < Sangaste (1889).
- ³⁸ Vt nt H II 31, 599 (53) < Otepää (1890).
- ³⁹ Vt võrdlevalt skeemi *puna-* ja *verevä*-ühendite kohta artikli kommentaaride lõpust.
- ⁴⁰ Vt nt EÜS VII 506 (311) < Hanila (1896).
- ⁴¹ Tartumaa “pilves veepisarad” motiivi sisaldavas kaheksast tekstist esineb ühes tavatu seos (hani ei ole mitte punane, vaid sinine ja saba vastavalt punane) ja värvijärg (“sinine / punane”): EÜS II 376 (105) < Kodavere (1905). Ülejäänud seitsmes Tartumaa ja viies Läänemaa laulutekstis on sama sõnastus: *hani punane / saba sinine*. Tartumaa laulikute võistusõnad vt nt “ole vait, täna su suu punane” E 18318 < Äksi (1895).
- ⁴² EÜS X 596 (51) < Martna (1913).

puna

Tartumaa lauludes

Läänemaa lauludes

Tartu- ja Läänemaa lauludes

pisut on puna minule

põõsas: üks oli sini, teine puna

prouadega puna jooma

verd = poiste puna

pärlid

puna [iseseisvalt – puna – tervis nt]

pale

palgesse

põske

pärga

põlle

peada

pard

paksu naine

poissisida

poe pael

püüri padi

rihma

lilled

õuna karva

pajud

kivista

koidu

poole pääle

puulehe peale

õluta

Skeem 2. Puna esinemine Tartu- ja Läänemaa lauludes.

verevä Tartumaa lauludes

velle aidan **verevida** = kaasavara

vesinaadist **vereva**

vihatsel **verevä** silma

vihatsel silmä **verevä**

vihatsel põse **verevä**

verevä

viina viias **verville**

viina

veele **verevä** =vihane

veest **verevä**

viinatoobist **verevä**

agu > ao

verev mari visnapuussa

verevamb oli minu velle

vervide silmiga vellekene

verev vedaja = kosilane

ilus / **verev** miis vere juuja

vellel **verevä** aita

punatse (uhke) naise / veli võtt **vereva** naise

lehmä

[hobune]

riie

[raha]

verevide lille veeren

Skeem 3. Verevä esinemine Tartumaa lauludes.

Kasutatud allikad

E-andmebaas (Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum)

Eesti regilaulude andmebaas, <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu (1860–1906)

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu (1880–1934)

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu (1875–1917)

ERM – Eesti Rahva Muuseumi rahvaluulekogu (1872–1924)

Kirjandus

Allik, Jüri 1982. Värvitaju, värvinimetused ja värvisümboolika. *Looming* 3, lk 378–384.

Ben-Amos, Dan 2009a [1971]. Folkloori defineerimine konteksti kaudu. Dan Ben-Amos. *Kommunikatsioon ja folkloor*. Sator 9. Tartu: EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut, lk 9–26 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator9/> – 26. aprill 2016).

Ben-Amos, Dan 2009b [1993]. 'Kontekst' kontekstis. Dan Ben-Amos. *Kommunikatsioon ja folkloor*. Sator 9. Tartu: EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut, lk 27–45 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator9/> – 26. aprill 2016).

Eesti rahvalaulud 1926 = Eisen, Matthias Johann & Krohn, Kaarle Leopold & Alava, Vihtori & Kallas, Oskar & Anderson, Walter & Ridala, Villem (toim). *Eesti rahvalaulud Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest I*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Ernits, Enn & Sarv, Mikk & Tedre, Ülo & Kõiv, Madis & Lõugas, Vello & Vint, Tõnis & Viires, Ants & Stöör, Ülo & Eelsalu, Heino 1981. Värvide, arvude, kujundite. Esivane-mate maailmapildist. *Looming* 11, lk 1600–1608. Kordustrükk: *Mäetagused* 61, 2015, lk 69–80 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr61/pilt.pdf>, doi: 10.7592/MT2015.61.pilt).

Harvilahti, Lauri 1992. *Kertovan runon keinot. Inkeriläisen runoepiikan tuottamisesta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Jaago, Tiiu 1997. Mis sealt tõuseb, soost sinine, soost sinine, maast punane? Sinise ja punase võimalikust tähendusest regilaulus. *Mäetagused* 5, lk 54–72 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr5/pdf/tiiu.pdf>, doi:10.7592/MT1997.05.tiiu).

Jaago, Tiiu 2013. Linnateema vanemas rahvalaulus. *Keel ja Kirjandus* 7, lk 490–506 (<http://kjk.eki.ee/ee/issues/2013/7/416> – 26. aprill 2016).

Kolk, Udo 1962. Värsisisesed vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus. *Töid filoloogia alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised* 117. Tartu: TRÜ Kirjastus, lk 71–153.

Kolk, Udo 1980. Regivärsi stereotüüpiast. *Eesti rahvaluule žanriprobleemid. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised* 528. Tartu: TRÜ Kirjastus, lk 25–48.

Laugaste, Eduard 1962. Eesti regivärsi struktuuriküsimusi. Värsisisesed vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus. *Töid filoloogia alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised* 117. Tartu: TRÜ Kirjastus, lk 25–67.

Parmasto, Erast 1982. Mitmevärviline maailm. *Looming* 3, lk 375–377.

- Peegel, Juhan 1997 [1969]. Nimisõna poeetilisest sünonüümikast eesti regivärssides. Juhan Peegel. *Kuld on jäänud jälgedesse. Regivärsi keelest ja poeetikast*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 49–61.
- Peegel, Juhan 1997 [1972]. Sõnaseoseid jälgides. Juhan Peegel. *Kuld on jäänud jälgedesse. Regivärsi keelest ja poeetikast*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 102–116.
- Peegel, Juhan 2004. *Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides*. Teine läbi-vaadatud ja ühtlustatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Rammo, Riina 2015. Sinine, punane, valge. *Tutulus. Eesti Arheoloogia Ajakiri* 2015, lk 44–46.
- Roll, Tiiu 1985. Värvinimetused ja nende kujundiline osa regivärsilises pulmalaulus. *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised* 669. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 34–56.
- Rüütel, Ingrid 1969. Muistne “Loomislaul” eesti uuemas rahvatraditsioonis. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed* VI. Tallinn: Eesti Raamat, lk 102–132.
- Rüütel, Ingrid 1971. Eesti uuema rahvalaulu varasemast arengujärgust. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed* VII. Tallinn: Eesti Raamat, lk 11–100.
- Saarlo, Liina 2000. Kodavere regilaulude vormelid. Jaago, Tiiu & Ülo Valk (toim). *Kust tulid lood minule... Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 123–160.
- Saarlo, Liina 2001. Regilaulude vormelid: kvantiteet ja kvaliteet. Jaago, Tiiu & Sarv, Mari (toim). *Regilaul – keel, muusika, poetika*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv & Tartu Ülikool. Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, lk 271–297.
- Sarapik, Virve 1993. Vikerkaar, värv ja teadusmütoloogia. Kõiva, Mare (toim). *Eksperimentaalne folkloristika*. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 49–59.
- Sarapik, Virve 1994. Valge ja must. *Keel ja Kirjandus* 11, lk 641–649; 12, lk 713–717.
- Sarapik, Virve 1997. Red: the Colour and the Word. *Folklore, EJF* 3, lk 93–130 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol3/pdf/red.pdf>, doi:10.7592/FEJF1997.03.red).
- Sarv, Mari 2000. Regilaul kui poeetiline süsteem. Oras, Jaanika & Västriku, Ergo-Hart (toim). *Paar sammukest* XVII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Sarv, Mikk & Sarv, Tõnn 1979. Loomise lugu. *Eesti Loodus* 7, lk 449–452.
- Sutrop, Urmas 1995. Eesti keele põhivärvinimed. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 797–808.
- Sutrop, Urmas 1996. Eesti keele värvussõnavara arengu põhijooni. *Keel ja Kirjandus* 10, lk 661–674.
- Tedre, Ülo 1964a. Tähelepanekuid regivärsilise rahvalaulu tüpoloogiast. Pino, Veera & Tedre, Ülo & Viidalepp, Richard (toim). *Eesti rahvaluulest*. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 7–34.
- Tedre, Ülo 1964b. Stereotüüpsusest Karksi rahvalauludes. Pino, Veera & Tedre, Ülo & Viidalepp, Richard (toim). *Eesti rahvaluulest*. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 52–84.
- Tuglas, Friedebert 1912. Kirjanduslik stiil. Mõned leheküljed salmi ja proosa ajaloost. *Noor-Eesti* IV [album]. Tartu: E.K.S. Noor-Eesti, lk 23–100.

Uusküla, Mari 2008. Eestlasele *punane*, soomlasele *punakas*: värviprototüüpidest erinevates keeltes. *Oma Keel* 2, lk 13–21 (http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2008_2/OK_2008-2_02.pdf – 27. aprill 2016).

Uusküla, Mari & Sutrop, Urmas 2014. Põhivärvinimed Läänemere ümbruse keeltes: areaalsed, universaalsed või relativistlikud. *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 670–683 (<http://kjk.eki.ee/ee/issues/2014/8-9/539> – 28. aprill 2016).

Viires, Ants 1983. Eestlaste värvimaailmast. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 290–302.

Summary

‘Red’: Colour term and formulaic poetic language

Tiiu Jaago

Keywords: colour terms, Estonian old folk song *regilaul*, formula, red

In this article the occurrence of the colour term ‘red’ is studied comparatively in the *regilaul* of two Estonian counties. Earlier studies on colour terms in the Estonian *regilaul* have shown that colour terms are rarely found in songs. At the same time, they are conspicuous in set phrases, forming formulae, fixed lexical combinations characteristic of the *regilaul* tradition.

The analysis of the songs studied in this article is based on the formulaic concept (i.e. the premise that colour terms are found in set lexical phrases). In interpreting colour term-containing motifs and related topics, this article draws on context-centred folklore research (i.e. the premise that the meaning of neither the formulae nor the colour terms is autonomous, independent of their context of use).

A formula containing a colour term does not carry an unambiguous meaning. It is not possible to say, for example, what evaluation the modifier ‘red’ involves in such compounds as ‘*pale punane*’ (red countenance), ‘*punane põõsas*’ (red bush), ‘*proua punane*’ (red lady). However, it reveals that on the motif level these formulae carry a certain meaning: in the praise of the bride or the groom in wedding songs, the ‘*pale punane*’ (red countenance) refers to health and youth, while in the ‘indifferent maiden’ motif it refers to the angry disposition of the maiden. Partly, the meanings of ‘red’ become evident thanks to its parallel words (*ilus / punane* – handsome / red), while on the motif level it appears when the word is used to praise or warn against a character (*ilus mees on ihusööja – punane aga verejooja* (the handsome husband is a flesh-eater, the red one a blood-drinker): such a young man is not recommended to the girl, as working in the man’s house would ruin her health).

It is characteristic that ‘red’ tends to be related with the topic of courting and wedding. When the parallel word of ‘red’ is ‘blue’ (e.g. *Minu hella emakene, / siruta see sinine lõnga, / poeta punane paela, / tõmba minu taevasse* (Dear mother, / stretch out the blue yarn, / drop down the red ribbon, / pull me up to the heaven)), it remarkably often describes a border situation, either in the social (wedding, death) or natural environment (morning, evening).

In summary, it can be said that lexical phrases or formulae that contain colour terms can vary widely. However, the thematic context of using formulae that contain colour terms is considerably stable.

Mis värvi on muinasjutt?

Kärri Toomeos-Orglaan

Teesid: Seda, milline roll on muinasjutus värvusel, ei pruugi kohe esimesel silmapilgul märgata. On arvatud, et sellel ei ole muud funktsiooni, kui kirjeldada objekti välimust. Teised jällegi käsitlevad värvust sümbolite süsteemina, mis kätkeb endas pärimuskandjate usundilist maailmapilti ning väärtushinnanguid.

Artiklis uurin lähemalt värvuste esinemist eesti imemuinasjuttudes ning seda, milliseid assotsiatsioone nende abil luuakse. Värvitemaatikaga haakub samuti kehalisuse aspekt, mis loob kriitilise vaatepunkti naise kujutamisele muinasjutus.

Märksõnad: ilu, imemuinasjutt, kehalisus, värvisümboolika

Sissejuhatus

Muinasjutu-uurija Max Lüthi sõnul ei ole värvusel muinasjutu üldises süžeeelises plaanis erilist tähtsust. Isikute või objektide kirjeldamine mõne värvuse abil loob kontrasti muidu ilma värvita jutumaailmas, värv aitab neid ülejäänutest eristada ning esile tõsta. Lüthi on seisukohal, et värvus võib jutus küll esineda, kuid selle puudumine ei too kaasa sisulisi muutusi. Võib isegi öelda, et teatud mõttes valitseb muinasjutus ilma värvita olek. (Lüthi 1982: 28)

Idee muinasjutust kui ilma värvita maailmast on intrigeeriv. Üldiselt võib Lüthiga nõustuda, vaatleb ta ju muinasjuttu kui žanri laiemalt, tuues välja kõige üldisemad jooned, mis muinasjutu tegevustikku iseloomustavad. Siiski ärgitab tema väide järele uurima, millisel positsioonil värvus muinasjutus ikkagi on. Kas tegemist on üksnes objekti kirjeldusega või kannab see endas veel mingisuguseid tähenduskihte.

Varem pöörati värvusele muinasjutu kontekstis vähe tähelepanu, nii käsitleb ka Heda Jason värvust vaid tegelasi ja objekte kirjeldava epiteedina (Jason 1977: 172). Alles viimastel kümnenditel võib näha värvitemaatikaga seotud muutusi: värvust on hakatud vaatlema kui sümbolit ja semiootilist märki, mille

abil kirjeldatakse nii tegelaste olemust kui ka ühiskonnas levinud väärtushinnanguid näiteks soorollidega seoses (vt Hurley 2005; Vaz da Silva 2007; Agirel 2009; Jorgensen 2013b). Värvide teemaga seoses kerkib esile ka kehalisuse aspekt, mis avaldub kõige selgemalt muinasjututegelaste välimuse kirjeldustes. Sellele on tähelepanu juhtinud Jeana Jorgensen, kelle uurimistöö keskmes on inimkeha kirjeldamisel kasutatav sõnavara (nimi- ja omadussõnad) muinasjutužanris. Kehalisus väljendub muinasjutus sageli just värvuse kaudu, mis on ennekõike seotud nahaga (*skin description*) (Jorgensen 2013a: 50).

Kehalisuse aspektile tasub tähelepanu pöörata ka eesti ainese puhul ja mitte ainult muinasjuttudes. Näiteks mõistatustes on värvus üks olulisemaid lahendobjekti välimust kirjeldavaid tunnuseid (vt Voolaid 2016) ning regilaulus on noort naist nimetatud selliste poeetiliste sünonüümidega nagu *valgepea*, *kuldakaela*, *punapale* (vt Roll 1985: 41; Peegel 1997: 138).

Olenemata sellest, kas värvus on kasutusel sümbolina või mitte, kirjeldab ta siiski alati ka objekti ennast. Muistendites ja muinasjuttudes tähendab *must mees* eranditult kuradit, ent samas ei tähista must üksnes selle tegelase deemonlikkust, vaid kirjeldab mingil moel kindlasti ka tema välimust – must võib olla nii mehe nahavärv, juuksed kui ka lihtsalt riietus (vt Valk 1998: 50–51). Regilaulus seevastu võib must mehe kirjelduses osutada tema töökuusele, mida markeeritakse laulus jällegi välimuse kaudu (mees ei karda ennast tööga määrida)¹ (vt Sarapik 1994: 41). See omakorda haakub Bengt Holbeki lähenemisega, kus väliste tunnuste ja atribuutide kaudu antakse edasi muinasjututegelaste sisemist olemust ja üldisi väärtushinnanguid. Kuigi Holbek värvusele eraldi tähelepanu ei pööra, osutab ta siiski selle sümboliväärtusele (kangelase väärtust markeerib näiteks kuldne juus) (1987: 442).

Alljärgnevalt vaatlen lähemalt värvuste esinemist eesti imemuinasjuttudes, keskendudes peamiselt neljale suurema sümboliväärtusega värvusele (must, valge, punane ja hall). Musta, valge ja punase tähendusvälju eesti kultuuris on avanud näiteks Virve Sarapik (1994, 1997, 1998) ja Tiiu Jaago (vt Roll 1985; Jaago 1997; Jaago 2016), kelle tähelepanekutele toetun ka käesolevas uurimuses. Muinasjutus kannavad värvifunktsiooni samuti metallid (vask, hõbe, kuld), peale põhivärvuste vaatan lähemalt ka nende esinemist.

Minu eesmärk on mõtestada värvuste tähenduslikkust muinasjutus kui poeetilises tekstis. Uurin, milliste tegelaste kirjeldustes üks või teine värvus esineb ning milliseid tähendusi neile mingi kindla tegelasega seoses omistatakse. Muinasjutud, millele käesolevas töös toetun, on kirja pandud 19. sajandi lõpust 20. sajandi keskpaigani, üksikuid tekste pärineb ka hilisemast ajast. Kõik põhivärvinimetused, mida tänapäeval tunneme, olid rahvaluulekogu formeerumise ajal eesti keeles juba kasutusel (vt Sutrop 2011: 397–420), seega võib eeldada, et kõiki neid esineb ka arhiivimaterjalis. Lähtun oma ülevaates

eesti imemuinasjuttudest (ATU 300–749), mille digitaalne tekstikorpus on praegu kõige täielikum (korpus hõlmab ligi 12 000 varianti, millest pooled on imemuinasjutud).

Must ja valge

Teiste värvustega võrreldes ümbritseb musta ja valget võrdlemisi lai tähenduste väli, mis hõlmab endas selliseid vastandpaare nagu hele-tume, valgus-pimedus, öö-päev, hea-halb, negatiivne-positiivne, räpane-puhas jne. Sellised binaarsed opositsioonid on üks maailma tajumise mudelitest (Dundes 2002: 150; Sarapik 1994: 37). Sageli pole need vastandid aga omavahel võrdsed, vaid seotud hierarhiliselt, mille aluseks on hinnangulised kategooriad (hea-halb, õige-vale, positiivne-negatiivne jms) (Jorgensen 2013a: 49).²

Regilaulude puhul toob Tiiu Jaago välja, et värvidele tuginevad parallelismi-paarid “tähendavad koos olles midagi muud kui üksikult esinedes” (Jaago 1997: 61). Seega on oluline vaadata värvusi mitte üksnes iseseisvalt, vaid pöörata tähelepanu ka nende omavahelistele suhetele. Muinasjuttude puhul võib öelda, et musta ja valge tähendus jääb üldjuhul samaks, olenemata sellest, kas nad esinevad jutus eraldi või koos. Must tähistab enamasti halba ja ohtlikku ning on sageli seotud deemonlike jõududega.

Muinasjutus “Nõia õpilane” (ATU 325) saadab mees oma poja musta mehe juurde õppima³:

Tie pääl puttu tälle must mies vasta, ja küsse: “Noh, mies, kohes sa ta tsuraga läät?”

“Lää tõist kooli viimä,” kostõ mies.

Must mies kostõ: “Las ma koolita su poja targas mehes. Anna timä mu kätte kolmõs aastakas.”

H II 70, 395/402 (31) < Setomaa, Misso v, Mokra k – Jaan Sandra < Mokra Marge [Mark] (1904)

Seos rahvausundiga on siin väga tugev: must mees või must loom on üks tuntumaid kuradi ilmumiskujudest mitte üksnes Eestis, vaid laiemalt Euroopa rahvausundis. Must värvus kajastub ka mitmes kuradi peitenimes: *vanamust*, *must*, *must Ants*, *vana piginäpp* (Valk 1998: 48–49).

Rahvaluulekoguja Martin Kraut on oma variandis muinasjutust “Puusärgi valvur” (ATU 307) kirjeldanud väga ilmekalt seda, milline näeb välja nõiutud kuningatütar:

Kui juba ööse saanud, hakanud surnukirst nagisema ja pagisema, kaan hakanud ikki kerkima ja kerkima, kuni viimaks maha kukkunud mis

laginal ja surnu kirstust välja tulnud. Ta hakanud mööda kirikut käima, pool olnud tal musta, pool valget, pool inimese, pool kuradi nägu, ise turtsunud ikki: "Pühh, pühh, ristiinimese hais, pühh, pühh, ristiinimese hais," ja otsinud ristiinimest taga.

H II 26, 813/8 (9) < Suure-Jaani khk, Vastemõisa – Martin Kraut (1890)
(vt EMj I: 1 2009: 108–109)

Tähelepanu väärrib siin see, kuidas värvuste kaudu antakse edasi ühe tegelase olemuse muutumise protsessi – tema inimlikku poolt tähistab valge, mis annab märku, et nõidus pole kuningatütart veel täielikult haaranud, samas on pool temast juba "mustade jõudude" meelevaldas.

Ka rahvausundis on musta ja tõmmut nahavärvi peetud pahaendeliseks. Teateid selle kohta, et eurooplased on kaldunud demoniseerima lõunapoolseid tumedanahalisi rahvaid, võib leida ristiusu algusaegadest (Valk 1998: 50–51). Eestis võis selline suhtumine üle kanduda mustlastele.

Mehe tütar oll illos, a naase tütar kui tsigandikõnõ musta pääga kui vanahalv.

S 84120/8 (49) < Setomaa, Vilo v, Saptja k – Anna Tammeorg < Grigori Loomik (1934), ATU 403C

Ka atribuudid, mida kurat või deemonlikud olendid kasutavad, võivad olla musta värvi.

Ühæl üäsä oli Mart pajas ja ühäkõrraga kuuli kolina. Vahib, et suur must tõld, neli musta suurt hobust ies, sõisab paja ies. Seesama vanames tuli tõllast vällä ja läks Mardi juure paja. Vanames ütäl, et kulla poiss, et nüüd on 7 aastat täis ja nüüd piad minuga kaasa tulema.

ERA II 268, 218/28 (8) < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k, Metsa t – Endel Mets < Salme Mets, snd 1894 (1939), ATU 330 + 363 + 810

Muinasjuttudes on peale kuradi teisigi üleloomulikke tegelasi, keda musta värvuse kaudu iseloomustatakse. Näiteks osutub must värv oluliseks tõrjemaagias, ning selles kontekstis omandab must positiivse tähenduse.

Muinasjutus "Kuningatütar klaasmäel" (ATU 530) peavad pojad valvama isa haul:

Aga enne korjas ta kaalkoti sisse pisuke si uba, kive ja pähklid ja võttis oma musta kuke ja musta kassi ka ligi. [...]

Korruga hakkas kukk laulma ja kass näugma ja saksad kadusid seepeale kõik ära.

EKmS 4° 5, 455/9 (428) < Helme khk – Aleksander Wahlberg < Jaan Hiop (1873/4), ATU 530 + 1061 (vt EMj I: 2 2014: 144–147)

Rahvausundis on musta värvi kukk ja kass maagilise funktsiooniga – nende abil peletatakse kuradit. Just värvuse kaudu väljendatakse kuke suhet kurdisse sellise ütlusega: must on murdja, kiriv on kiskja, punane on poolvend (lõunaeesti k: verrev veli, valge vader). Ebaselgeks jääb siiski, mida tähistavad need värvused hea ja halva teljel. Ühelt poolt toetub see ütlus alliteratsioonile, teisalt on siin osutatud mustale kui kõige tugevama maagilise tähendusega värvusele (vt Hiimäe 1999: 19–20).

Sarnaselt mustale osutab ka valge looma üleloomulikule olemusele, kuid erinevalt mustast on valget värvi loom enamasti kangelase abiliseks (vt ka Agirel 2009: 93, 95). Muinasjutus “Härg abiliseks” (Ee 511A) hoiatab valge härg poissi võõrasema eest, kes tahab teda tappa, ning aitab poisil põgeneda (EMj I:2 2014: 633–634).⁴ Jutus “Tark hobune” (ATU 531) käib valge mära mehe viljapõllul söömas, kangelane püüab ta kinni ning saab tasuks vabastamise eest endale imelise hobuse.⁵

Musta seos halva ning demonliku maailmaga on muinasjuttudes väga tugev ning toetub suures osas usundilisele maailmakäsitlusele. Ka valge on seotud üleloomuliku maailmaga, kuid pigem positiivses tähenduses.

Kristlikus värvisümboolikas seostub valge puhtuse ja süütusega. Valges rõivas kujutatakse näiteks ingleid, aga ka Neitsi Maarjat ja Kristust. Ello Kirss on pannud kirja järgmise uskumuse:

Seto rahvas om Pühä-Maarja rahvas. Pühä-Maarja oll ka käünü valgõ särgiga. Ku na suurõ' sija' olli, süss üts mees oll saanu unõh küssü, et kas no vast jo pia ar' ots tetäs soolõ ilmalõ. Tälle oll ült, et nii kavva, ku veel valgõ rüvvega rahvast om, tulõ-i otsa.

ERA II 194, 334/5 (2) < Setomaa, Meremäe v, Palo k – Ello Kirss < Od'õ [Jevdokia] Palomaa, snd u 1877 (1938)

Rahvajuttudes kannavad valgeid riideid⁶ või jalanõusid pühakud:

Mikul oll' ülnü tõõd ka', et kiä enne minnu käu ar' rüänurmõ ikkõh, tõõd ma enämb praavida-i. Enne ikku-i midägi, ku ma õmmi valgite saabastõga ar' käü üle nurmõ. Mikul om poissa puusli, nurmõ kaeja.

ERA II 194, 413 (20) < Setomaa, Vilo v, Vilo k < Petseri v, Unkavitsa k – Ello Kirss < Ann Pääsläne, snd 1863 (1938)

Musta ja valge abil ei markeerita muidugi üksnes muinasjututegelaste üleloomulikkust. Samavõrd oluline roll on värvusel ka tegelaste ilu ja inetuse rõhutamisel. Muinasjutus “Must ja valge pruut” (Ee 403B) võtab mees endale uue naise. Mehe ja naise tütar on omavahel võrreldud selliselt:

[---] võera ema tütar oli inetu ja must, aga võeras tütar oli ilus kui uaõis.
EKmS 4° 5, 812/8 (14) < Pilistvere khk – T. Kiimann (1888)

Üleloomulikkuse rõhutamisele lisandub siin esteetiline aspekt. Kuid folkloorses tekstis ei ole ilu üksnes esteetiline kategooria, sellele lisandub mitmeid teisigi väärtusi, nagu noorus, tervis, elujõulisus, fertiilsus. Soorolle käsitlevad uurimused on leidnud, et ilu (ka inetus) on muinasjutus soospetsiifiline ning tõuseb esile peamiselt seoses naistegelastega (Baker-Sperry & Grauerholz 2003; vt ka Toomeos-Orglaan 2013: 58).

Musta ja valge opositsioonilisus tulebki muinasjuttudes kõige paremini välja naistegelaste kirjeldustes. Jorgenseni (2013a: 64; vt ka 2013b: 191) uurimuse kohaselt kirjeldatakse muinasjuttudes naise keha ja välimust mehe omast sagedamini. Temagi materjalis on populaarsemateks värvisõnadeks must ja valge, kolmandana nimetab ta valgega kattuvat kahvatut nahatooni (*pale*). Kahvatu seostub rahvajuttudes väga konkreetsete vahetega. Must värvus iseloomustab Jorgenseni sõnul rohkem meest, samuti pruun ja kuldne. Punane ja kollane ilmnevad nii mehe kui ka naise kirjeldustes. Üksnes naise puhul leidsid aga kasutamist väljendid *blackened, white and beautiful, whitened, alabaster, dark, spotted*. (Jorgensen 2013a: 64)⁷

Kehalisus, millele Jorgensen oma uurimuses keskendub, on nähtav ka eesti muinasjuttudes. Nii sümboliseerib valge jume, mis on preemiaks hea käitumise eest, naiskangelase positiivseid omadusi, must rõhutab jällegi vastandtegelase pahelisust.

Muinasjutus "Vaeslaps ja peretütar" (ATU 480) kohtab vaeslaps lehma, kes palub, et tüdruk teda lüpsaks ja ütleb:

"Joo sie piim ära, ja sa pead niisama valgese saama ja jääma kui sie piim om, sest sie om sinu sõnakuulmise palk." Ja tüdarlaps tegi seda kudas lehm teda käsk, ja läits valgemase viel kui piim. Nüid pani ta nüsku jälle lehma sarve otsa ja lippas minema.

Selles jutuvariandis läheb ka võõrasema tütar sama teed, et kõiki neid hüvesid saada, kuid jätab lehma lüpsmata. Karistuseks ütleb lehm talle:

"Jäägu sa viel mustemase kui maa; et sa minu äda es kuule ega mu soovi es täida." Ja nõnda ka oli, ta läits silma nätten mustasse kui maa.

H III 14, 77/98 (3) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Tüma t – Jaan Viira (1891), ATU 480 + Ee 403B

Dorothy Hurley juhib tähelepanu, et valge nahavärvi eelistamine positiivse naiskangelase kujutamisel on osutunud probleemiks mustanahaliste laste identiteedi kujunemisel. Kujutluspilti ideaalsest naisest on aidanud luua muinasjuturaamatute illustratsioonid ning Disney muinasjutufilmid, mis lähtuvad suures osas euroopalikust ("valgest") kultuuriruumist. (Hurley 2005)

Vastandvärvidele toetub ka tasu ja karistus muinasjutus “Vaeslaps ja peretütar” (ATU 480). Nimelt saab vaeslaps valida musta ja valge karbi vahel. Valges karbis on kuld ja hõbe, mustas aga tuli ja tõrv.

Peräst vihtmist ütél vanamiis: “Kae, saina veeren om kats karpi, üts must, tõne valge; võta valge omale, selle eést, et sa minnu ilusti vihtsed. Kutsu pühäba sugujagu kokku ja võta töö karb kõigide näten valla!” Ütel ja katte. Vaene lats tei nindade. Karpi valla teten tulli säält kikkesugust kallist asja võtmise pääle vällä, mida mөөl egänes soovse: kulda, hõpet, sametit, siidi.

H II 43, 99/100 (1) < Helme khk, Koorküla – K. Ruut (1892)

Peale hea-halva ning väärtuslik-mitteväärtuslik tähenduste võib siin näha otsest seost ja analoogiat – tõrv ongi musta värvi ning hõbedat on peetud valge läikeliseks variandiks (vt Sarapik 1994: 38).

Kirjeldatule lisaks võivad must ja valge olla kasutusel ka teistel põhjustel. Nii nagu must võib tähendada räpasust, võib valge seostuda puhtusega:

Kui vaenelats sanna läts, olliva ka vanahalva vihtleman, nink es lase tedä sanna mant väele tulla, enge vanapagan esi aste ette ja ütél: “Tule ärä mu pojale naises!”

Ent tütarlats ütél: “Kost ma või õige minnä, mul ei ole süljan valget hametki.”

Vanapagan ütél pojale: “Joose poig, joroda poig, too tälle valge hame, joose poig, naine saa hüü!” Vanapagana poig joosk ja jorot, ja sedämaid olli valge hame sääl, mida vaenelats sälgä pidi pandma.

E 17609/10 (4) < Vastseliina khk, Vastseliina v – Jaan Sandra < Mai Sandra (1895)

Motiivis, kus võõrasema annab vaeslapsle ülesandeks mustad lõngad valgeks ja valged lõngad mustaks pesta (Ee 403B), tähistab selline vastandile ülesehitatud kujund ennekõike rasket ülesannet, mida on võimatu täita.

Võerasema pannud võera tütrele nüüd jälle õhukesed ja lagunud riidi hilbud selga, annud temale mustad lõngad kätte ja käskinud jões lumi valgeks peseda.

E 2927/32 (47) < Helme khk – Jaan Karu (1893)

Samasse kategooriasse võib paigutada ütluse ‘räägib musta valgeks’.

Jututüübi “Naine libahundiks” (ATU 409) variandis on valenaise jaoks kae- vatud augu peale asetatud valge lina.

Jällegi õppetatud meest, kaeva toa ukse alla suur sügav hauk, keeda se hauk kuuma sõnnikud täis; kütke ahi ära ja minge vihtlema, aga katke haugu peale suur valge puhas lina, on ta ennast pesnud, läheb kambri riidesse panema, küsib ta, miks pärast on se lina siia maha pandud?

H II 11, 870/6 (2) < Väike-Maarja khk, Kilti v – Jakob Palm (1890)

Sellisel juhul ei tähenda valge ilmselt muud kui lina tavapärasest värvust.

Punane

Musta ja valge kõrval on üks olulisematest värvustest punane, mis on kontrastiks eelnimetatud värvustele ning hakkab ka üldises looduseskeskkonnas hästi silma. Kahtlemata on oluline punase assotsiatsioon verega (Sarapik 1998: 22).

Kultuuris laiemalt on punase värvi tähtsus märkimisväärselt suur. Varasemal ajal oli kindlate tavadega näiteks reglementeeritud see, kellel ja mis ajal on sobilik punast värvi riideid kanda. Punasel rõivastusel on üldiselt olnud positiivne tähendus, seda on peetud ilusaks, kuid oluline on ka selle värvuse maagiline tähendus. Punane riietus või kaunistuselemendid on olulised sünni- ja pulmakombestikis, leinariietuses seevastu punast välditakse (Sarapik 1998: 26–27; Jaago 1997: 71–72). Siinkohal tasub meenutada Kihnu naiste rõivaste värvireegleid, kus punane kuulub tavaliselt just noorte fertiilses eas naisterahvaste riietumistavandisse (vt Kalits 1997: 27–29).

Muinasjuttudes leiab punast nii positiivses kui ka negatiivses seoses. Nagu must ja valge, on ka punane sageli seotud üleloomuliku maailmaga. Ühes jututüübi “Naistetapja ja kolm öde” (ATU 311) variandis ilmub kurat tüdrukute juurde punast värvi jäneseana.

Elli paabakõnõ. Olli kolm tütärd. Läts' kõgõ vanõb tütär riida mano puid tuuma. Sääl verrev jänesekene. Nakas' tuud jänest kinni võtma. Jänsekene pakku. Läts' paja ala. Vanasitt oll'. Kuts naases.

ERA II 301, 277/80 (123) < Setomaa – Liis Pedajas < Jevdokia Lumejärvi (1942), ATU 311 (vt EMj I: 1 2009: 113–115)

Kuradi zoomorfsetest iljumiskujudest on jänese eesti rahvausus üks tüüpilisemaid (Valk 1998: 104), siinkohal väljendab punane kui jänesele mitteomane värvus veelgi selgemalt tema demonlikkust. Valk nimetab sellist ebaharilike tunnuste esinemist “välimuse anomaaliaks” (Valk 1998: 105). Folkloorses tekstis markeeritakse selliselt tavapärasest erinevaid tegelasi ja nähtusi.

Hoopis teise tähenduse omandab punane aga noore naise kirjelduses, kus see haakub ennekõike tähendusega ilus (Sarapik 1997: 28–29).

Vaenelaps oli peres teenimas. Ta pidi alati rasket tööd tegema, kuna peretütart hõlbutati. Kuid sellegipärast oli vaenelaps priske ja punane ja ilus nagu puuõun, aga peretütar näotu ja must.

EÜS VIII 2453/7 (6) < Kuusalu khk – Karl Viljak, Gustav Vilberg < Mai Kravtsov (1911), ATU 403C + 409

Väljend *priske* ja *punane* on regilaulust tuntud kinnisepiteet.

Võtsin mullu naese noore,

tunamullu teise poole.

Küll oli priske ja punane,

küll oli värske ja varane,

küll oli terve ja terane.

H III 2, 639/40 (33) < Haljala khk, Sagadi v – J. Umbliä (1889) (Eesti regilaulude andmebaas <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/>)

Punase seos tüdruku või noore naisega on märkimisväärselt suur nii muinasjutus kui ka regilaulus (vt Jaago 2016). See, milliseid väärtusi, omadusi ja ka väliseid tunnuseid noore abiellumisealise naise juures on oluliseks peetud, tuleb esile näiteks noort mõrsjat kiitvatest pulmalauludest. Ilu, noorust ja headust rõhutavad valge ja punane, inetust ja vanadust seevastu must ja sinine (vt Roll 1985: 38–39).

Kui türgi ja aseri muinasjuttudes annab punane märku kangelase küpsusest, olenemata tema soost (Agirel 2009: 95), siis eesti traditsioonis kasutatakse punast ennekõike naiskangelasega seoses.

Muinasjutus “Üheksa velje sõsar” (Ee 451A) antakse punase lõngaga märku tüdruku sündimisest.

Ühel naesel oli seitse poega. Kui pojad meheks kasvasid, siis tulid nad ema juurde ja küsisid: “Ema, kas meil õde ka on?” Ema vastas: “Ei ole!” Pojad lubasid ära minna ja ütlesid: “Nüüd lähame meie ära. Kui sull poeg sünnib, siis pane kirvesilm katuksele, aga kui sull tütar sünnib, siis pane punane lõnga-rist katuksele, kui meie kirvest katuksel näeme, siis ei tule meie mitte tagasi, aga kui lõnga-rist katuksel on, siis tuleme meie tagasi, sest et meie siis täame, et sull tütar on.”

E 18942/4 (3) < Viljandi – Jaan Adeleid (1895), Ee 451A + ATU 511

Punasel lõngal on eesti rahvauskumustes ja kommetes üleüldiselt oluline koht. Seda on kasutatud nii pulma- kui ka sünnikombestikis (Sarapik 1998: 25–26) ja rahvameditsiinis (Kõivupuu 2008: 371; Kõivupuu 1999). Tüdruku sündimise tähisena katusele kinnitatud lõnga värvust võib seega pidada traditsioonile omaseks.

Punase positiivset tähendust aitab veelgi rõhutada vastandamine mustaga. Sellisel juhul markeerivad punane ja must ilu ja inetust, kus mustale võib lisanduda (kuid ei pruugi) viide tegelase demonlikkusele.

Lisaks seni kirjeldatud värvipaaridele võivad must, valge ja punane esineda muinasjutus ka kolmikuna. Portugali muinasjutu-uurija Francisco Vaz da Silva keskendub just sellele värvikombinatsioonile “Lumivalgekese” (ATU 709) muinasjutu näitel. Kõige üldisemalt tähistab valge Vaz da Silva sõnul puhtust, süütust ning mingisugust vahepealset aega enne kui tüdrukust saab naine; punane viitab verele ja fertiilsusele; must kujutab nõidust ning surma (Vaz da Silva 2007: 243–247).

“Lumivalgekese” eesti variandid toetuvad üldjuhul vendade Grimmide versioonile (vt Sutrop 2016).

Üks kord istus üks kuninga proua akna all, ja vatas kui lumi sadas, siis juhtus et tema kogemata nõelaga sõrme torgas, ja sealt tuli verd valja, Tema jäi motetese, ja vatas sõrme peale kui sealt verd valja tilgus. Siis ütles tema ise enneses, oleks mull üks tütar olevad, kes nii valge ihu karvaga kui lumi, ja nii punased paled kui veri, ja mustad juksed kui süssi. Aasta pärast laks ka ema soovimene täide, tema sünnidas tütar lapse ilmale, kes oli ilus kui lõuna poolt õun.

E 20874/88 < Märjamaa khk, Mõisamaa v – Jaan Veedam (1895), ATU 709

Nii siin kui teisteski jututüübi variantides on esil Lumivalgekese välimus, tema keha (valge ihu, punased palged, mustad juuksed) väljendab omaaegset iluideaali (Vaz da Silva 2007: 242).

Siinkohal juhin tähelepanu veel ühele jututüübile, kus värvikolmiku (must-valge-punane) kaudu iseloomustatakse naiskangelase olukorda või seisundit.

Seto muinasjutu “Söepuder” (Ee 327H*) algusepisood keerleb selle ümber, et tüdruku keha on muutunud mustaks ning ta viiakse oja ligunema.

Oll' imä ja esä ja tütar, poig. Imä esägä lätsi kostõlõ, veli sõsarõga jäi kodo. Sõsar ütël velele: “Naakõ errä pidämä!”

“Midäs mii pia?”

“Naakõ hütsi surbma!”

Surbi, surbi ja peräkõrd lätsi väega mustast ja sõsar ütël velele: “Võih, sa olt' mustakõnõ,” ja veli ütël vasta: “Sa eiis ol't pall'o mustõmb ku ma!”

Sõsar ütël: “Läki, vii minnu oja ar' likko.” Ja veli läts ka.

S 78230/2 (3) < Setumaa, Vilo v, Veskova k – Mihail Peramets < Vassa Toomik, Lübo [Ljubov] Juurik (1934), Ee 327H*

Punane ja valge värv lisanduvad, kui vend läheb oja äärde küsima:

*Sõsari, sõsari,
kas olt puhas punanõ,
merevatu valgõ.*

S 78230/2 (3) < Setumaa, Vilo v, Veskova k – Mihail Peramets < Vassa Toomik, Lübo [Ljubov] Juurik (1934), Ee 327H*

Punase ja valge esinemine paralleelvärssides on omane regilaulule, sellise poeetilise kujundi abil korratakse ja rõhutatakse olulist mõtet. Paralleelvärsis, üksteist täiendavana, kannavad eri värvused sama tähendust (vt Roll 1985: 41–42). Õe muutumine mustaks pärast söe söömist toetub ühelt poolt muidugi analoogiale. Sümbolises tähenduses võib aga õe muutumist tõlgendada tema demoniseerumise või isegi suremisega. Sellist kujutlust toetab mõneti ka loo edasine kulg, nimelt käib vanahalb omakorda õde küsitlemas ning meelitab ta endaga kaasa. Punane ja valge saavad selle loo kontekstis elu ning tervise tähenduse just mustale vastandudes.

Sarnaselt valgele on muinasjuttudes punase vastandiks sageli must värvus. Muinasjutus “Vaeslaps ja peretütar” (ATU 480) saavad nii naiskangelane kui ka tema vastane vastavalt oma käitumisele tasuks karbid. Enamasti on need karbid ka mingisugust värvi. Ühte ja kindlat värvipaari siin küll välja tuua ei saa. Ka assotsiatsioonid, mida värvipaarid loovad, on erinevad. Punase ja musta karbi puhul on väärisasjad just punases karbis ning mustast paiskub välja tuli ja tõrv. Ühelt poolt rõhutavad karpide värvused, samuti saadud tasu, vastandtegelaste olemust (hea-halb). Punane assotsieerub positiivse ilusa ja noore naiskangelasega, must osutab aga vastase deemonlikkusele. Teisalt osutab tõrv mustas karbis analoogia seosele.

Negatiivse või halva tähenduse omandab punane siis, kui vastandus luuakse valge värvuse abil.

Mitmes jututüübi “Vaeslaps ja peretütar” variandis tuleb tüdrukutel valida valge ja punase karbi vahel.⁸ Siingi võib põhiseose loomisel olla määravaks analoogia – valges kastis olev hõbe seostub valge läikelise vormiga ning punane tulega.

Erandlikuks võib pidada Mai Kravtsovi jutuvarianti Kuusalu kihelkonnast, kus tüdrukutel tuleb valida punase ja sinise karbi vahel:

Kivi ääres olnud kaks kasti, üks sinine, teine punane. Vanamees käskis ühe kasti omale selle ette vaevapalgaks valida, et ta teda muda august välja kiskus. Vaenelaps mõelnud: “Ma olen vaenelaps, mis ma punasega teen, võtan parem sinise,” ja võttiski sinise. [...] Kastis oli kõiksugu ilusaid kuld ja hõbe ehteasju, mis kõik vaeselapse omaks saivad. [...] Viimaks jõuab ka tema [peretütar] kivi juurde, mille ääres jälle kaks kasti seisavad, üks punane, teine sinine. Tema mõtleb: “Ei mina, peretütar, sinist taha, ma

*võtan ikka punase.” Viimaks sai lühi kätte ja hakkab kastiga koju mine-
ma. Kodu viidi kast aita ja tehti suure igatsusega lahti. Kastist tuli aga
suur tuleleek välja ja põletas kõik ära – peretütre ja maja ja varanduse.
Kes upsakas on, selle käsi käib ikka pahemini kui sellel, kes alandlik on.
EÜS VIII 2457/9 (7) < Kuusalu khk – Gustav Vilberg < Mai Kravtsov
(1911/2), ATU 480*

Eelduspärane on, et vaeslaps valib siingi punase karbi. Punasest kui ilusamast ja uhkemast loobumine rõhutab aga naiskangelase vooruslikkust, mida kinnitab ka jutu lõppu lisatud moraal.

Hall

Kõige tuntum muinasjututegelane, keda selle värvuse abil kirjeldatakse, on kangelase abiline ja nõuandja hall vanamees. Halli vanamehe tegelaskuju on tuntud ka teistel rahvastel (Apo 1986: 263).

Tavapäraselt kohtab kangelane halli vanameest siis, kui ta lahkub kodust mingisugust ülesannet täitma. Hall vanamees annab kangelasele nõu, kuidas eelseisva ülesandega hakkama saada või kingib talle imelise abivahendi.

Sageli ilmub hall vanamees kangelase juurde sandi või kerjusena. Halli tähendust otsides võime järeldada, et neil juhtudel markeerib hall kangelase abilise riietust. Kuid hallil näib olevat teisigi tähendusvarjundeid. Imemuinasjuttudest tuntud hallil vanamehel on ühisjooni legendilistest muinasjuttudest tuntud jumala, Kristuse või pühakute tegelaskujuga, kes tegutsevad ja liiguvad jutumaailmas sageli halli vanamehe või kerjuse kujul (vt ka Apo 1986: 263).

Erinevalt teistest värvustest jääb hall üldjuhul looduses märkamatuks. Kui valge, punane ja must rõhutavad mingi objekti või tegelase erilisust, siis hall näib toimivat vastupidiselt, püüdes tegelase erakordsust varjata. Nii võib halli pidada suurepäraseks maskeeringuks, mis aitab peita nii jututegelase ebata- valist tarkust kui üleloomulikke võimeid. Tarkuse aspekti toetab ka tavaelus levinud arvamus, et hallipäised inimesed on (elu)targad.

Halli vanamehe kujul võib kangelast abistada nii jumal⁹ kui kurat. Sarnaselt muistenditele ei ilmne kuradi tõeline olemus kohe, vaid alles loo käigus või pä- ris lõpus. Jututüübis “Kolme rännumehe kaup kuradiga” (ATU 360) kohtuvad mehed halli vanamehega, kes võtab nad enda juurde tööle. Alles lõpus selgub, et abistajaks on kurat.

*Siis sõitnud üks tõld sinna ja ütelnud juba eemalt: “Pidage!” ja üks uhke
härra astunud tõllast välja. Ei ole neid lasknud üles tõmmada ja temal*

olnud teine inimese jalg ja teine hobuse jalg. Siis ütelnud ta kohtumeestele, et need pole tapjad, et kõrtsimees on vallavanema ära tapnud.

H II 28, 874/880 (4) < Maarja-Magdaleena khk, Kaiavere v – Aleksander Vuks (1889), ATU 360 (vt EMj I:1 2009: 278–279)

Kuna hall seostub muinasjutus enamasti positiivse tegelasega, siis võib kuradi sellist ilmumiskuju pidada teataval määral maskeeringuks. Erinevalt positiivsest abilisest on kurat enamasti omakasupüüdlik ning nõuab abistamise eest midagi vastutasuks (nt kangelase hinge; esmasündinud last vms). Hall värvus on iseloomulik ka mitmesuguste uskumusolendite kirjeldustes, haigusvaimudest võivad halli vanamehe kujul liikuda nii halltõbi kui katk (Paal 2014: 85–86; vt näiteid samas 176–177; Hiiemäe 1997: 51–52).

Loomade puhul esineb halli värvust muinasjuttudes kõige sagedamini hundi kirjelduses. Muinasjutus “Kuldne lind” (ATU 550) abistab kangelast hall hunt. Ühelt poolt on muidugi tegemist hundile omase värvusega. Teisalt on halli kinistumisele aidanud kaasa ka nimisõna ja omadussõna koosesinemisel tekkinud alliteratsioon (*hall / hahk hunt*).

Imemuinasjuttudes on hunt sageli üleloomuliku abilise rollis. Sarnaselt halli vanamehe tegelaskujule ei osuta hall värvus hundi puhul otseselt tema ebatavalisusele, see selgub alles loo tegevustiku käigus. Ent märksa selgemalt tuleb hundi erilisus välja seto jutuvariantides, kus ta võib olla valget või sinist värvi (*sinine susi*). Kui halli puhul tekibki kahtlus, siis valge ja sinine oma erakordsuses osutavad selgelt hundi üleloomulikkusele.

Teised värvused

Regilaulu poeetikas on musta, valge ja punase kõrval olulise tähendusväljaga ka sinine värvus. Sinise ja punase koosesinemine pulmalauludes osutab sünni ja surma kõrval inimese elus veel ühele olulisele piirsituatsioonile, milleks on abiellumine. Piirsituatsioonis markeerivad punane ja sinine elu ja surma, siin- ja sealpoolsust (Jaago 1997: 60–61). Sellest lähtuvalt sümboliseerib sinine (*sinirätt, sinisiibo lin'kenõ*) surma ka jututüübis “Vaeslaps käoks” (ATU 720).¹⁰

Käokenõ

Uma imä kuuli ar. Esä võtt teesõ naase. Sai latsilõ imäk. Imäk tapp nooreba tütre ar, and esäle liha süvvä, velele vere juuva. Nu sei, pill' luu' pingi ala. Sõsar luu' kokko koräs, mähe siniräti sisse, veie tammõ osõkeisdõ. Luist sai säääl käokenõ – sinisiibo lin'kenõ. Linnas esä aia pääle, nakas halõhõhe kuukma:

“Kuu ku, kuu ku,

*umä ime arä kuuli,
ämmäk imä arä tapi,
kuu ku, kuu ku!
Esä seie mino liha,
kuu ku, kuu ku!
Vellö seie mino vere,
kuu ku, kuu ku!
Sõsar luu' kokko koräs,
kuu ku, kuu ku!
Mähke siniräti sisse,
kuu ku, kuu kuu!
Veie tammõ osõkeisdõ,
kuu ku, kuu ku,
säält ma saie käokenõ,
kuu ku, kuu ku,
sinisiibo tsirgukenõ,
kuu ku, kuu ku!*

Imäk ütles tütrele, et mine lüü tälle. Läts sõsar lüüma – hiit sõsarõlõ suurõ sõlõ ni katte esski ar. Tull' teenõ hummok, jall linnas käokenõ esä aia pääle ja kuuk noid samtis sõnno. Imäk sai viil vihasabast, saat poja käko pessmä. Läts veli vällä – hiit velele saapa'. Hinnäst nigu olõki-õs. Tull' kolmas hummok – imäk saat mehe käko virotama. Läts esä vällä – toolõ hiit kartusõ. Tull' neläs hummok – kägo jall kuuksõ esä aia pääl. Kai imäk, et saa-õs teisist midägi – läts ess käokeist virotama. Käokenõ hiit tälle ka, õnne hiit kiviga. Sai kivi pääle, tappu ämmäk imä ar.

S 206/8 (17) < Setomaa, Meremäe v, Helbi k < Serga k – Ekaterina Põllula < Anna Kõiv, 40 a (1926), ATU 720

Muinasjutule tüüpilisem on aga sinise esinemine kuradi kirjelduses. Sinised võivad olla kuradi riided, tegelaskuju demonlikkusele viitab ka sinine habe Charles Perrault' tuntud muinasjutus ("Sinihabe", ATU 312). Mitmes jutus tõmbab kurat ennast loo lõpus lõhki, nii et temast jääb järele ainult sinine suits või sinine veelomp. Mustjassinine võib olla ka kuradi veri:

Vahva nuormies ragi nimä kõik uma kullatsõ, kotost üteh võetu mõõgaga purus. Terve kolm üöd ja päivä tekk mehekene ilma vahetpidämätä tüöd, kooni vannuhalvu sinine must veri jõe viisi tühja pae saart pite edesi voolas.

H II 72, 320/37 < Setomaa, Meremäe v, Sulbi k – Jaan Sandra < Sulbi Joorka [Jegor] (1905), ATU 650A

Nagu teistegi värvuste puhul, tähistab sinine looma kirjelduses tema ebatavalisust ja üleloomulikkust, sinist värvi loom tegutseb enamasti kangelase abilisena (nt *sinine susi* jututüübis “Kuldne lind”, ATU 550¹¹).

Tiiu Jaago sõnul ei ole roheline, lilla ja pruun oma nooruse tõttu regilaulu keelde juurdunud (Jaago 1997: 56). Nooruse all on mõeldud nende värvisõnade hilist jõudmist eesti keelde (vt Sutrop 2011). See ärgitas omakorda järele vaatama, milline on nende värvuste esindatus muinasjuttudes. Selgus, et lillat ja oranži ei ole mainitud üheski eesti imemuinasjutus. Vähesel määral on siiski nimetatud pruuni, roosat ja kollast värvust.

Aga seal noormees laskis oma pruuni koera keti otsast lahti ja ütles: “Murra maha!” Aga ütles nii, et keegi ei kuulnud.

ERA II 63, 379/88 (4) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, snd 1868 (1933), ATU 300 (vt EMj I: 1 2009: 31–34)

Padjas oli aga kolm kleiti ja pruunid kingad. Üks kleit oli nagu taevatähed, teine kuu, kolmas päike.

EKRK I 29, 585/9 (24) < Tartu raj, Emajõe kolhoos < Koosa – Tiia Vitsur < Anna Kõiv, 74 a (1960), ATU 480 + 510A

Pruunid koerad “Lohetapja” (ATU 300) muinasjutus ja kingad “Tuhkatriinu” (ATU 510A) loos mõjuvad neis näidetes pigem tavalise ja argisena ning mingisugust sümbolset tähendust siin ilmselt ei ole.

Roosa muutus põhivärvinimeks väidetavalt alles 20. sajandil (Sutrop 2011: 414), kuid küllap tunti seda juba 19. sajandi lõpukümnenditelgi. Muinasjutukorpuses esineb roosa värvus vaid paaris jutuvariandis. Neist vanim on 1893. aastal üles kirjutatud “Tuhkatriinu” (ATU 510A) variant:

Manni võttas nüüd pakki lahti ja sääl sees oli oige ilus roosa siidi kleit, roosad saapad ja roosa kübar. Nüüd pani Manni ennast riide ja läks paali pääle. Paali pääl vahtisivad täda keik imestusega, sest täma oli keige ilusamb. Keige rohkemb aga vahtis täda kuninga poiga, eiga vottand toisist tütrikusist tegemistgi, vaid oli alati Manni juures.

H II 36, 687/692 (57) < Vaivara khk – Aado Kõrbe (1893), ATU 510A

Ilmselt võib nõustuda Eda Kalmre tähelepanekuga, et Kõrbe üleskirjutus toetub mõnele kirjanduslikule eeskujule (Kalmre 1989: 138). Kui roosat 19. sajandil tuntigi, siis küllap just kirjanduse kaudu.

Kirjanduslike muinasjutuversioonide mõju võib märgata teistegi värvuste puhul. Nii on Martin Sohbergi Jututoojate sarjas ilmunud jutu “Varastatud kuningatütar ja ära tõutatud poeg” (Sohberg 1876) toel suulisse jututraditsiooni kandunud motiiv, kus kangelane tohib igale küsimusele vastata üksnes “roheline”, sellest kujuneb loos ka kangelase hüüdnimi.¹²

Rohelise värvuse kasutamine muinasjuttudes näibki olevat juhuslikumat laadi. Mitmesuguste looduspiltide kõrval (nt “kõrged rohelised kaldad”¹³, “suur roheline plats”¹⁴) on rohelist kasutatud küll ka sümboolsemates kujundites, kuid siis asendab ta (ka vastandudes punasele) tavaliselt sinist. Sinise asendajana võtab roheline üle kogu sinise tähendusvälja, mis usundilistes kujutelmades seostub ennekõike kuradi ja demonlikkusega. Tegelase üleloomulikkusele viitab roheline ka ühes “Laibasööja” (ATU 363) jutuvariandis, kus tüdruk ütleb, et abiellub ainult mehega, kellel on roheline nina¹⁵ (tüübile omasem on kuldse ninaga mehe soovimine). Kuigi roheline on selle jututüübi kontekstis ebatraditsiooniline, tähistab see siingi sarnaselt kuldsele tüdruku ihalust millegi ebatavalise järele. Kuradiga seoses kannab roheline kahtlemata negatiivset väärtust, samas võib rohelisel punasele vastandudes olla ka positiivne tähendus (rohelises kabis on kuld, punases hävitav tuli).¹⁶

Metallid

Vask, hõbe ja kuld tähistavad muinasjutus ühtaegu nii materjali, värvust kui ka objekti väärtust (Lüthi 1982: 27; Agirel 2009: 99). Sageli moodustavad vask, hõbe ja kuld gradatsiooni, kus kuld on kõige väärtuslikum.

Jututüübis “Kuningatütar klaasmäel” (ATU 530) saab kangelane, kes valvab kolmel ööl isa haua, kingituseks vaskse, hõbedase ja kuldse hobuse. Ta püüab ratsutada nende hobustega klaasmäe otsa. Vaskse ja hõbedase hobusega ei õnnestu tal päris tippu jõuda, küll aga kuldse hobusega. Vask-, hõbe- ja kuldesemed, mis kangelane kingiks saab, on enamasti imelised. Tähelepanu väärib, et enamasti premeeritakse nende esemetega just meeskangelast. Kui naise väärtust antakse muinasjutus edasi tema välimuse kaudu (ilus-inetu), siis meeskangelase sisemisi väärtusi markeerivad imelised atribuudid, mis tal loo käigus õnnestub saada (nt imeline mõök, imelised abilised jms). Seyfi Agirel toob türgi ja aseri rahvajuttude puhul välja, et nii kuld kui hõbe kangelase kirjeldustes (näiteks juuksed, ATU 314) viitab tema ilule (Agirel 2009: 99). Esteetilist hinnangut ei saa muidugi välistada, kuid just meeskangelase puhul näib ilu olevat siiski teisejärguline. Pigem tähistavad kuldsed atribuudid ja ka välimus kangelase varjatud väärtusi (Holbek 1987: 442, vt ka Toomeos-Orglaan 2013: 57).

Kui kangelane saab ülesandeks tuua midagi kuldset, siis võib seda tõlgendada kui rasket ülesannet, mida on peaaegu võimatu täita. Jututüübis “Poiss varastab kuradi varandust” (ATU 328) saadavad vanemad vennad noorema põrgusse kuldemist, kuldhane, kuldhobust või kuldtoobrit tooma¹⁷. Muinasjutus “Tark hobune” (ATU 531) leiab kangelane teelt kuldsule, hiljem peab ta tooma kuldlinnu, kuldhobuse ja lõpuks ka kuningatütret.¹⁸

Just kuld mõne looma või linnu välimuse kirjelduses (nt kuldpart, kuldoinas, kuldhobune, kuldlind, kuldkala) annab kõige selgemalt märku tema imelisusest. Sama kehtib kuldesemete kohta.

Kulda näib armastavat ka kurat. Tema valduses võivad olla kuldsed esemed, mille järele kangelane peab minema, kuid kuldne võib olla ka kurat ise (kuldsed juuksed või habe jututüübis “Kolm karva vanakuradi peast”, ATU 461). Jututüübi “Sinihabe” (ATU 312) eesti variantides muudab kurat end kuldmunaks ning meelitab nii tüdrukud endale järgnema (vrd Kunder 2007):

Üks hommiku varakult läinud vanem tüttar aeda juure piima ära kallama. Kui ta aga aeda ukse lahti tegi, veerenud ilus kuldmuna aeda põrmandall [---] põrmandall aga tulnud munast ilus sirge noor mees ja jäänud tütruku ette seisma ja teda omale kaasaks kauplema.

H II 46, 281/8 < Haljala khk, Vihula v – Leena Pruul (1894), ATU 312 (vt EMj I: 1 2009: 121–123)

Muinasjutus “Laibasööja” (ATU 363) on tüdruk nõus minema vaid kuldninaga mehele, nii saabubki just selline kosilane ja tüdruk on sunnitud oma lubadust täitma. Teel aga selgub, et tegemist on deemonliku olendiga, kes käib surnuid söömas:

Ennevanast elanud üks õige ilus ja uhke tüdruk. Kosilasi käinud iga päev karjana, aga keegi pole tüdrukule meeldinud, sest igapähe olnud ju loomulik, lihast nina, kuna aga tüdruk kuldninaga oli otsinud.

E 28680/3 (1) < Jämaja khk – Andrei Kuldsaar < K. Matsalo (1896), ATU 363 (vt EMj I: 1 2009: 284)

Huvitava paralleelina moodustab siinkohal laulutüüp “Kuldnaine”, kus mees (sepp) valmistab endale kuldse naise. Muinasjutu kuldse ninaga mees ja regilaulu kuldnaine on oma olemuselt muidugi erinevad, kuid nad mõlemad tähistavad teatud mõttes ideaalse kaaslase otsingut (vt ka Ehin 2002: 66–67; Jaago 1993).

Kokkuvõtteks

Vaadates värvisõnade kasutust eesti imemuinasjuttudes võib öelda, et vähemalt osal neist paistab olevat tähenduslikum roll kui pelgalt välimust kirjeldaval epiteedil. Ehk teisisõnu ei saa päris nõustuda Max Lüthi seisukohaga muinasjutust kui ilma värvita maailmast. Kahtlemata on Lüthil õigus selles osas, et süžee seisukohalt ei muuda värvi nimetamine või selle puudumine midagi. Kuid tuleb tõdeda, et tegelast, olendit või eset kirjeldav värvus ei iseloomusta üksnes selle välist külge, vaid võib anda vihjeid kirjeldatu olemuse kohta ning loob lisatähendusi.

Muinasjuttudes esinevate värvuste sümboolne tähendus kattub suures osas sellega, mis neil on rahvausundis ja regilaulus. Teistest värvustest tähenduslikumad on must ja valge, punane ja sinine. Muinasjuttudes on olulisel kohal ka hall ja kuldne.

Lisaks füüsilisele kirjeldusele antakse värvusega edasi tegelase või objekti sisemisi väärtusi ning sageli ka nende imelisust ja ebatavalisust. Must ja valge moodustavad vastandpaari, sümboliseerides head ja halba, ilu ja inetust, elu ja surma. Need tähendused jäävad neile alles ka omaette esinedes. Punane tähistab tervist, fertiilsust ja ilu ning esineb seetõttu enamasti noore naise kirjeldustes. Sel moel vastandub see mustale kui surma ja inetuse väljendajale, ja langeb kokku või täiendab valgele omistatavaid tähendusi. Samas võib punane vastanduda ka valgele, omandades sel juhul pigem negatiivse tähenduse. Kuldne ja teised metallid annavad edasi objekti imelisust või selle väärtuslikkust, samuti võivad vihjata kuldeseme omaniku sisemisele väärtusele. Hall on aga elutarkuse väljendaja või maskeerimisvärv, mis justkui püüaks varjata imelist argise taha.

Mitmesuguste assotsiatsioonide loomise ja hinnangute väljendamise vahendina on värvus kahtlemata väga oluline.

Tänuavaldus

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektid IUT 22-4 “Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad”, IUT 2-43 “Traditsioon, loovus ja ühiskond: vähemused ja alternatiivsed diskursused” ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus – CEES).

Kommentaariid

¹ [---] Ma lää mustale mehele / meesi musta meeli tarka / mees musta tegi tareta / meeli kati katusida / mure muida hoone'eida. E 52492 (47) < Karksi khk – Jaak Kivisäk (1893), laulutüüp “Hää mees” (Eesti regilaulude andmebaas <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/>).

² Dualistlik maailmatunnetus on läänelikus kultuuris sügavalt juurdunud. Juba antiigist alates on mõtiskletud vastandite mees-naine, keha-vaim ning loodus ja kultuur üle (Jorgensen 2013a: 51). Ka folkloristika lähtub oma käsitlustes sageli duaalsusest. Alan Dundes rõhutab, et binaarsed opositsioonid ei ole omased üksnes müüdile (millele osutab C. Lévi-Strauss), vaid ka muinasjutule (V. Propp) ning teistele folkloorižanridele. Vastandusele tugineb nii Axel Olriki eepilistes seadustes välja toodud kontrasti seadus (Dundes 2002: 140–152) kui ka Vladimir Proppi strukturalistlik muinasjututeooria, mille põhikomponendiks on ‘puudus–puudus kõrvaldatud’ ning

- Benkt Holbeki paradigmaatiline tegelaste omavahelisi suhteid näitav mudel (mees-naine, kõrge-madal, noor-täiskasvanu) (vt Jorgensen 2013a: 54–55).
- ³ Arhiivitektstide näited esitan siin ja edaspidi võimalikult originaaltruult, olen vajadusel ühtlustanud kirjaviisi ja kohendanud interpunktsiooni.
- ⁴ Näib, et selles jututüübis on härja valge värvus kinnistunud ennekõike M. J. Eiseni “Kuningajuttudes” ilmunud loo “Hansust poeg ja valge härg” mõjul (vt Eisen 1906, nr 12).
- ⁵ Vt H II 27, 447/65 (3) < Palamuse khk, Luua – Mart Uus (1888).
- ⁶ Vt ERA II 286, 244 (223) < Setomaa, Petseri v, Lääpä k < Meremäe v, Triginä k – Ello Kirss < Ode [Jevdokia] Umblõja, snd 1880 (1940).
- ⁷ Tulemus, milleni Jorgensen on jõudnud, on ennekõike seotud uurimuse aluseks olnud materjaliga (230 muinasjututeksti). Ta kasutab trükis avaldatud jutukogumikke, mis sisaldavad nii kirjanduslikke (nt vennad Grimmid) kui ka rahvapäraseid tekste. Seega on tema materjal piiratud kindlate jutusüžeedega, mida tuleb uurimuse tulemusi analüüsides kindlasti arvestada.
- ⁸ Nt E 25224/9 (3) < Jämaja khk – Andrei Kuldsaar < Miina Kivisaar (1896); S 26273/85 (21) < Setomaa, Vilo v, Molnika k – Viktor Ruusamägi < Anastasia Paloots (1930).
- ⁹ Aga see hall nõder vanamees, keda vaene laps ja talutütar oli vihelnud ei olnud keegi muu kui Jumal ise (ERA II 198, 370/4 (10) < Helme khk – Aleksander Wahlberg (kirja pandud ajavahemikul 1860–80), arhiivi toonud Edur Tasa Nõost (1940), ATU 480).
- ¹⁰ Surm ja suremine ei ole muinasjuttus sageli lõplik, vaid seotud mingisuguse teiseneemisega. Selle käigus võib muutuda tegelase kuju (inimtegelane muutub loomaks) või tegutsemise sfäär (liikumine teise ilma), harva tähendab see eksistentsi lõppu (vt Röhrich 1984: 133).
- ¹¹ Vt H II 3, 355/68 < Vastseliina khk – Hindrik Prants (1888), ATU 303 + 550.
- ¹² E 2686/711 < Narva l – August Valts (1893), ATU 314 + 300.
- ¹³ H II 18, 325/30 (2) < Põide khk, Uuemõisa v – Johann Trull (1888), ATU 675.
- ¹⁴ EÜS VII 2121/34 (324) < Väike-Maarja khk, Porkuni v, Piisupi k – Voldemar Rosenstrauch; Peeter Penna < Hans Aberthal, 50 a (1910), ATU 313 + 400 + 325.
- ¹⁵ Vt E 2620/4 < Narva l – Friedrich Valts (1893), ATU 363.
- ¹⁶ ERA II 198, 370/4 (10) < Helme khk – Aleksander Wahlberg (kirja pandud ajavahemikul 1860–80), arhiivi toonud Edur Tasa Nõost (1940), ATU 480).
- ¹⁷ Vt H II 27, 859/63 (2) < Pilistvere khk < Kodavere khk – J. Käär (1888), ATU 328 + 327A; sama: EMj I: 1 2009: 234–235.
- ¹⁸ Vt H I 10, 723/9 (1) < Setomaa, Pankjavitsa (Pantkavitsa) v, Jankino (Tsilli) k – Friedrich Treijal (1897), ATU 531 + 327B; sama: EMj I: 2 2014: 167–176.

Allikad

Eesti Rahvaluule Arhiivis asuvad rahvaluulekogud:

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EKmS – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

S – Samuel Sommeri setu vanavarakogu

Eesti regilaulude andmebaas <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/>

Kirjandus

Agirel, Seyfi 2009. Colour Symbolism in Turkish and Azeri Folk Literature. *Folklore* 120, lk 92–101 (doi: 10.1080/00155870802647858).

Apo, Satu 1986. *Ihmesadun rakenne*. Juonien tyypit, pääjaksot ja henkilöasetelmat Satakuntalaisessa kansansatuaineistossa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 446. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Baker-Sperry, Lori & Grauerholz, Liz 2003. The Pervasiveness and Persistence of the Feminine Beauty Ideal in Children's Fairy Tales. *Gender and Society* 17 (5), lk 711–726 (doi: 10.1177/0891243203255605).

Dundes, Alan 2002. Binaarne opositsioon müüdis: pilk Proppi ja Lévi-Straussi väitlusele. Valk, Ülo & Lepp, Evelin (toim). *Kes on rahvas?* Valik esseid folkloristikast. Tartu: Varrak, lk 140–152.

Ehin, Kristiina 2002. Mehed teevad naist: regilaulu “Kuldnaine” tähenduskontuure. *Ariadne Lõng* 1/2. Nais- ja meesuurungute ajakiri, III aastakäik. Tallinn, lk 62–72.

Eisen, Matthias Johann 1906. *Kuninga-jutud. Kuningatest, kuninga poegade, kuninga tütardest ja kuninga tütarde väimeestest*. Rahwa suust kokkukorjatud. 2., täiendatud trükk. Tartu: Hermann.

EMj I: 1 2009 = Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri (koost, toim). *Eesti muinasjutud I: 1. Imemuinasjutud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

EMj I: 2 2014 = Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri & Annom, Inge (koost, toim). *Eesti muinasjutud I: 2. Imemuinasjutud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Hiiemäe, Mall 1999. Aabitsakuke usundilisest taustast. *Forseliuse Sõnumid* 6. Tartu, lk 17–20.

Hiiemäe, Reet 1997. *Eesti katkupärimus*. Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused I. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tartu: EKI Eesti Folkloristika osakond, EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Holbek, Bengt 1987. *Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective*. FF Communication No. 239. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, Academia Scientiarum Fennica.

Hurley, Dorothy L. 2005. Seeing White: Children of Color and the Disney Fairy Tale Princess. *The Journal of Negro Education* 74 (3), lk 221–232.

Jaago, Tiiu 1993. *Kuldnaine*. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.

Jaago, Tiiu 1997. Mis sealt tõuseb, soost sinine, soost sinine, maast punane? *Sinise ja punase võimalikust tähendusest regilaulus. Mäetagused* 5, lk 54–72 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr5/pdf/tiiu.pdf> – 12. juuli 2016, doi: 10.7592/MT1997.05.tiiu).

Jaago, Tiiu 2016. Punane regilaulus: sõnad ja vormelid. *Mäetagused* 64, lk 9–34 (<http://dx.doi.org/10.7592/MT2016.64.jaago>).

Jason, Heda 1977. *Ethnopoetry – Form, Content, Function*. Forum Theologiae Linguisticae 11. Bonn: Linguistica Biblica Bonn.

Jorgensen, Jeana 2013a. The Black and the White Bride: Dualism, Gender, and Bodies in European Fairy Tales. *Journal of History and Cultures* 3, lk 49–71 (http://digitalcommons.butler.edu/facsch_papers/679 – 12. juuli 2016).

Jorgensen, Jeana 2013b. Embodiment, Representation, and Perception in Fairy-Tale Scholarship: Connecting the Written Body and the Writing Body. Kulasalu, Kaisa & Päll, Lona & Rumm, Kaija (koost). *Kogemus, taju, keha: uurimusi noorteadlastelt*. Vanavaravedaja 8, Tartu: Tartu NEFA Rühm, lk 184–201.

Kalits, Vilve 1997. Kihnu ajaloost, majandusest ja kultuurist. Kõiva, Otilie & Rüütel, Ingrid (koost ja toim). *Vana kannel VII: 1. Kihnu regilaulud*. Monumenta Estoniae Antiquae I. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 12–34.

Kalmre, Eda 1989. “Tuhkatriinu” (AT 510A) eesti rahvatraditsioonis. Ertis, Eduard & Hiemäe, Mall & Kalmre, Eda (toim). *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed XII. Uurimusi Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 137–147.

Kunder, Juhan 2007 (1885). Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri (toim). *Eesti muinasjutud*. Kommenteeritud väljaanne. [Võrguteavik.] Tartu Ülikool (<http://www.folklore.ee/UTfolk/mj/kunder/> – 12. juuli 2016).

Kõivupuu, Marju 1999. *Rahvaarstid. Noor ja vana Suri Võrumaalt* (<http://www.folklore.ee/pubte/rahvaarstid/> – 12. juuli 2016).

Kõivupuu, Marju 2008. Rahvameditsiin. Viires, Ants & Vunder, Elle (koost ja toim). *Eesti rahvakultuur*. 2., täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 363–378.

Lüthi, Max 1982. *The European Folktale: Form and Nature*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Paal, Piret 2014. *Halltõbi*. Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused II. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Peegel, Juhan 1997. *Kuld on jäänud jälgedesse*. Regivärsi keelest ja poeetikast. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Roll, Tiiu 1985. Värvinimetused ja nende kujundiline osa regivärsilises pulmalaulus. *Probleeme eesti regilaulude alalt*. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 699. Töid eesti filoloogia alalt X. Tartu, lk 34–58.

Röhrich, Lutz 1984. The quest of meaning in folk narrative research. *ARV Scandinavian Yearbook of Folklore* 40. Stockholm, lk 127–138.

Sarapik, Virve 1994. Valge ja must. Oras, Janika (toim). *Loomine*. Pro Folkloristica II. Tartu, lk 37–46.

Sarapik Virve 1997. Red: the Colour and the Word. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 3, lk 93–130 (doi: 10.7592/FEJF1997.03.red).

Sarapik, Virve 1998. Punane. Sõna ja värv. Kõiva, Mare & Kalda, Mare (toim). *Artikleid usundi ja kombeloost*. Sator 1. Tartu: Eesti Keele Instituudi rahvaluule töörühm, lk 7–37 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/> – 12. juuli 2016).

Sohberg, Martin 1876. *Viies Eesti juttutooja*. Vanad ennemuistessed juttud. M. Sohberg kirja pannud. Viljandi: F. Feldt.

Sutrop, Urmas 2011. Eesti keele värvussõnavara arengu põhijooni. Uusküla, Mari & Sutrop, Urmas (koost ja toim). *Värvinimede raamat*. Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 5. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 397–420.

Sutrop, Urmas 2016. Värvinimed ja värvid vendade Grimmide muinasjutu “Lumivalguke” variantides. *Mäetagused* 64, lk 57–68 (<http://dx.doi.org/10.7592/MT2016.64.sutrop>).

Toomeos-Orglaan, Kärri 2013. Gender Stereotypes in Cinderella (ATU 510A) and The Princess on the Glass Mountain (ATU 530). *Journal of Ethnology and Folkloristics* 7 (2), lk 49–64 (<http://www.jef.ee/index.php/journal/article/view/142> – 12. juuli 2016).

Valk, Ülo 1998. *Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus*. Eesti Rahva Muuseumi sari 1. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Vaz da Silva, Francisco 2007. Red as Blood, White as Snow, Black as Crow: Chromatic Symbolism of Womanhood in Fairy Tales. *Marvels & Tales* 21 (2), lk 240–252.

Voolaid, Piret 2016. Värvisõnad ja värvisümbolid eesti mõistatuste alaliikides. *Mäetagused* 64, lk 69–98 (<http://dx.doi.org/10.7592/MT2016.64.voolaid>).

Summary

What is the colour of fairy tales?

Kärri Toomeos-Orglaan

Keywords: beauty, corporeality, colour symbolism, fairy tale

The article presents a research of the usage of colours in Estonian fairy tales and the associations that are created by means of colours. The topic of colour usage also includes the aspect of corporeality that generates a critical discussion on the presentation of a woman in fairy tales. The symbolical meanings of different colours in fairy tales largely overlap with their meanings in folk belief and runo songs. The colours that are particularly meaningful are black, white, and red. Also, such colours as grey and gold occupy special places in fairy tales. In addition to physical description, colours are used to present characters' or objects' inner values, also expressing the way they differ from the ordinary, or hinting at the magical qualities they may possess.

Black and white form a pair of opposites, symbolising good and evil, beauty and ugliness, life and death. Those meanings remain with them also in case one is being used without the other. The colour red represents health, fertility, and beauty; that is why it is frequently used in the descriptions of women. At the same time, the colour red can be used as an opposite to white, having in this case a negative meaning.

Gold and other metals show the object's magical characteristics, but at the same time also its value. Possessing a golden object can also hint at the owner's high moral values. The colour grey represents wisdom but it can also be seen as a colour that disguises magical as ordinary.

Värvinimed ja värvid vendade Grimmide muinasjutu “Lumivalguke” variantides

Urmas Sutrop

Teesid: Artiklis käsitletakse vendade Grimmide “Lumivalgukese” muinasjutu kolme varianti ning uuritakse neis esinevate värvide ja värvinimede tähendusi ning nii nimede kui ka tähenduste muutumist. Analüüsil lähtutakse muinasjuttude uurimise struktuuraalsest meetodist ning uuritakse värvide ja nende nimede sümbolseid tähenduste opositsioone nagu sees ja väljas, valgus ja pimedus, elu ja surm, loogiline ja mütoloogiline. Analüüsil toetutakse ka põhivärvinimede teooriast lähtuvalle eristusele, mille kohaselt must, valge ja punane on kõige fundamentaalsemad värvinimed. Samas on värvinimede kasutamine (semantika ja sümbolism) “Lumivalgukese” variantides komplitseeritud, kuna värvil võib korraga olla mitu vastandlikku tähendust. Tegemist ei ole ainult lihtsate binaarsete opositsioonidega. Vennad Grimmid pidasid värve must, valge ja punane ilusateks värvideks. Jacob Grimm kirjeldas neid kui poesia kolme värvi.

Märksõnad: Lumivalguke, opositsioonid, põhivärvinimed, strukturalism, vennad Grimmid

Vennad Grimmid redigeerisid oma eluajal korduvalt enda kogutud ja avaldatud muinasjutte. Selle põhjuseks oli nii lastevanemate, kooliõpetajate kui ka kirikuesindajate kriitika nende muinasjutuväljaannete ja seal leiduva brutaalsuse kohta. Grimmide esimene käsikirjaline muinasjutuvalik aastast 1810, mis sisaldas 48 teksti, ei jõudnud trükki. Grimmide esimene *Laste ja kodu muinasjuttude* suur väljaanne ilmus 1812. aastal ning nende viimane, 1854. aastal redigeeritud seitsmes väljaanne ilmus 1857. aastal. Grimmide eluajal ilmus ka kümme muinasjuttude väikest väljaannet.

Päris esimese “Lumivalgukese” muinasjutu variandi oli Jacob Grimm üles tähendanud juba varem. 1808. aasta aprillis saatis ta selle oma õpetajale Friedrich Carl von Savignyle (Rölleke 2013: 216). Muinasjutt oleks võinud saada ka alapealkirja “Õnnetu laps”, mille Jacob Grimm kirjutas hiljem 1808. aasta käsikirjale.¹

Kuna Grimmid redigeerisid põhjalikult oma muinasjutte, otsustasin vaadata, kas ja kuidas on muudetud värvinimesid. See heidab ka valgust sellele, mismoodi vennad Grimmid oma muinasjutte redigeerisid. Teisalt peetakse “Lumivalgukese” muinasjutu kõige tuntumaks motiiviks just kangelanna kujutluspildi seotust värvidega: “valge nagu lumi, punane nagu veri ja must nagu eebenipuu” (Shojaei Kawan 2005–2006: 241). Ka see õigustab valitud teemat. Seetõttu keskendungi käesolevas artiklis ainult “Lumivalgukese” muinasjutule ja jätan teised muinasjutud kõrvale. Põhjuseks on see, et “Lumivalgukese” muinasjutt seostub kõigile kolme värviga – valge, punane ja must.

Värvide teemaga Grimmide “Lumivalgukese” muinasjutt on tegelnud Vaz da Silva (2007), Angelopoulos (2008) ja Rölleke (2013). Eesti autoritest on Kärri Toomeos-Orglaan näidanud, et värvidel on muinasjuttudes küllaltki oluline roll ja positsioon (2016).²

Muinasjuttude uurimises võib väga jämedalt eristada kahte traditsiooni. Lihtsustatult võtab ajaloolis-geograafiline traditsioon arvesse ühe muinasjutu kõik variandid kõikidest maadest, kus see esineb, olenemata muinasjutu jutustamise ajast. Strukturaalse lähenemise puhul analüüsitakse ühte konkreetset lugu.

Käesolevas artiklis kasutan strukturaalset lähenemist ning analüüsin vendade Grimmide “Lumivalgukese” kolme varianti ning jätan kõrvale kõik teised Lumivalgukese motiividega muinasjutud ja variandid.

Allikad (materjal) ja meetod

Vaatluse alla tulevad “Lumivalgukese” muinasjutu (ATU 709) kolm varianti: 1810. aasta käsikirjaline algvariant, mille Grimmid saatsid Clemens Brentanole, esimene trükitud variant aastast 1812 ning viimane Grimmide redigeeritud variant (7. trükk) aastast 1857.

Kõik vendade Grimmide *Laste ja kodu muinasjuttude* suure väljaande seitse trükki on digitaalselt nii teksti kui ka pildina kättesaadavad Wikisource'i lehel “Kinder- und Hausmärchen” (Brüder Grimm 1812–1857a) või veel lihtsamalt Wikisource'i lehel “Schnewittchen” (Brüder Grimm 1812–1857b). “Lumivalgukese” muinasjutt on kõikides suurtes väljaannetes järjekorras 53. (KHM 53). “Lumivalgukese” muinasjutu 1810. aasta algvariant on võetud Kurt Derungsi toimetatud väljaandest (Brüder Grimm 2010). Eestikeelsed tõlkevasted pärinevad väljaandest *Lumivalgukeste raamatuke* (Sutrop 2016).³

Kasutan nime Lumivalguke alamsaksakeelse *Schneewittchen* (*Sneewittchen*) vastena ja nime Lumivalgeke ülemsaksakeelse *Schneeweißchen* vastena.

Grimmid ise eelistasid enamasti alamsaksakeelset nimekuju, kuigi 1810. aasta algkäsitluses oli ülemsaksakeelne nimekuju.

Värvinimesid käsitlen lähtuvalt põhivärvinimede teooriast (vt Berlin & Key 1969; Uusküla & Sutrop 2011). Põhivärvinimede teooria eristab igas keeles põhivärvinimed ja mittepõhivärvinimed. Siin ei hakka ma põhivärvinime defineerima. Põhivärvinimesid on maksimaalset üksteist, mõnes keeles ka kaksteist. Kogu värvimaailma rikkus antakse kõikides keeltes edasi mittepõhinimedega. Teooria ütleb, et igas keeles on vähemalt kaks põhivärvinime – must ja valge. Kui keelde ilmub kolmas põhivärvinimi, siis on see punase jaoks. Seega on must, valge ja punane kõige vanemad ja fundamentaalsemad põhivärvinimed ning vastavad värvikategooriad inimkeeles kõige primitiivsemad.

Põhivärvinimede teooria tegeleb liialt psühholingvistiliste küsimustega ning jätab kõrvale värvinimede kasutusega seotud küsimused. Sellekohast kriitikat ja lahendusi, kuidas opositsioonide (keeletelgede) abil organiseerida keelelist värviruumi, olen käsitlenud artiklis “Towards a semiotic theory of basic colour terms and the semiotics of Juri Lotman” (Sutrop 2011). Käesolevas artiklis vaatlen eelkõige põhivärvinimede kasutamist värvikeeles ja poeetilises tekstis (muinasjuttudes). Seejuures lähtun värvinimede puhul sellistest opositsioonidest (keeletelgedest) nagu sees ja väljas, valgus ja pimedus, elu ja surm, loogiline ja mütolooiline, hea ja halb.

Värvinimed ja värvid “Lumivalgukese” muinasjutus

Vendade Grimmide muinasjutus “Lumivalguke” ei ole kuigi palju värvinimesid. Ometi seostub muinasjutt just kolme põhivärvinimega valge, punane ja must, mis muinasjutus väljendavad ema soovi ning on omistatud peategelasele Lumivalgukesele. Samal ajal on need põhivärvinimed omistatud ka objektidele, mis on tüüpiliselt seda värvi – valge kui lumi, punane kui veri ja must kui eebenipuu. Nii nagu kangelanna omadused on seotud nende kolme põhivärvinime ja neile nimedele iseloomulike objektidega, põhineb ka kangelanna nimi Lumivalguke põhiniemel valge ja sellele iseloomulikul objektil lumi. Muinasjutu kangelanna on valge nagu lumi ja teda kutsutakse hellitavalt Lumivalgukeseks.⁴

Opositsioon põhivärvinimede valge, musta ja punase kasutamise ning ülejäänud põhivärvinimede (kollane, roheline, sinine) või siis sekundaarsete värvinimede (kuldne) kasutamise või hoopis värvinimede puudumise vahel on seotud eelkõige Lumivalgukese ja tema ema või siis loo hilisemates versioonides, alates teisest trükist, võõrasema – kauni kuninganna vastandusega.⁵

Kõik kolm vaatlusalust “Lumivalgukese” varianti algavad kirjeldusega, mis vastandub ülejäänud muinasjutule, mis annab kõigele raami. Kuningan-

na istub akna juures ja õmbleb. Aknaraamid on mustast eebenipuust, väljas sajab lund. Ilma ütlemaagi on selge, et lumi on väljas valge, sest last soovides mõtles kuninganna, et oleks laps valge nagu lumi. Siin on opositsioon pimedas toas, mis on raamitud musta eebenipuuga, ja lumivalge välismaailma vahel. Selles pimedas toas sünnivad hiljem tumedad mõtted ja teod, mis tungivad ka puhtasse ja rõõmsasse välismaailma. Muinasjutu teine põhiopositsioon on loo alguse ja lõpu vahel, kus aetakse rauast tuhvliid hõõguma (hõõguv raud on teadupoolest punane!) ja karistuseks sunnitakse kuningannat neis tuhvlites seni tantsima, kuni ta surnult maha kukub.⁶ Neis opositsioonides ilmnevad kõik kolm põhivärvi – valge, punane ja must. Kusjuures must osutab tume-datele tegudele lossis, valge välismaailmale ja Lumivalgukese puhtusele ning punane kättemaksule.

Ka Vaz da Silva osutab sellele, et kuninganna näeb valge ja punase kontrasti läbi musta raami (2007: 243) ning seostab musta värvi teistsuolusega seotud rongaga. Ta kirjutab, et must ilmub ainult valge ja punase põhimise kontrasti kõrval ning selle värvi kohta on tal “vähe lisada” (*ibid.* 246). Samas Shojaei Kawan peab musta aknaraami Grimmide oskuslikuks lisanduseks “Lumivalgukese” muinasjuttudele. Ta kirjutab, et “eebenipuust aknaraam toob esile kuningliku kodu elegantsuse ja viimistluse” ning oletab samuti, et suulises traditsioonis võis musta eebenipuu asemel olla paheline ronk (2005–2006: 244).⁷

Aga valgusega on opositsioonis ka tume mets (1810), kus elavad päkapikud ja mis siiski osutub heaks paigaks, kuhu halb kuri kuninganna peab maskeeritult sisse tungima. Samas on selles episoodis (1812) olemas kolm värvi – valge, must ja punane. Valge esineb Lumivalgukese nimes, punased on roosid ning musta asendab mittepõhivärvinimi **tume**. Selles stseenis on tume mets samasuguseks raamiks nagu must eebenipuust aknaraam muinasjutu alguses. Tume mets raamib puhta südamega (puhas süda, 1857) Lumivalgukest, keda tahetakse ohverdada (punased roosid) metsloomadele.

Kohe algusest peale vastandub muinasjutus loogiline ja mütolooiline. Kuninganna istub akna juures ja õmbleb ning vaatab lund. Seejuures torkab ta endale nõielaaga sõrme ning kolm tilka verd langeb lumele. Loogilises maailmas oleks raske aru saada, kuidas akna juures istuja veri langeb mustade raamidega aknast välja valgele lumele ja mitte põrandale või kuninganna riidele.

Ja nii soovibki kuninganna, et tal oleks laps – valge nagu lumi, punapõskne nagu veri (1810), hiljem lihtsalt punane kui veri (1812 ja 1857) ning mustasilmne nagu eebenipuust aknaraamid (1810), lihtsalt must (1812) või mustade juustega nagu eebenipuu (1857).

Üheski kolmest Lumivalgukese variandist ei ole osutatud, mis on Lumivalgukese juures **valge**. See on meie kujutlusvõime, mis paneb arvama, et nt Lumivalgukese nahk võiks olla lumivalge.⁸ Antti Aarne ei räägi “Lumivalgukese”

muinasjutu tüübikirjelduses üldse värvidest (1910: 32, nr 709). Stith Thompson on aga Aarne tüübikirjeldust täiendades ekslikult lisanud, et Lumivalgukesel on nahk nagu lumi ning huuled nagu veri (Aarne & Thompson 1961: 245, nr 709). Kuigi Jones kritiseerib Aarne-Thompsoni "Lumivalgukese" muinasjutu tüübikirjeldust (Jones 1983: 58), ei märka ta seal Thompsoni ekslikku värvide käsitlust ning kordab seda: "naine ... soovib last, kelle huuled oleksid punased nagu veri ja nahk valge nagu lumi" (*ibid.*: 60).⁹ Kujutlusvõimega on seotud ka G. Ronald Murphy arvamus, kui ta kirjutab valge värvi kohta, et Lumivalgukese ema soovis last, kes on "punane", mille tähenduseks on lapse punased põsed, ning kes on "valge nagu lumi", mis kombinatsioonis teiste värvidega võib osutada tüdruku nahale. Ta lisab, et lugeja kujutlusvõime ei ole siiski täielikult juhatusest ära (2000: 123).

Valge värvi interpretatsioon sõltub ka diskursusest. Mõneski nahavärviga seotud diskursuses peetakse valget viiteks valgele rassile. Psühhoanalüütilistes diskursustes aga süütusele ja puhtusele. Ka punase interpretatsioon sõltub diskursusest. Mitmedki feministlikud ja psühhoanalüütilised tõlgendused seovad punase värvi naiseks olemise, naiseks saamise ja menstruatsiooniga (nt Bettelheim 2007: 135; Girardot 1977: 281–282).

Punane on põskede värv nii alguses variandis (1810): "oleks mul ometi laps, nii punapõseline nagu see veri" kui ka hiljem (1812 ja 1857: Lumivalguke nägi välja nii värske ning tal olid ilusad punased põsed, et teda ei saanud maha matta). Alguses variandis on punane ka punaste rooside värv metsas, kuhu kuri ema oma tütre maha jättis, lootuses, et metsloomad tüdruku varsti ära söövad (1810). Punane on elu ja surma sümbol. Punane veri on ohverdus nagu kolm tilka verd, punased põsed on nii Lumivalgukesel, kui ka just punaselt poolelt mürgitatud õunal, kus punane peaks osutama surmale, osutab aga ometi elule, sest Lumivalguke ei sure. Jumalakartmatu kuninganna aga, kes sõi õunapoole, mis ei olnud punane, peab muinasjutu lõpus surema. Karistuseks peab ta hõõguvates (1810 ja 1812) või hõõguvpunastes (1857) raudtuhvlites end surnuks tantsima.

Punane on surmaga seotud elu värv ka pihiku nõõrimispaelte kirjelduses (1812), kus see oli punutud kollasest, punasest ja sinisest siidist. Hiljem on muinasjutus igat värvi nõõrimispaelad, mis olid punutud **kirjust** siidist (1857). **Sinine** esinebki ainult ühe korra siidist nõõrimispaela kirjelduses (1812). Muinasjutu alguses variandis pole paletel aga üldse värvi. Ka nõõrimispaela kasutati Lumivalgukese tapmiseks, mis aga ei õnnestunud.

Kollane on algselt Lumivalgukese juuste värv – vanakeseks maskeerunud kuninganna astus sisse ja hakkas Lumivalgukese kollaseid juukseid kammima (1810). Kollasega on seotud mittepõhivärvinimi **kuldne**. Pääkapikud kirjutasiid läbipaistvale klaaskirstule kuldsete tähtedega tüdruku nime ja päritolu.

Kui Lumivalgukese juuksed olid kollase asemel mustad nagu eebenipuu (1857), siis kollane värv vabanes. Varem oli kuninganna muutunud kadedusest **kahvatuks** (1812), hiljem aga muutub kadedusest kollaseks ja **roheliseks** (1857). Kollane oli ka üks siidpaela värve (1812). Kuningannat iseloomustab ka see, et ta **värvib** oma näo ära (1812 ja 1857), kuigi ei ole öeldud, mis värvi. Kahes variandis jääb saladuseks, mis värvi oli õuna mürgitamata pool (1810 ja 1812). Muinasjutu viimases variandis on õun väljast ilus, valge ja punapõseline. Kuninganna ütleb kaheks osaks lõigatud õuna kohta “punase sööd sina, valge söön mina” (1857). Valge tähistab siinses opositsioonis näiliselt elu, tegelikult surma, sest kuninganna, kes sööb valge mürgitamata õunapoole, sureb muinasjutu lõpus punaselt hõõguma aetud sussidega tantsides, Lumivalguke, kes sööb mürgitatud punase õunapoole, jääb elama ja abiellub ning on kõige ilusam kogu maal (vt õuna kirjeldust ka eespool).

Ühes variandis tähistab valge puhtust ja hoolsust. Kui Lumivalguke jõudis seitsme päkapiku majja, siis olid seal seina ääres “seitse voodikest, mis olid üles tehtud ja lumivalgete linadega kaetud” (1812). See et voodilina olid lumivalged, osutab ka sellele, et Lumivalguke oli puhas ja hoolas.

Must värv sümboliseerib ühelt poolt kurjust lossis. Teisalt on ta seotud eluga. Loo alguses variandis (1810) soovib ema omale mustasilmset tüdruku. Muinasjutu esimeses trükitud versioonis (1812) on kirjeldus, kuidas Lumivalgeke lamas kaua-kaua kirstus ega lagunenu. Ta oli ikka nii valge nagu lumi ja nii punane nagu veri. “Ja kui ta oleks saanud oma silmad lahti teha, oleksid need olnud nii mustad nagu eebenipuu.” Siin osutab must värv sellele, et ka silmad ei olnud veel lagunema hakanud ja silmaterad olid veel mustad nagu magajal. Siin on kõik kolm värvi – valge, punane ja must – elu värvid. Lumivalgukesel olid “ikka veel ilusad punased põsed”, ta oli ikka veel nii värske nagu elus inimene (1812 ja 1857). Aga muinasjutu ajalisel viimases versioonis, kus must ei ole enam silmade, vaid juuste värv, tekib vastandus elu ja surma värvide punase ja musta vahel. Lumivalgukesel on ilusad punased põsed, ta on nii värske nagu elus. “Teda ei saa me küll musta mulla sisse matta.” Mustale mullale vastandub omakorda klaasist läbipaistev kirst, millel on **kuldsete** tähtedega kiri (1857).

Viimases variandis (1857) tulevad Lumivalgukest, kes lamab läbipaistvas kirstus, taga nutma ka loomad: “kõigepealt öökull, siis ronk, ja lõpuks üks tuvike”. Kõik need olendid on osaliselt punase, musta ja valge värvisümboolikas. Öökulli iseloomustavad punased silmad, ronk on must lind ja tuvike sümboliseerib valget, puhtust ja võib-olla ka armastust.

Kui küsida, miks vennad Grimmid on selles muinasjutus kasutanud keskseks punast, musta ja valget, tuleb vastust otsida nende endi käsitlest. Lumivalgukese muinasjutu alguses osutatakse, et punane valgel on nii ilus: “seejärel sai ta imekauni tütrekese, nii valge kui lumi, nii punase kui veri, nii musta

kui eebenipuu" (1810); "kolm tilka verd langes lumele. Ja kuna punane nägi valgel / valgel lumel nii ilus välja ..." (1812 ja 1857).

Jacob Grimm on tegelenud kolme värvi – valge, punase ja mustaga – teadaolevalt juba 1807. aastal seoses Parzivaliga – punane kui veri, must kui pigi (vt Rölleke 2013: 2015). Hiljem on ta punast, musta ja valget seoses lilledes tähendusega kirjeldanud kui poeesia kolme värvi (1813: 140).

Jacob Grimm on kolme värvi probleemile muinasjuttudes andnud universalistliku seletuse. Ta toob näiteks Isaac Jacob Schmidt *Idamongolite ajaloo* väljaande (Schmidt 1829: 139), kus "Elbek Nigülessuktschi Chagan tappis ühel talvepäeval noolega jänese, ning kui ta märkas lumel jänese verd, siis ta hüüatas: "Oleks mul ometi naine, kelle nagu oleks nii valge nagu see lumi, kelle põsed oleksid nii punased nagu see veri!" Jacob Grimm jätkab, et muidugi on võimalik motiive punase ja valgega juurde leida, "aga kindlasti ei tarvitse need mõttesaladused olla Mongooliast või Iirimaalt sisse toodud Itaaliasse või Saksamaale. Inimestel on need mõtted vahetult rinnapiimaga saadud, nagu ka kõigi rahvaste poetide kasutatav eepiline väljendus ilu võrdlemisel lume ja verega. Kui sobivalt tuleb selline tunnistus neile, kes tahavad endale aru anda lihtsa muinasjutupoeesia seletamatu, kuid siiski loomuliku leviku kohta" (Grimm 1846: XXIII).

Seega Grimmide järgi leidis värvide poeesia vormi järjest väljaarendatumates "Lumivalgukese" muinasjutu variantides. Ernst Böklen, kes uuris "Lumivalgukese" muinasjutu variante erinevatel rahvastel, märgib samuti, et "Lumivalgukese" muinasjuttudes kirjeldatakse Lumivalgukest ilusate värvidega. Aga just seda peab ta Grimmide "Lumivalgukese" muinasjutu nõrkuseks. Kogu muinasjutu algus, kus kuninganna talvel akna all tikib ning endale nõelaga sõrme torkab nii, et veri lumme tilgub, on Bökleni arvates natuke ebaloomulik (1910: 64). Kuid Grimmide muinasjuttude varased kommenteerijad Johannes Bolte ja Georg Polívka jagasid vendade Grimmide arvamust, et lastetu naise soov saada last, kes oleks valge nagu lumi, punane nagu veri ja must nagu eebenipuu (ka muinasjuttudes "Kadakapuust" (KHM 47) ja ühes "Tuhkatriinu" variandis (KHM 21)), on ilu igivana poeetiline väljendus (1913: 461).

Käsitlusega, et *Laste ja kodu muinasjuttude* punase-valge-musta kontrast on ilu muistne väljendus, ei nõustu Philip Mellen, kes peab seda pigem ühiskondade sotsiaalseks praktikaks ja võib pigem väljendada kellegi õilsaid (aadellikke) omadusi (Mellen 1991: 192). Sama väidab ka Vaz da Silva, kes kirjutab, et "värvide kasutamisel muinasjuttudes ei ole tegemist tühja abstraktsiooniga, pigem on see osa tajupõhiste kultuuriliste väärtuste üldisest kodeeringust" (2007: 250). Samas jääb ta Grimmidega sarnasele universalistlikule positsioonile, mille kohaselt musta-valge-punase trio "esindab püsivaid semantilisi väärtusi läbi žanrite ja kultuuride". Seejuures tunnistab ta kultuurispetsiifilisi variatsioone ja detailirikkust (samas).

Kokkuvõtteks

Vendade Grimmide muinasjutu “Lumivalguke” (ATU 709, KHM 53) kolm varianti ja selle kangelanna – Lumivalguke – on eelkõige seotud kolme põhivärvinimega – must, valge ja punane. Lisaks esinevad muinasjutu variantides põhivärvinimed kollane, roheline ja sinine. Mittepõhivärvinimedest esinevad kuldne ja tume, kahvatu, hõõguv ja hõõguvpunane. Lisaks võib värvinimede hulka arvata sõna kirju ning verbi *värvima*.

Iseloomulik on ka värvide puudumine või nende valik kuninganna juures. Kuninganna läks kadedusest kahvatuks või muutus näost kollaseks ja roheli-seks. Ta värvis oma näo, et end moondada. Kuninganna pidi karistuseks end hõõguvpunastes sussides surnuks tantsima.

Lumivalguke on alguses kollaste juustega, tema põsed on punased ning silma(tera)d mustad. Mustad silmad ja punased põsed tähistavad seda, et laip näeb värske välja ega ole veel lagunema hakanud. Alles hiljem omistatakse must värv Lumivalgukese juustele.

Punane värv iseloomustab Lumivalgukese põski, aga ka mürgitatud õunad on punapõselised. Hõõguvpunased on sussid, milles kuninganna end muinasjutu lõpul peab karistuseks surnuks tantsima. Mis Lumivalgukese juures on valge, see jääb muinasjutus selgusetuks.

Värvide semantika on Lumivalgukese muinasjutus komplitseeritud. Värvidel võib korraga olla mitu vastupidist tähendust. Kui vaadata elu ja surma vastandust (telge), siis nt punane on mürgitatud õuna punase põse puhul surma värv. Ometi on Lumivalgukese põsed punased ning silmad mustad, tema surnukeha on värske ja nagu elus. Punane (ja must) osutub elu värviks. Ja lõpus, kui kuninganna end surnuks tantsib, on punane jälle surma värv.

Mürgitamata õunapool on näiliselt elu värvi. Ühes variandis osutub valge värv lõpuks surma värviks, sest lõpuks on kuninganna see, kes sureb.

Kuivõrd Lumivalguke oli surnuna valge nagu lumi ja punane nagu veri ning tema silmad olid mustad (elu), siis ei saanud päkapikud teda musta (surm) mulla sisse matta. Nad panid puhta Lumivalgukese läbipaistvasse klaaskirstu ning kirjutasid sellele kuldsete tähtedega, kes Lumivalguke oli.

Värvikontrastid (opositsioonid) raamivad kogu muinasjuttu. Muinasjutu alguses annab raami must värv. Pimedasse tuppa paistab läbi akna, millel on eebenipuust mustad raamid, maailm, mis on puhas nagu lumi. Punane sümboliseerib muinasjutu alguses vereohvrit – kolm tilka verd!

Kuigi vennad Grimmid seletasid musta, valge ja punase värvi kasutamist universalistlikult sellega, et need on ilusad värvid (vt eespool), ei saa värvi-de iluga seletada ei nende värvide semantikat, semiootikat ega sümbolismi. Vendade Grimmide “Lumivalgukese” muinasjutu variantide komplitseeritud

sümbolismiga värvikeele sügavam analüüs nõuab edasist põhjalikumat uurimistööd, mille puhul tuleks lähtuda strukturalistlikust opositsioonide teooriast ning värvide semantikast, sümbolismist ja semiootikast – põhivärvinimede semiootilisest teooriast (Sutrop 2011).

Tuleb analüüsida värvide kasutamist poeetilises tekstis (muinasjutus) ning värvide keelt lingvistilises värviruumis. Kui keskenduda ainult selle muinasjutu kõige olulisematele värvidele – mustale, valgele ja punasele –, siis tuleb tõdeda, et siin on need diskreetsed kategooriad, mille vahel puuduvad üleminekud ja skaalad (vt Odgen 1967: 57–58, 88–89; Chandler 2002: 90–93).

Punane, must ja valge moodustavad kaks ristuvat telge. Akromaatilisel teljel on musta ja valge opositsioon ning selle teljega on risti kromaatiline telg nii, et moodustub kolmnurk, mille tippudeks on põhjal must ja valge ning kõrguses punane (vt Douglas 2000: 206 jj). Analüüs oleks lihtne, kui värvid moodustaksid lihtsaid binaarseid opositsioone (vt Dundes 2002) ega väljendaks samal ajal korraga vastandlikke nähtusi. Tuletan siin meelde, et punane on korraga nii elu kui ka surma värv. Opositsioonis olevad must ja punane võivad aga olla sünonüümid. Näiteks koht, kus laip ei ole veel lagunema hakanud, tüdruk on ikka nagu elus – tema põsed on punased ja silmad on ikka veel mustad.

Tänuavaldus

Täna anonüümset retsensenti ja toimetajaid äärmiselt sisukate ja kasulike märkuste, ettepanekute ning viidete eest.

Kommentaariid

¹ Jacob Grimm täiendas hiljem 1808. aasta käsikirja "Schneeweißchen" pealkirja sõnaga "Schneewitchen, auch: das Unglückskind" (vt Ruf 1995: 23). Selle sõna tõlkimisel tuleks jääda vananenud tähenduse – *õnnetu laps, õnnetu inimene* juurde. Tänapäevased tõlkevasted *äpu, hädavares* ja *ebaõnnestuja* on eksitavad. Võimalik oleks tõlkida ka *õnnetusehunnik*.

² "Lumivalgukese" muinasjutu värvidega on tegelenud ka näiteks Bruno Bettelheim. Ta käsitleb "Lumivalgukese" muinasjuttu seksuaalses võtmes: "seksuaalne süütus kui valge värv on vastandatud seksuaalsele ihale, mida sümboliseerib punane veri" (2007: 135).

³ Vaatlusalused eestikeelsed tõlked on *Lumivalgukeste raamatukeses* esitatud järgnevalt: 1810. a käsikiri lk 9–12, 1812. a esmatrükk lk 14–21 ja 1857. a viimane, 7. trükk lk 22–30.

⁴ Saksa keeles "so weiß wie der Schnee" (nii valge kui lumi) annab meile deminutiivse nimekuju Sneewittchen e Schneeweißchen (Lumivalguke e Lumivalgeke).

- ⁵ Erilise kriitika osaliseks said Grimmid julma ema kujutamise eest. Seetõttu asendati juba teisest trükist alates kuri ja jumalakartmatu ema süstemaatiliselt nii “Lumivalgukese” kui ka “Hansukese ja Gretekese” muinasjutus (KHM 15, ATU 327A) kurja ja jumalakartmatu võõrasemaga.
- ⁶ Steven Swann Jones peab vastandust muinasjutu alguses esineva punase – kolm punast veretilka – ja muinasjutu lõpu hõõguvpunaste susside vahel juhuslikuks leit-motiiviks (1990: 42).
- ⁷ Ma ei hakka siinkohal seda väidet kinnitama ega ümber lükkama. Lisan vaid niipalju, et 1810. aasta käsikirja teises alguses sõidavad krahv ja krahvinna tollaga mööda kolmest valgest lumehangest. Krahv soovib endale tüdrukut, kes oleks nii valge nagu see lumi. Edasi sõites jõuavad nad kolme verega täidetud auguni ning krahv soovib, et tal oleks tüdruk, kelle põsed oleksid nii punased nagu see veri. Varsti pärast seda lendavad neist üle kolm süsimusta ronka ning krahv soovib jälle tüdrukut, kelle juuksed oleksid nii mustad nagu need rongad. Varsti tuligi selline tüdruk neile vastu. Krahv laskis tal kohe tõlda istuda, aga krahvinna ei vaadanud sellele hea meelega. (vt Lefftz 1927: 125–126; Sutrop 2016: 13).
- ⁸ Poliitkorrektses maailmas on Fred Crump afroameeriklaste jaoks “Lumivalgukese” muinasjutu ümber jutustanud nimega “Ebonita and the seven boyz” (Chicago: Urban Ministries, 2008). Nimi Ebonita osutab kangelanna eebenipuukarva nahavärvile.
- ⁹ Täpselt sama kordab Jones muutmata kujul ka oma monograafias *The new comparative method* (1990: 21–23).

Kirjandus

- Aarne, Antti 1910. *Verzeichnis der Märchentypen mit Hülfe von Fachgenossen Ausgearbeitet*. FF Communiations 3. Helsinki: Suomalainen Tiadeakatemia.
- Aarne, Antti & Thompson, Stith 1961. *The types of folktale: a classification and bibliography*. Second revision. FF Communications 184. Helsinki: Suomalainen Tiadeakatemia.
- Angelopoulos, Anna 2008. Les transformations colorées de Blanche-Neige. *Fabula* 49 (3–4), lk 203–217 (doi: 10.1515/FABL.2008.017).
- Berlin, Brent & Kay, Paul 1969. *Basic color terms: their universality and evolution*. Berkley, Los Angeles & Oxford: University of California Press.
- Bettelheim, Bruno 2007. Lumivalgeke. *Muinasjuttude võlujõud: muinasjuttude tähtsus ja tähendus*. Tartu: Atlex, lk 134–143.
- Bolte, Johannes & Polívka, Georg (toim) 1913. *Sneewittchen. Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm*. Neu bearbeitet. Bd. 1 (Nr 1–60). Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, lk 450–464.
- Böcklen, Ernst 1910. *Sneewittchenstudien*. Erster Teil: *Fünfundsiebzig Varianten im engern Sinn* (Mythologische Bibliothek, III, 2.). Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Brüder Grimm 1812–1857a. *Kinder- und Hausmärchen*. Wikisource (https://de.wikisource.org/wiki/Kinder-_und_Hausmärchen – 17. juuni 2016).

- Brüder Grimm 1812–1857b. *Schneewittchen*. Wikisource (<https://de.wikisource.org/wiki/Schneewittchen> – 4. august 2016).
- Brüder Grimm 2010. Schneeweißchen. Derungs, Kurt (toim). *Die ursprünglichen Märchen der Brüder Grimm. Die wahren Geschichten neu entdeckt*. Grenchen bei Solothurn: Edition Amalie, lk 44–46.
- Chandler, Daniel 2007. *Semiotics: the basics*. 2. tr. London & New York: Routledge.
- Douglas, Graham 2000. Catastrophes in semantic space: signs of universality. *Semiotica* 132 (2–4), lk 179–280 (doi: 10.1515/semi.2000.132.3-4.179).
- Dundes, Alan 2002. Binaarne opositsioon müüdis: pilk Proppi ja Lévi-Straussi väitlusele. *Kes on rahvas? Valik esseid folkloristikast*. Tartu: Varrak, lk 140–152.
- Girardot, N. J. 1977. Initiation and meaning in the tale of Snow White and the seven dwarfs. *The Journal of American Folklore* 90 (357), lk 274–300 (doi: 10.2307/539520).
- Grimm, Jacob 1807. Bedeutung der Blumen und Blätter. *Altdeutsche Wälder* 1, 131–158. Cassel: bei Thurneissen.
- Grimm, Jacob 1846. Vorrede. Giambattista Basile. *Der Pentamerone, oder, das Märchen aller Märchen*. Saksa keelde tõlkinud Felix Liebrecht. 2 köidet. Breslau, 1. kd, lk XXII–XXIII.
- Jones, Steven Swann 1983. The structure of Snow White. *Fabula* 24 (1–2), lk 56–71 (doi: 10.1515/fabl.1983.24.1-2.56).
- Jones, Steven Swann 1990. *The new comparative method: structural and symbolic analysis of the allomotifs of "Snow White"*. FF Communications 247. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Lefftz, Joseph (toim) 1927. *Märchen der Brüder Grimm. Urfassung nach der Originalhandschrift der Abtei Olenberg im Elsaß*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Mellen, Philip 1991. Red-white-black: evolution of a motif. *Neohelicon. Acta Comparationis Litterarum Universarum* 18 (1), lk 179–202 (doi: 10.1007/BF02092527).
- Murphy, G. Ronald 2000. *Owl, the raven and the dove: the religious meaning of the Grimms' magic fairy tales*. New York: Oxford University Press.
- Odgen, C[harles] K[ay] 1967. *Opposition: a linguistic and psychological analysis*. Bloomington: Indiana University Press.
- Rölleke, Heinz 2013. Weiß – Rot – Schwarz: "Die drei Farben der Poesie". Zu Farbspielen in Grimms "Schneewittchen"-Märchen und anderwärts. *Fabula* 54 (3–4), lk 214–234 (doi: 10.1515/fabula-2013-0019).
- Ruf, Theodor 1995. *Die Schöne aus dem Glassarg. Schneewittchens märchenhaftes und wirkliches Leben*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Schmidt, Isaac Jacob 1829. *Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses, verfasst von Ssanang Ssetsen Chungtaidschi der Ordus; aus dem Mongolischen übersetzt und mit dem Originaltexte, nebst Anmerkungen, Erläuterungen und Citaten aus andern unedirten Originalwerken herausgegeben*. St. Petersburg & Leipzig.

Shojaei Kawan, Christine 2005–2006. Innovation, persistence and self-correction: the case of Snow White. *Estudos de Literatura Oral (E.L.O.)* 11–12, lk 237–252.

Sutrop, Urmas 2011. Towards a semiotic theory of basic colour terms and the semiotics of Juri Lotman. Biggam, Carole P. & Hough, Carole A. & Kay, Christian J. & Simmons, David R. (toim). *New directions in colour studies*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, lk 39–48 (doi: 10.1075/z.167.07sut).

Sutrop, Urmas 2016. *Lumivalgukeste raamatuke*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Toomeos-Orglaan, Kärri 2016. Mis värvi on muinasjutt? *Mäetagused* 64, lk 35–56 (<http://dx.doi.org/10.7592/MT2016.64.toomeos-orglaan>).

Uusküla, Mari & Sutrop, Urmas 2011. *Värvinimede raamat*. Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 5. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Vaz da Silva, Francisco 2007. Red as blood, white as snow, black as crow: chromatic symbolism of womanhood in fairy tales. *Marvels & Tales: Journal of Fairy-Tale Studies* 21 (2), lk 240–252 (<http://digitalcommons.wayne.edu/marvels/vol21/iss2/4> – 3. august 2016).

Summary

Colour names and colours in the versions of the Snow White fairy tale by the Brothers Grimm

Urmas Sutrop

Keywords: oppositions, primary colour names, Snow White, structuralism, the Brothers Grimm

The article discusses three versions of the Snow White fairy tale by the Brothers Grimm (1810, 1812, and 1857), delving into the meanings of colours and colour names occurring in them as well as changes in the names and meanings. The analysis proceeds from the structural method of fairy tale study and explores the symbolic meaning oppositions of colours and their names, such as in/out, light/dark, life/death, logical/mythological. The analysis is also based on the differentiation drawing on the theory of primary colours, according to which black, white, and red are the most fundamental colour names. However, the use of colour names (semantics and symbolism) is complicated in the versions of the Snow White fairy tale, as a colour may have several oppositional meanings. It is not just simple binary oppositions. The Brothers Grimm regarded the colours black, white, and red as beautiful. Jacob Grimm depicted them as the three colours of poetry.

Värvisõnad ja värvisümbolid eesti mõistatuste alaliikides

Piret Voolaid

Teesid: Artiklis analüüsitakse võrdlevalt värvinimetusi eesti mõistatuste levinumates alaliikides (klassikalised ehk tavamõistatused, keerd- ehk naljaküsimused, piltmõistatused ehk reebused), keskendudes iga alaliigi spetsiifilistele omadustele, liigist tulenevatele erinevustele. Põhiküsimus on, millised on alaliigiti sagedasemad värvinimetused ja millistes üldisemates kasutusseostes need esinevad. Klassikalistes mõistatustes kui arhailisimas mõistatuste kihistuses on kujund enamasti suunatud lahendobjekti välimusele, meeleliselt tajutavaile külgedele. Värvinimed on klassikaliste mõistatuste kujundiloomes rohkelt esindatud, olles mõistatuse objekti, eseme või nähtuse kirjeldamisel ja lahendivihje andmisel üks esmaseid tunnuseid. Keerd- ehk naljaküsimused ja piltmõistatused on kesken-
dunud huumorile ja neis väljendatakse värvuste kaudu kultuuristereotüüpe.

Tekstinäited pärinevad internetiandmebaasidest “Eesti mõistatused” (Krikmann & Krikmann 2012), “Eesti keerdküsimused” (Voolaid 2004) ja “Eesti piltmõistatused” (Voolaid 2002), mis põhinevad peamiselt Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalisel ainesel, kuid ka erinevates trükistes ja internetis leiduval materjalil.

Märksõnad: folkloristika, keerdküsimused, klassikalised mõistatused, liitsõnamängud, mõistatused, piltmõistatused, värvinimetused, värvused

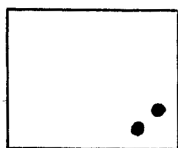
Sissejuhatuseks

Värvinimetused ja värvused eesti folklooris on olnud mitme žanrikeskse uurimuse huvisfääris, nt regilaulus värvinimetused pulmalaulude kujundina (Roll 1985), värvivormelite kasutus regilaulus (Jaago 1997; Jaago 2016), *punane* värvi ja sõnana regilaulus (Sarapik 1997) või värvide tähendusväljad muinasjutus (Toomeos-Orglaan 2016; Sutrop 2016), värvuste sümbolika loitsudes (Kõiva 2016). Uurijad on rõhutanud ka värvuste osatähtsust mõistatustes, nt absurdimaugulistest keerdküsimustest (Lipponen 1995; Dundes & Abrahams 1987). Eesti mõistatustes on temaatikat riivamisi käsitletud veel nt Mikk Sarve ja Tõnn Sarve (1979) artiklis “Loomise lugu”, milles toodi mõistatused esile tõl-
gendusseostes eestlaste maailmapildiga.¹ Arvo Krikmanni veebiõppematerjalist

“Eesti mõistatuste kujundid” (Krikmann 2000jj) ilmneb aga kaude värvuste osatähtsus mõistatuste semantilis-leksikaalses kujundiplaanis (kujundistereo- tüüpides ja vormimallides). Astrid Tuisk (1996) on ettekandes “Elevant kaasaja folklooris” rõhutanud värvide sümboltahtsust elevantiga seotud pärimuses, sh keerdküsimustena kvalifitseeruvates elevantiküsimustes.

Žanrist lähtuv uurimine võimaldab tulemusi omavahel võrrelda. Käesole- vas artiklis keskendun värvinimetuste kasutusele mõistatuste levinumates alaliikides, ent vaatlen mõistatuste alaliike võrdlevalt, sest värvinimede ku- jundilisus on alaliigiti spetsiifiline. Vanim ja arhiivitekstide põhjal seniajani rohkearvulisim alaliik (umbes 100 000 üleskirjutust) on klassikalised, tavalised ehk pärimõistatused, mis on oma olemuselt mingi objekti, eseme või olukor- ra poeetilised kirjeldused. Värvinime sisaldav kujund – sõnatühend võib neis olla nt kahesõnaline metafoor *hall härg* (*Hall härg, seljast sööb?*), viidates vesikikivile. Hilistekkelisematest ja tänapäeval levinumatest alaliikidest on populaarsemad ja arvukamad (umbes 25 000 üleskirjutusega) keerdküsimu- sed – küsisõnalise või küsisõnaühendilise algusvormeliga mõistatused, mille puhul on küsija eesmärk enamasti vastaja narritamine ja naljasaamine (*Mis värvi on keisri valge hobune?* – *Valge*). Toodud kahe näite varal ilmnevad vär- vikujundi erijooned kahes nimetatud alaliigis. Erinevalt klassikalise mõista- tuse “halli härja” näitest ei ole keerdküsimuses “valge hobune” metafoor, vaid küsimus ise ongi valge hobuse kohta. Kui klassikalise mõistatuse juhul (hall härg) peaks toimima kujundiline fantaasia (mis võiks olla nagu hall härg), siis siin on oluline pigem tähelepanelikkus (küsimuses endas on olemas ka vastus – hobune on valge).

Graafilist folkloori esindavad (umbes 8000 üleskirjutusega) piltmõistatused, mille küsimuspoole moodustab paberile joonistatud (tavaliselt) minimalistlik pilt koos selle juurde esitatud küsimusega *Mis on pildil?*, vastuseks on aga pildil oleva nähtuse, eseme, tegevuse, olukorra ühe sõna või lausena antud kujundlik kirjeldus



(*Mis on pildil? Punapead ujuvad Valges meres*). Mustvalge pildi värvikujundis sisaldub tihtipeale nii visuaalse kujutlusvõime esilekutsumine (pildil olevad täpid on ju mustad) kui ka värvi olemasolu küsimus- ja vastuspooles.

Analüüsis on põhiküsimustena tähelepanu all mõistatuste värvisõnavara, värvinimetuste esinemissagedus alaliigiti, samuti see, millistes üldisemates kasutusseostes värvinimetused esinevad ning kuidas rakendatakse värvusi kujundiloomes ja sümbolite konstrueerimises.

Värvinimetused klassikalistes mõistatustes

Värvinimetuste esinemissagedus

Hüpoteetiliselt kasutatakse värvusi ja värvinimesid klassikalistes mõistatustes sagedasti sellepärast, et värvus on millegi kirjeldamisel ja lahendivihje andmisel üks esmaseid ja otseseid välistunnuseid. Eesti Rahvaluule Arhiivi materjali põhjal koostatud tuntumate mõistatuste esisaja (vt Krikmann 1997: 176–181) põhjal võib samuti öelda, et suur osa populaarsemaid tekste sisaldab tunnuseksena värvust. Kaks sellist näidet leiab seejuures enim levinud mõistatuste esikümnest:

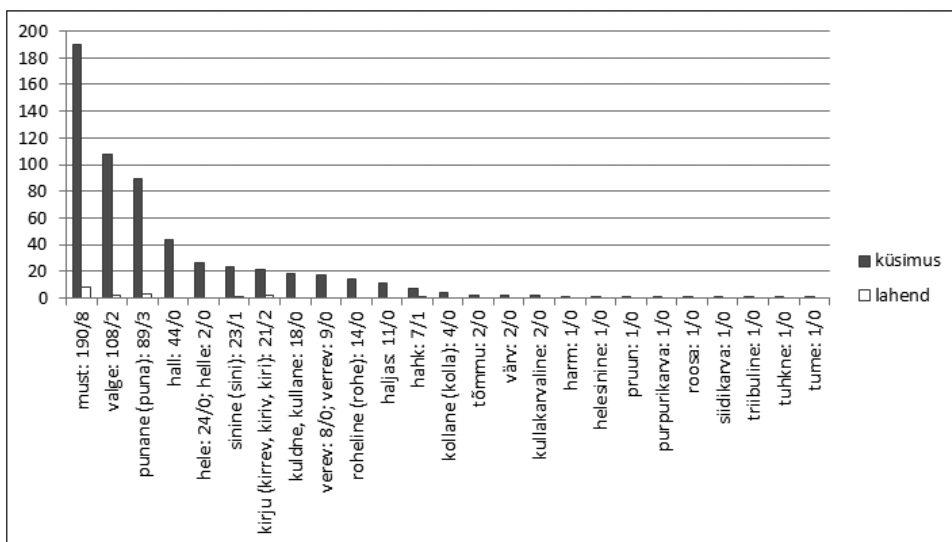
2. *Seest siiru-viiruline, pealt **kullakarvaline**~keeruline?* – *Sibul.*
(EM 1920)

10. ***Must** siga läheb lauta, ajab **punased** põrsad välja?* – *Ahjuroop.*
(EM 1302)

Sibula-mõistatus ongi 2007. aastal toimunud üle-eestilise koolipärimuse kogumisvõistluse tulemuste põhjal tänapäeva tuntuim klassikaline mõistatus, mille küsimuspooles esineb oluline vihje objekti värvusele (kullakarvaline). Küsitluskavale vastati seda 82 korral (vt Voolaid 2010: 130).

Klassikaliste mõistatuste värvinimetuste statistiline analüüs tugineb andmebaasile “Eesti mõistatused” (www.folklore.ee/moistatused). Baasi aluseks oli 2800 Word 7.0 formaadis tüübitabelit, mille põhjal valmis akadeemilise väljaande *Eesti mõistatused* (EM) põhiköidete I (2001) ja II (2002) käsikiri. Andmebaasis on 95 751 mõistatusteksti, mis jagunevad 2800 sarnastest variantidest koosnevaks tüübiks. Värvileksika statistikas (tabel 1) on arvesse võetud vaid mõistatuste tiiteltekstid ehk tüübipead (samasisulistest variantidest koosneva tüübi esindustekstid), mis kannavad identseid tüübinumbreid. Ainult tiiteltekstide arvestamine on põhjendatud, sest rohkete variantidega produktiivsed tüübid mõjutavad tulemusi: näiteks kui mõni värv on esindatud ühes suures mitmesajavariandilises tüübis, võimendab see petlikult selle värvuse esindatust.

Klassikaliste mõistatuste andmebaasist värvinimede otsingu tulemusel saadud värvinimede esinemise sagedussõnastik (vt tabel 1) osutab, et 11-st eesti keele põhivärvinimest (*valge, must, punane, kollane, roheline, sinine, pruun, hall, lilla, oranž* ja *roosa*, vt Sutrop 2011: 80) on klassikalistes mõistatustes esindatud kõik peale *lilla* ja *oranži*. Värvinimetustest kõige sagedasemad on *must* (esineb 190 tiiteltekstis), *valge* (108 tiiteltekstis) ja *punane* (89 tiiteltekstis), mis ongi enamikus keeltes ühtlasi vanimad värvisõnad (Viires 1983: 291) ja



Tabel 1. Värvisõnade esinemissagedus klassikaliste mõistatuste küsimus- ja vastuspooles andmebaasi “Eesti mõistatused” põhjal. Otsingus arvestatud 2800 tiiteltekstist esinevad üks või enam värvinime küsimuses 587 ja lahendis 17 korral.

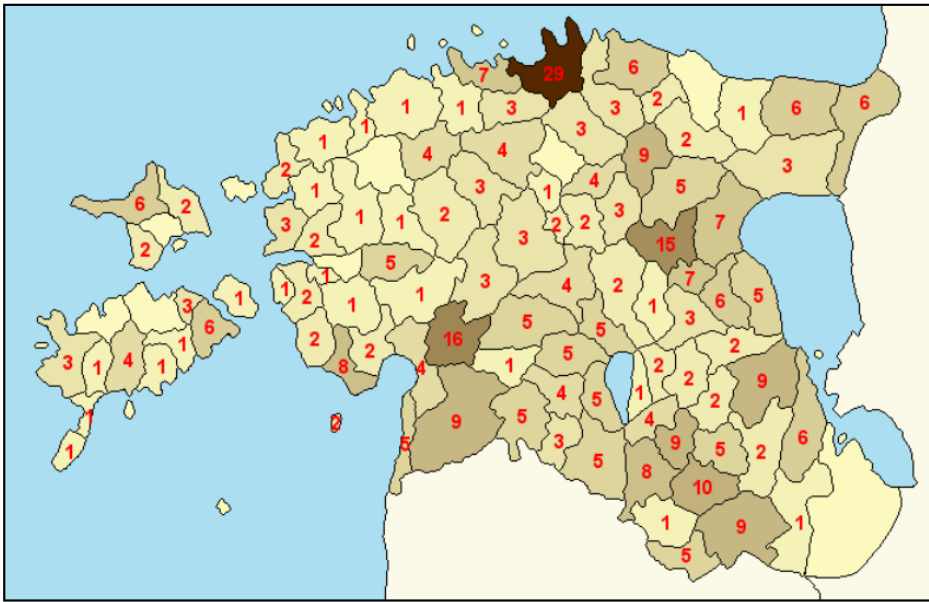
põhivärvinimed (Sutrop 2011: 80). Tõsi, *valge* ei pruugi tähendada alati valget värvust, vaid ka valgust, nt *Kui pime, sis valge, kui valge, sis pime?* – Tuli, vt ka Viires 1983: 293).

Punase kõrval eksisteerivad 17 mõistatustüübis iidsest soomeugri sõnast *veri* tuletatud lõunamurdelised *verev* ja *verrev*. Ühel korral esineb punast laiendav liitvärvinimeline täpsustus *purpuripunane* pääsukese mõistatuses (*Ork ees, hark taga, pealt sinine siidikarva, alt punane purpurikarva, sibinal ja sabinal saksa keelt reegivad?*). Samas mõistatuses kohtame väljendit *siidikarva* tähenduses *sinine*, kuid sellist kombinatsiooni võib toetada *si*-alguskaashääliku kordus.

Populaarsuselt neljandal kohal on hall (esineb 44 tiiteltekstis, samas on halli kõrval seitsmes tüübipeas esindatud ka lõunaeestiline *hakk*), millele järgneb hele/helle (26 tiiteltekstis) ehk valgusega seotud värvitoon. Huvitaval kombel leidub tume kui heleda vastand seejuures ainult ühes akna mõistatustüübis EM 210 (*Hele täht, tume täht, rikka mihe maja külles?*). Pingerea kuuendal kohal on sinine (23 tiitelteksti). Teisi värve leidub juba vähem. 20 mõistatustüübis on ära toodud *kirju* eri murdevormid (*kiri, kiriv, kirrev*), 18 tiiteltekstis leiduvad aga *kuldne* ja *kullane*, samas kui sellele lähedane *kollane* figureerib ainult nelja mõistatustüübi tiiteltekstis.

Klassikalised mõistatused on muude alaliikidega võrreldes vanim ainekiht, mistõttu ongi neis peidus arvestatav hulk arhaisme. Nii kasutatakse siin värvinimega *roheline* (esineb 14 tiiteltekstis) pea võrdselt (11 tiiteltekstis) arhailist vormi *haljas*. Kogu mõistatuste korpust arvestades leiame värvinime *haljas* lausa 406 kirjapanekus 27 tüübis, samal ajal kui *roheline* on leitav kõigest 111 kirjapanekus 22 tüübis (vt joonis 1 ja 2). 17. sajandi sõnastikes esineb *haljas* üksmeelselt saksa sõna *grün* tähenduses, kuid tänapäeva eesti keeles tähendab see põhiliselt haljendavat ja vahetult värvi tähenduses seda ei kasutatagi (Viires 1983: 296).²

Mõistatustes on olemas ka üldnimi *värv / värvi* ning kõigis läänemeresoome keeltes tuntud värvust märkiv sõna *karv / karva* (*kullakarvaline, purpurikarva* ja *siidikarva*).

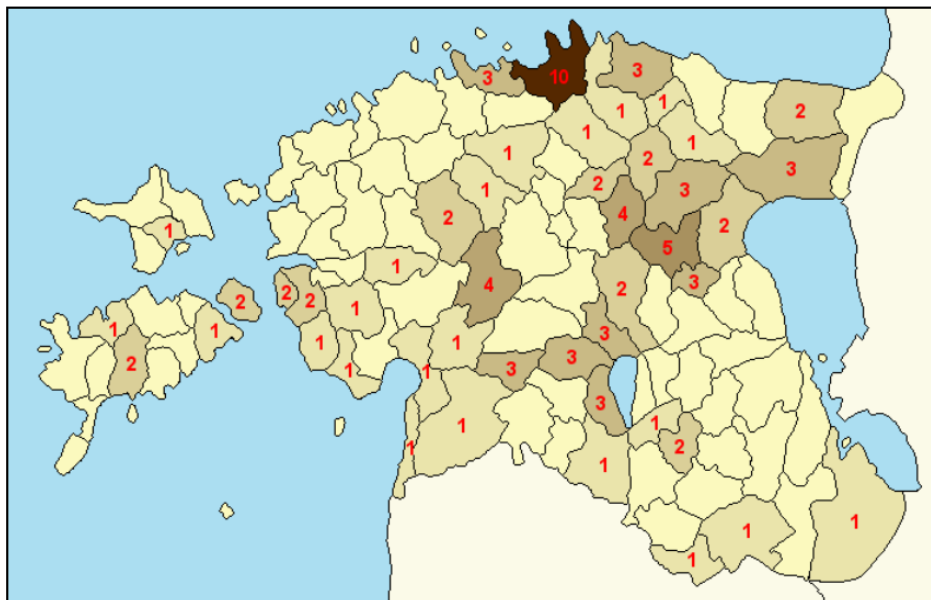


Järgend **haljas** mõistatuse tekstis

Kokku **406** kirjapanekut **27** tüübilt

Kaardilt puuduvad: As 1, Lut 1, Sa 2, Trt 9, Tt 6

Joonis 1.



Järgend **roheli** mõistatuse tekstis

Kokku **111** kirjapanekut **22** tüübist

Kaardilt puuduvad: As 2, Elv 1, Sa 3, Ta 1, Tln 1, Trt 6, Tt 3

Joonis 2.

Värvinimetused kujundiloomes

Peale andmebaasist värvinimede otsingu tulemusel saadud sagedussõnastiku pakub huvi, millistes kujundiseostes värvinimetused mõistatustes esinevad. Klassikaliste mõistatuste kujundiplaane on varem põhjalikult analüüsinud Arvo Krikmann (2000jj) oma õppematerjalides, milles on ta mõistatused jaganud kujundiloometehnika poolest laias laastus kaheks:

- 1) **määratletud subjektiga või “agendiga” mõistatusteks**, kus “kujundil on mõisteregiooni selgelt fikseeriv substantiivne või agenti osutav “tipp”, s.t kirjeldaval lausel on süntaktiline alus” ja
- 2) **määratlemata subjektiga või “agendita” mõistatusteks**, kus “selline substantiiv-agentiivne “tipp” puudub ja mõistatataav objekt esitatakse tegevuste, omaduste, suhete, kohtade, aegade vms kaudu kaude ja “anonüümselt” (kuigi neis predikaatides võib olla vahel ilmseidki vihjeid referendile endale)”.

Mõlemal juhul osalevad kujundiloomes ka värvinimetused. Esimesel juhul on määratletud subjekttil tihtipeale värvile viitav omadus. Sageli on subjektiks “zootermin”, mille juures mängib olulist rolli värvus. Krikmanni (*ibid.*) järgi on looma- ja linnunimedel põhinevate metafooride edetabel: 1) veised – 85 teksti; 2) sead – 51; 3) hobused – 49; 4) lambad-oinad – 43; 5) kana-kukk – 42; 6) koe-rad – 40; 7) lind, tsirk (üldnimena) – 24; 8) kitsed-sokud – 20; 9) karu – 20; 10) hunt, susi – 19; 11) hiir – 15; 12) hani – 13.

Värvinimi kui täiend on vältimatult ja lahutamatult seotud nende alussõnadega, sagedasim värvi ja looma koosluses tekkiv metafoor on seotud *härg*-subjektiga, sh üheksas mõistatustüübis esinev **hall härg**, mis võib tähendada jahve- ehk veskikivi³ (*Hall härg mõirab nurkas? Hall härg, auk seljas?*), tuuleveskit (*Hall härg, hangus sarved, võtab sauna sarvile, kihelkonna kukile?*), talutuba (*Hall härg, kahes otsas hangus sarved?*), võid pudru sees (*Hall härg, mäda selg?*), ussikoda (*Hall härg, sarved peas, tõld tuudeldi taga?*), õllevaati (*Hall härg, allikas sel'las?*), heinakoormat (*Hall härg, valge sarve?*). Enamasti sisaldab halli härja stereotüüp ha-alliteratsiooni, sobiv hääliku-heakõla võibki olla halli härja rohkuse primaarseid põhjusi. Kuigi metafoori tähendust kannab pigem loom kui värv (härg tähendab tavaliselt midagi suurt ja liikumatut, lehm pigem mingit karja või hulka, vasikas midagi liikuvat-häälekat), ent siiski on võimalik värvinimetusi esile tuua. Nii kohtab **halli lehma** stereotüüpi nt taarikeha tähenduses (*Hall lehm ühe nisaga, toidab kõik oma pere piimaga?*). H-alliteratiivne **hall hobu(ne)** võib olla kirik (*Hall hobu, harmi jala, istub püha põllu peendra pääl?*), jõgi (*Hall hobune, rohelistes aias?*), kuu (*Hall hobune vahib üle katuse?*). Lõunaeeetiline värvisõna *hahk* tuleb esile nii lamba kui ka oinaga seotud mõistatuskujundis.

Hahk lammas tähendab kinnast (*Hahk lammas, hand küllel?*), **hahk oinas** võib olla nii pilliroog (*Hahk oinas orre otsan?*) kui ka nõõridega hahk särk (*Hahk oinas, hangu sarvõ', verevä' villa', pükä ei saa?*). Esinevad ka **hall kits** vokina (*Hall kits, kekud sarved, läheb läbi taarutse tänava, hall habe suus?*) ning **hahk sikk** heinakuhjana (*Hahk sikk, ahara sarve, vedävä üles taiva poolõ?*). Metsloomadest esineb **hall hunt** kui ilus alliteratiivne stereotüüp üllatuslikult ainult ühes tiiteltekstis oherdina (*Hall hunt, saba suus?*). Ilmselt põlenguga kaasneva suitsu ja vingu värvuse tõttu on **halli kuke** tähendus maja põleb (*Hall kukk, punane hari?*). **Hall kass** on tuntud adrana (*Alt jookseb hall kass, päält küürakas rebane?*)

Must härg, millega kaasneb m-alliteratsioon, esineb seitsmes tiiteltekstis ja võib olla lõõts (*Must härg magab, sarv läbi seina?*), õpetaja kantslis (*Must härg müirab tampse tõrre sees?*), lambarauad (*Must härg, mugalised sarved, [kolm] korda sööb aastas?*), aidavõti (*Must härg, mugulad sarved, läheb järve-jäe pääle, pistab sarved sisse lopsti?*), viinakatel (*Must härg, munatsõ sarvõ,*

võtt kulla kukruhe, vasõ varbihe?), kirp (*Must härg, mügarad sarved, käänab lihase paku ümber?*), sepp ja lõõts (*Tikk-takk lööjä, must härg vedäjä?*). Samuti eksisteerib **must lehm** väga erinevates lahendites: talirukkid (*Mullu poigis must lehm, tänävu süüä ternepiim?*), torupill (*Must lehm, mugurad sarved, kena lehm, keigud sarved, tuli ammudes arusta, ihkudes Ihasalusta, ei ole kõhus kõrrekesta, maus ei marjavarrekesta, ise täis kui tiine puuki?*), teekann (*Must lehm, üts kõrv, üts nisa?*), saunakeris (*Musta lehmä mulle-rulle, tuorvitäie vettä joone?*). **Tõmmu lehm** on linakupar (*Tõmmu lehm tõtsa-vatsa, igas vatsas vasikas? Tõmmu lehmäl viis udart, igas udaras üks poeg?*). *Must* esineb sageli ka parallelistlikes järjendites, nt *must : punane : roheline*, kus **must hobune** on saunas vihtlemine (saunas vihutakse) (*Must hobu, punane mees, rohiline piits?*), *must : kuldne*, kus **must kits** puupäsmer (*Must kits, kuldse nisa?*). Nii nagu hall härg tähendab kinnast, võib sama tähendada ka **must lammas** (*Must lammas, valge moka?*). Mõistatuse lahendajat abistava kujundilise loomsubjektina on levinud ka siga ja pörsad, sageli on **must siga** saunakeris (*Must tsiga, mulke täis?*), käibel on **must siga/emis, punased pörsad** parallelistlik kooslus, nt ahjuroop (*Must siga läheb lauta, ajab punased pörsad välja?*), kolle (*Must emis nurkas, punased pörsad põlle sees?*). Ka koduloomad koer ja kass on ühendkujundina esindatud. Nii **must koer** kui ka **must kass** on mõistatustes pada (*Must koer koldes, liha ta sööb ja rasva ta neelab, aga siiski suuremaks ei kasva? Must kass, aidavares?*), **must koer** lisaks ka kirikuõpetaja (*Must koer, valge kurgualune?*).

Iseäranis paljudes mõistatustes eksisteerib produktiivne aligusstereotüüp **must kukk**, mis võib esineda väga erinevates tähendustes, nt vasklukuga piip (*Must kukk ja kuldsed mokad?*), mõtus (*Must kukk ja mugurad silmad, ise nõpib nõõpnõelu?*), õpetaja kantslis (*Must kukk kutsub kõik kihelkonna kokku? Must kukk kuuse otsan, viskab paska viljale? Must kukk, valged lõpuksed?*), kardraiustega särk (*Must kukk, kuldsed kannuksed*), kannel (*Must kukk, kuldsed sarved? Must kukk, kuldsed sooned?*), püss (*Must kukk, kuldsed siived?*), pada tulel (*Must kukk, kuldsed suled?*), pudel (*Must kukk, muru hari?*). **Must kana** võib olla kaal (*Must kana, hahk muna?*) ning pada süte peal (*Must kana, verevä muna?*), **must hani** on vastusena must särk, mitte hame (*Must hani ilma pääte?*). Lisaks leidub lind üldnimena, nt **must lind** võib tähendada pada tulel (*Must lind, punased munad?*), aga kirikuõpetajat (*Musta lindu, madala jalga, valge kurkalune, sealihaga tema sööb, kanamuna tema joob, kuus päeva tema magama, seitsmendal laulma: puh-puh! Mis lindu see on?*).

Ka *valge* on loomkujundi täiendina populaarne. Kolmel korral esineb mõistatuste aligusvormelina **valge härg**, mis võib olla nt kaljakapp (*Valge härg magab mäe pääl, igaiüks annab musu?*), kirik (*Valge härg mäe otsas, üks sarv pääs?*), jala varvad (*Valge härg, viis pääd?*), **valge lehm** on mahlakask ehk -kõiv

(*Valge lehm, must piim? Valge lehm, sada sarve pääs, ühest nisast küpsetas?*), **valge hobune** kui kirik (*Valge hobune vainul, kõht konne täis?*). Mitmuses esinevad **valged lambad** on aga herved pajas (*Valged lambad hüppavad meres?*), **valged kanad** omakorda võivad hulgi esinedes stereotüüpselt tähendada hambaid suus (*Kaks õrretäit valgeid kanu? Punane õrs valgeid kanu täis?*). Haruharva ehk ühel korral esineb **valge peaga must vasikas** kui vahutav oja (*Must vasikas, valge pea?*) või vaht ([*Teeliba, maasuga, metsakukk, meresikk,*] *ranna valgepää vasikas?*).

Suust valget vahtu ajav kult võib olla käsikivi (*Pahrukene nulgah, aa valget vattu suust vällä?*) või vesikivi (*Vana oorik valge vahu sees?*). Murdeline **valge tsirk** assotsieerub lumega (*Kats valget tsirkukõst taplõse katuse pääl?*).

Loomametafooride analüüsimisel sobib kaasata zooabsurdi ideed, mida Arvo Krikmann on juurutanud vanasõnade uurimisel, osutades konstruktsioonidele, kus loomale omistatakse tunnuseid, mis tal tegelikkuses puuduvad, kuid on olemas mõnedel teistel loomadel (peaasjalikult kehaosi, kuid ka värve, võimeid elada teatud keskkondades jne.), samuti katseid saada loomalt mõnd "vale" toodet (villa, piima vm) (Krikmann 1999). Värvide ja loomametafooride kooslused on klassikalistes mõistatustes nii mõnigi kord reaalsusega vastuolus ja tulenevad lahendist, vajadusest vastajat õige lahendi leidmisele just lahendobjekti värvuse abil lähemale aidata.

Ka rahvusvaheline zooabsurdne konstruktsioon, eesti keeles va-alliteratiivne **valge vares** on mõistatustes olemas, ühes Lutsist kirja pandud tekstis, mille lahendus *kerkesänd võtt patale* (*Valge vares lävi aia latsi ravitses?*).

Värvinimed *punane* ja *verev* on samuti loomkujundi olulised osised. Pu-alliteratiivne **punane pull** on sageli jõhvikas (*Punane pull kasteheina kütkes? Punane pull, seest sappi täis?*) ja selle sünonüüm kuremari (*Punane pullike, jõhvist lõake?*), aga ka tulekahi (*Punane pullike juusk saina müüda üles?*). **Punane hobune** on tuli ja suits (*Punane hobune, must saba?*). **Punane koer** on keel (*Punane koer haugub läbi luise aia?*), tuluk leedes (*Punane koer magab jahukerustus?*) või tuli (*Punane koerake raksud raudriides?*). Nii nagu **punane kukk** on keeles väga levinud väljend tulekahju kohta, on ta ka mõistatustes tulekahi (*Punane kukk katusel?*). Siinkohal tuleb rõhutada, et artikli huviorbiidist jäid välja mõistatuste alaliigina tänapäeval suhteliselt levinud liitsõnamängud, kuivõrd värvinimesid neis ei esine. Siiski on üks liitsõnamõistatus seotud sellesama *punase kuke* ('tulekahi, tuli') liitväljendiga: *Millist kukke ei sallita? – Punast kukke. Verev tuleb ette kooslustes verev lehm* kui päike (*Verrev lehmäkene süü läbi aia läätsi?*) ja **verev hani** kui kõrv (*Verrev hani mäe küllehn kükütäs?*).

Roheline loomkujundi elemendina puudub, kuivõrd on ebarealistlik. Erandi moodustab siin ha-alliteratiivne stereotüüp **hani haljas**, mis võib olla pudel

(*Hani haljas, pea paljas, pea päält läheb auk sisse?*) ja viht (*Hani haljas, pea paljas?*), samuti sobib vastuseks: kalla pudelist piima (*Hani haljas, perse paljas, viskas paska vurtst?*). Kui üldiselt eelneb värvinimi loomaterminile, siis **hani haljas** tõestab vastupidist järjekindlust. Nii nagu regilauludes võivad värvused esineda väljakujunenud sõnaseostes (Jaago 2016), on *hani haljas* näide mõistatustes esineva vormel-stereotüübi või kinniskujundi kohta.

Mõistatustes on kasutusel ka täiend *kirju*, mis ei tähista otseselt värvi, kuid viitab värvilisusele. Enam esineb **kirju lehm**, nt kanepiterä (*Kiriv lehmäkene, valgõ piimäkene?*), tuulik (*Kiri lehm ning keerd sarved, haniväljal ammutub, siniväljal singub?*), vokk (*Kiri lehm, kikkis sarved?*), laev (*Kirju lehma, keikud sarved, konnib järve jõe peal, jõe pa[u?]kub ja veri väriseb?*). **Kiri kass** on õllekann (*Kiri kass kükitab laual, valget vahtu seest täis?*).

Peale loomametafooride leidub mõistatustes rohkelt värvi ja inimese kombinatsioonid esinevaid (nii metonüümilisi kui metafoorseid) kujundeid, mille juures samuti värviepiteedil oluline roll. **Must mees** on 10 mõistatustüübi algusvormel ja tuleb ette väga erinevates tähendustes: kiriksand ja kogudus (*Must mees marsib sauna, sada sammuvad järele?*), esimesega lähedane köster ja kirikherra (*Vanamees mängib kiikapilli, must mees karkab tõrre sees?*), püss (*Must mees mehemurdja?*, *Must mees sülitab üle metsa?*), kikas (*Must mees muru pääl, tükk liha turja pääl?*), taaritõrdu (*Must mees nurgas, viskab kust?*), pääsuke (*Must mees, kalasaba taga?*), nõõritatud sark, vammus (*Must mees, punatse hamba?*), Maa (*Must mees, roheline kuub selgas?*). Põnev on lahendus “tulejal, kelle peal peerg põleb”, mille puhul kogu nähtus kõigi oma osadega on kirjeldatud värvisõnade abil: *Must mees, mustad mokad, punane piip, valge vars?*

Punane poisike on algsiimi põhjal sarnane punase pulliga, lahenduseks valdavalt marjad: nt lillakas (*Pisike punane poisike, kivine kõhuke?*), murakas (*Punane poisike magab rohelise palaka pääl?*) ja kibusemari (*Punane puppis poisike, süli saiakakka täis?*). Aga leidub muidki vilju: nt porgand (*Punane poiss, rohelised juuksed?*; *Punane poisike musta asema sees?*) või õun (*Verreva küllega poisikene üles puut?*). Samas on lahenduseks ka keel ja hambad (*Neitsid tantsivad, punane poisike vahel?*) või pliiats (*Punane poisike, kivine süda?*). Sõnatühend **valge poisike** võib tähendada uba (*Valge poisike, must nina peas?*).

Tekstide põhjal on ilmne, et värvivalikud lähtuvad paljuski poeetilise kujundi kohustuslikust häälikuharmoonias, algus- ja lõppriimist, parallelistlikest vormelitest. Samas on väga suur osa visuaalsel kujutlusel – hall härg veski-kivina ei saa olla must härg või suur härg vms; must härg on samuti võimalik (kuigi ei moodustu algsiimi baasil vormeli – metafoori – ulatuses, algsiimub mõne teise sõnaga lauses – **Must härg müirab**) ja on alati ka mingi värviseosega nähtuse (kirp vms) tähenduses.

Niisiis on kujundi mitmetasandilisuse (metafoorid, metafoorsed epiteedid) ning metafoori (küsimuse) ja selle aluse (lahendi) omavaheliste seoste tõttu (nt *hall härg* kui kahesõnaline metafoor vesikikivi kui ülekande tähenduses) keeruline allutada klassikaliste mõistatuste värviaspekti ühtsetele alustele. Kuigi materjali põhjal lähtuvad otsingud värvisõnast ja käsitlus – kujundi-tõlgendus – omakorda loomametafoori (zootermiini) või inimkujundi mõistest, on õigem vaadata neid nimelt metafooridest lähtuvalt ja käsitleda neid kui tervikkujundit.

Teiseks vaatleme **määratlemata subjektiga** mõistatusi (umbes veerand klassikalistest mõistatustest). Siin saab omaette alateemana välja tuua värvinimetuste paiknemise mõistatuses kui lauses, värvinimetuste kasutusala mõistatuse üleehituses või struktuuris, sest tihtipeale kohtab värvinimetusi mõistatuste küsimuspoolele omastes teatud vormimallides. A. Krikmanni (2000jj) järgi asuvad troobi puudumisel tööle teised struktuuritasandid, “väljaspool eeldus-järeldusstruktuure on agendita mõistatuses alatasa näha, kuidas nimepidi nimetamata asja olemuses või käitumises luuakse mingit telge pidi “ruum”, tuuakse välja mingi erinevus, vastuolu, piirjuhul paradoks, ühtlasi luuakse seeläbi elementaarne parallelism”. Käesoleva artikli kontekstis on huviväärne värvide esinemus neis vormilistes stereotüüpides. Enamasti on küsimuspooles kõrvutatud või vastandatud kaks kohta või ruumiaspekti:

Alt/seest..., pealt...

Alt roheline, pialt sinine? – Lina

Alt sirelt-säreline, pealt kullakarvaline? – Kangasjalad

Seest must, pealt punane? – Lõör

Seest siiruviruline, pealt kullakarvaline? – Sibul

Seest sile ja punane, päält must ja karvane? – Muhv

Pealt..., alt/seest...

Pealt valge, seest punane? – Inimene

Päält valge, seest must? – Lumi ja maa

Pealt must, seest punane, pistad sisse, on mõnus? – Kaloss

Üles..., alla...

Viskad ülesse, on valge, kukub maha, on kollane? – Muna

Eest..., tagant/otsast...

Eest punane, tagast karvane? – Maasikas

Värvinimed võivad küsimuspooles esineda ka kahe ajahetke või -vahemiku kõrvutustel-vastandustel põhinevatel sümmeetrilistel stereotüüpidel.

Ennelesite ..., pärast ...

Enne lai ja kollane, pärast valge ja ümmargune? – Võilill

Esite pisike ja punane, pärast ei mahu püksi? – Pähkle õis

Esiti valge kui lumi, pärast kui haljendav rohi, viimati verev kui veri, lapsile magus kui mesi? – Kirsimari

Üldiselt on värvidel põhinev kujundikasutus mõistatustes väga kirev, küsimused võivad põhineda ka üksikvärvil, kuid sagedasti kasutatakse parallelistlike korduste eesmärgil värvipaare ja -kolmikuid. Pole juhus, et levinumad paarid on esinemissageduse statistika pingereas võimsalt esindatud värvinimed, nt vastandpaar *must : valge*, aga ka *valge : punane*; *must : punane*; *valge : kollane*; *must : kollane*; *punane : roheline*; *roheline : sinine*; *hall : roheline*; *must : roheline*. Paaridena esinevad ka metallidest tuletatud värvused, nt *hõbe : kuld* (*Hõbetöld, kuldseid naelad? – Taevas ja tähed*), *kuldne : vaskne* (*Kuldene kulp ja vaskene vars? – Rukis*). Kuigi üldjuhul on nimetatud metallidel eriomane värv (nt kullal kulla värv), ei ole alati selge piir, kas mõeldud on metalli kui materjali või pigem värvust.

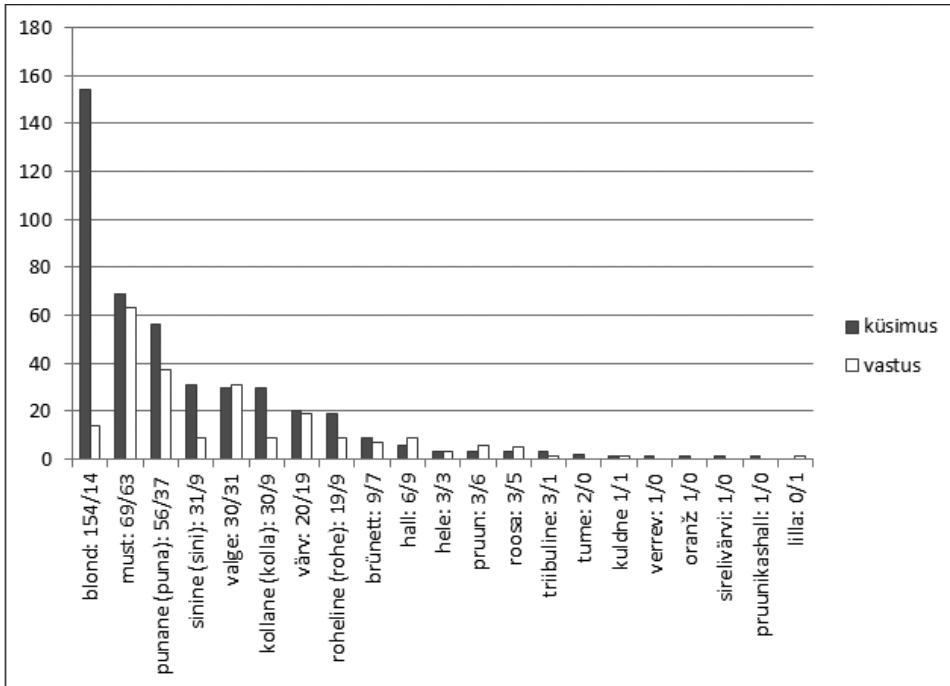
Tulemuslikud paralleelismikolmikud on *must : punane : roheline* (nt *Must mulk, punane pulk, roheline tutt? – Porgand*); *hakk : must : verev* (*Hakk nahkjas, must järijas ja verrev punapüks? – Täi, kirp ja lutik*); *kirju : valge : must* (*Kiri kari, valge vari, must karjane kaitseb? – Kogudus, kerik ja õpetaja*).

Liitvärve tuleb mõistatustes ette haruharva, üksik näide on siinjuures 1940. aastal Karja kihelkonnast ühel korral kirja pandud *helesinine* tuntuima, sibula-mõistatuse variandis *Eest siiruviiruline, päält kullakarvaline, äärest helesinine*.

Värvileksika vaateprismast on mõistatustes huviväärne seitsmest spektrivärvist koosnev vikerkaar, mis esineb 28 mõistatustüübi (kokku 596 variandi) lahendina, olles sealhulgas tüüpide EM 1210, 1523, 1619, 1930, 1959, 1993, 2777, 2778, 2779 tiitelteksti vastus. On huvitav, et ainult kolm neist tiiteltekstidest osutavad küsimuspooles värvusele: ***Mitme karva viiruline, kena lindi triibuline***, *lähen lookes üle maa, keegi kätte mind ei saa* (EM 1210), *Siidilõngast siutud, kuldilõngast koetud, istub ilma harja pääl* (EM 1959), ***Sinine*** *siiter, punane paater, ripub rikka mehe aeda laes* (EM 1993).

Kuigi vikerkaar on vaieldamatult kõige värvilisem loodusnähtus, ei aita küsimuspool vastajat värvidega. Vikerkaar võib olla lahendiks tavapäraselt paja/katla-mõistatuses (*Ait all, look peal* EM 12 ja *Kure kael üle mere* EM 821), kus rõhuasetus on pigem kaare/looga kujul. Samasugust tendentsi kohtab ka regilauludes (Jaago 1997: 60). On viidatud ka vikerkaare usundilis-mütoloogilistele kujutelmadele, mille kohaselt on vikerkaart muuhulgas peetud kahe maailma – siin- ja sealpoolsuse ühenduseks ja ka rahvausundis valitseb pigem vikerkaare kuju – kaar, köis, ammukaar, sild, vöö (Sarapik 1993).

Värvinimetused keerdküsimustes



Tabel 2. Värvisõnade esinemissagedus keerdküsimuste küsimus- ja vastuspooles andmebaasi “Eesti keerdküsimused” põhjal. Otsingus arvestatud 3870 tiitelttekstist esinevad üks või enam värvinime küsimuses 443 ja lahendis 224 korral.

Nii nagu klassikaliste mõistatuste puhul, on ka keerdküsimuste värvimaailm ülimalt rikas ja kirev, samas ilmnevad alaliigi eripäradest tulenevalt hoopis teistsugused väljendused. Võrreldes klassikaliste mõistatuste värvistatistikaga on keerdküsimustes olemas kõik põhivärvinimed, kuid suure edumaaga on juhtpositsioonil heledajuukselist ja valgeverelist tähistav subjektsidus värvisõna *blond*⁴, millele järgnevad must, punane, sinine, valge, kollane jt (tabel 2). Selle olukorra taga on 1990. aastate teisel poolel küsimus-vastus-vormilistesse naljadesse saabunud uue favoriitse rahvusvahelise tegelaskuju, blondiini mõju eesti repertuaarile. 2007. aasta koolipärimuse kogumisvõistlusele laekunud üleskirjutuste hulgas moodustavad blondiini-küsimused (470 teksti, 115 tüüpi) tervelt kolmandiku kõigist kirjutatud keerdküsimustest (vt Voolaid 2010: 141–143). Andmebaasis esineb *blond/blondiin* ühtekokku 154 blondiinialja küsimuspooles, kusjuures populaarsemad on:

1. *Kuidas blond kala tapab? – Ta uputab kala ära.* (61 varianti)
2. *Miks blond kella aknast välja viskab? – Ta tahab näha, kuidas aeg lendab.* (60 varianti)
3. *Miks blondiin ei sõida Kiaga? – Sest tema sõbranna mobiilile on kirjutatud NOKIA.* (60 varianti)
4. *Kuidas ajada blondiin hulluks? – Pane ta ümarasse tuppja ja käsi nurka minna.* (40 varianti)
5. *Miks blondiin pead pestes kõnnib? – Sest ta kasutab šampooni “Wash and Go”.* (32 varianti)
6. *Miks blondiin lakub kella? – Sest “tic tac” annab vaid kaks kalorit.* (32 varianti)
7. *Miks 17 blondi seisavad resto ukse taga ega söanda sisse minna? – Sest uksele on silt “Alla 18 sissepääs keelatud”.* (30 varianti)
8. *Miks blond arvutit kardab? – Sest arvutil on hiir.* (24 varianti)
9. *Kuidas blondiin linde tapab? – Viskab kaljult alla.* (18 varianti)
10. *Miks blondiin peale pea pesemist ruttu ära jookseb? – Sest šampoonile on kirjutatud: “Wash and Go”.* (13 varianti)

Blondiiniküsimustes võivad esineda ka teised värvinimed, tähenduslik on nt punane vein: *Miks blond joob julgesti enne autosõitu **punast veini**? – Ta arvab, et **punane vein** ei paista vere seest välja.* (2 varianti)

Heledapäisusele viitava blondiini kõrval leidub teisi juuksevärvi märkivaid subjektisidusaid värvinimetusi (nt *brünnett*, *punapea*), kes on küsimustes targemad tegelaskujud.

*Kuidas nimetatakse **brünetti** kahe blondiini vahel? – Tõlk*

*Kas sa tead, kes on **punapea**? – Blondiini tõlk*

*Kuidas kutsutakse kahe **brüneti** vahel istuvat blondi? – Mõttekatkestuseks*

*Mis vahet on **brünetil** ja prügikastil? – Prügikast viiakse üks kord nädalas välja.*

Juhmiskriipti toel toimivate blondiininaljade tagamaid on tõlgendatud mitmeti ja interpreteeritud ka psühhoanalüütilises võtmes. Saksa folkloristi Sabine Wienker-Piepho (1998: 135) väitel ülistavad blondiininaljad ilmselgelt naiste ületamatut rumalust, nagu oleks tarkus ainult meeste kaasasündinud privileeg. Blondiini kui rumala ja naiivse võrdkuju stereotüüp on sooliselt laetud sotsiaalne ja kultuuriline konstruktsioon ja on selge, et ühiskonna toimimisega seotud sotsiokultuurilised protsessid (naisküsimuse teadvustamine, naiste ühiskondliku positsiooni muutumine ja nende osakaalu kasv avalikus sfääris, soolise võrdõiguslikkuse problemaatika võimendumine 1990. aastate teisel poolel, vt ka Stanoev 2010; Oring 2003) on mõjutanud blondiininaljade sündi

väga tugevasti. Kindlasti peegeldavad blondiininaljad reaktsioone teatud stereotüüpse iluideaali suhtes. Samas on juuksevärvil varemgi olnud kultuurilisi tähendusi, kahvatut blondi on eesti rahvausu tõekspidamiste järgi peetud halbadele mõjudele vastuvõtlikumaks, seevastu tumedaverelisi ja mõningate teiste silmatorkavate tunnustega inimesi (nt kõõrdsilmsed ja küürakad), võidi kahtlustada kaetamises või muu nõiduse toimepanemises (Hiimäe 2012: 14).

Kuivõrd keerdküsimuste funktsioon on saada nalja eelkõige vastaja kulul, vastajat haneks tõmmata, on värvide ülesanne sageli lahendajat värvuse kui kõrvalise faktoriga õigest vastusest kõrvale juhtida. Selle väite illustreerimiseks sobib 140 variandiga keerdküsimustüüp, mille vanim üleskirjutus pärineb 1872. aasta *Eesti Postimehe* kalendrist ja kõlab nii: *Mis saab üks **must** neeger, kui ta **Musta merde** kukub? – Märjaks*. Tänapäeva globaliseerunud maailma kontekstis mõjub säärane nali rassistlikult, kuid omal ajal ilmselgelt sellised konnotatsioonid puudusid. Tüübi küsimuspooles toimub varieerumine järgmistele asendusstereotüüpide kaudu:

*Mis saab neegrist, kui ta **roheliselt** puult kukub **Punasesse merre**? – Neeger saab märjaks.* (1936)

*Milline on **musta** neegri **valge** kuub, kui ta kukub **Punasesse merre**? – Neegri kuub on märg.* (1940)

*Milliseks muutub neegrist sõdur, kui ta kukub **Punasesse merre**? – Märjaks.* (1940)

*Mis saab, kui neeger hüppab **Punasesse merre**? – Märjaks.* (1985)

*Mis värvi läheb neeger, kui ta **Punasesse merre** hüppab? – Jääb mustaks.* (1992)

*Mis juhtub neegriga, kes kukkus puu otsast **Kollasesse merre**? – Ta saab märjaks.* (1992)

*Missugune näeb välja mees, kes ujus **Mustas meres**? – Märg.* (1992)

*Milline on Itaalia sõdur, kui ta kukub **Punasesse merre**? – Märg.* (1937)

*Mis juhtub sõduriga, kes hüppab **Punasesse merre**? – Ta saab märjaks.* (1992)

*Madrus hüppas **Musta merre**, millisena ta välja tuli? – Märjana tuli madrus Mustast merest välja.* (1992)

*Mis juhtub hiinlasega, kui ta kukub **Punasesse merre**? – Saab märjaks.* (1992)

*Mis juhtub sõduriga, kui ta kukub **Punasesse merre**? – Märjaks saab.* (1957)

*Mis juhtub tsuktsiga, kui ta läheb **Punasesse merre** ujuma? – Saab märjaks.* (1992)

*Kuis on muusträästas, kui ta **Valgjärve** kukub? – Lige. (1902)*

Missuguseks saab kivi, kui ta kaevu visatakse? – Märjaks. (1939)

Mis siis sünnib kiviga, kui teda Ülemiste järve visata? – Saab märjaks. (1925)

*Mis juhtub **valge** jääkaruga, kui see kukub **Punasesse merre**? – Märjaks saab. (1992)*

Selles tüübis võib vabalt varieeruda nii etniline subjekt kui ka veekogu. Näib, et värvinimesid sisaldavad veekogud on kõnekamad ja mõjusamad kui nt kaev või Ülemiste järv. Salakaval küsimus iseloomustab suuresti kogu keerdküsimuste žanrit ja põhineb esmajoonel pragmaatikast tuntud Paul Grice'i formuleeritud suhtlemisreeglite ehk maksiimide rikkumisel. Rikutakse niisiis järgmisi reegleid: 1) kvaliteedi maksiim: anna tõest infot; 2) kvantiteedi maksiim: anna infot parasjagu nii palju, kui vaja; 3) relevantuse maksiim: anna ainult infot, mis on oluline; 4) meetodi maksiim: anna infot parimal võimalikul viisil (Grice 1991: 28). Küsimuses on täidetud kvaliteedi (edastatakse eeldatav tõene info – X kukkus merre), kvantiteedi (on teada, et X kukkus merre) ja relevantuse maksiim (oluline on, et X merre kukkus), kusjuures täpsustav määratlus, nt must (neeger), Itaalia (sõdur), valge (jääkaru) või Must, Punane, Kollane meri, võib olla eksitava tähendusega ja vastaja mõtted mujale juhtida. Rikutud on meetodi maksiim (küsimus *Mis sai X-st* või *Mis juhtus X-ga* eeldab vastajalt mõtete juhtimist millelegi traagilisemale kui lihtne konstateering, et iseenesest mõista sai neeger/sõdur/tšuktši... veega kokku puutudes märjaks. Sageli võib sedasorti küsimustes täheldada tautoloogiaid: liialdava loogikaveana mõjub juba vanimaski üleskirjutuses figureeriv *must neeger*, kuivõrd konkreetse rassi esindaja ongi tumeda- või mustanahaline.

Analoogse näitena võib tuua keerdküsimuse *Mikspärast kandis Napoleon punaseid püksitrakse? Sellepärast et püksid üleval seisaksid*, mille küsimuspooles on rõhk (punasel, aga selle asemel ka nt kollasel või mõnel muul) värvusel justkui olulisimal omadusel, mis ärgitab vastaja mõtteid, kuid osutub vastuse seisukohast täiesti kõrvaliseks. Taas on siin täidetud kvaliteedi maksiim (Napoleon kandis punaseid püksitrakse). Nihked toimuvad juba kvantiteedi maksiimis (värvi mainimine on üleliigne info ja viib vastaja mõtted mujale, seda võib võimendada intensiivne punane värvitoon), relevantuse maksiimis (punane ei ole üldse oluline) ja meetodi maksiimis (küsimuses kerkib esile punane värvus, mis viib vastaja püksitrakside esmaselt funktsioonilt – neid kasutatakse pükste ülalhoidmiseks – mingite muude funktsioonide otsimisele).

Omaette vanema ainekihistu moodustab keerdküsimuste allrühm *Kas võtad? / Kumma võtad?* algusega küsimused, milles on sarnasusi klassikaliste

mõistatuste metafoorse poetikaga. Ka neis võib värvus olla metafoorses kujundis, sagedamini esindatud värvipaarid on *sinine : punane* ja *punane : sinine*:

*Kas lähed **sinist silda** mööda või **punast purret** mööda? – Taevasse või põrgu.*

*Kas võtad **punase pulli** või **sinise sitika**? – Maasikas, sinikas.*

*Kumba sa võtad, **sinise rätiku** või **punase palaka**? – Taevas, põrgu.*

*Kas sa võtad **puu otsas punast** või **silla päält sinist**? – Puu otsas lind, silla päält rooja.*

Niisamuti on *punane : must*

*Kas võtad **punast pulka** või **musta mulku**? – Punast pulka, siis saan porgandi.*

Punane : kollane

*Kas sa võtad **posti otsast punast** või **kivi pääld kõllast**? – Posti otsas lipp, kivi pääld rooja.*

Roheline : must

*Kas sa võtat **pika ja rohilise** või **lühikese ja musta**? – Pikk ja rohiline = kask, lühike ja must = kuusk.*

Hall : valge

*Kas sa võtat **halli hännälise** või **valge puolise**? – Hall hännäline = kass, valge puoline = luik*

Kuldne : kollane

*Kumba sa võtad, kas **kuldteki** või **kollase rätiku**? – Päike, kuu.*

Valge : roosa

*Kas sa võtad **katussest valged** või **maa pääld roosad**? – Katussel tuike ja maa pääl tuli.*

Iseäranis palju esineb värvuste rakendamist *Mis on?* algusega rahvusvahelistes ja seeriatena levivates absurdimaigulistes küsimustes. Huumoriuuriija Emil Draitseri (1998: 21) järgi on tegu traditsiooniliste Armeenia mõistatuste vormiga. Absurdsete küsimuste ja täiesti ettearvamatute vastustega Armeenia mõistatuste valvenäiteks toob E. Draitser mitmest küsimusest koosneva dialoogi, mida tuntakse meilgi. *Mis on roheline, ripub laes ja piiksub? – ? – Heeringas. – Miks roheline? – Minu heeringas, võin ta ükskõik milliseks värvida. – Aga*

*miks ta laes ripub?*⁵ – *Minu heeringas, võin ta ükskõik kuhu riputada.* – *Aga miks ta piiksub?* – *Selle üle olen isegi imestunud* (Draitser 1998: 21). Draitseri järgi panid just need mõistatused aluse hilisematele põhiliselt poliitilisi, etnilisi ja erootilisi teemasid käsitlevatele Armeenia raadio küsimustena (“Armeenia raadiolt küsitakse ... Armeenia raadio vastab”) tuntud seeriatele, mis said Venemaal populaarseks 1950. aastatel, Stalini-järgsel sulaperioodil. Ei raadio ega Armeeniaga polnud neil küsimustel õigupoolest mingit pistmist. Selliseid absurdiküsimusi tuntakse ka Eestis hästi, neid laekus rohkelt nii 1992. aastal kui ka 2007. aastal toimunud üle-eestilise koolipärimuse kogumisvõistluste tulemusena. Ulla Lippose (1995: 210–211) järgi saavad mõistatused laiemalt peamist inspiratsiooni loodusest ja kodusest argimaailmast, mille kõrval asub absurdimaailm, kus elavad “värvikad vigurdajad” (*värikkäät viipottajat*). Lipponen nimetab ka absurdiloomi neljanda mõõtme ehk olendid, keda tavaelus ei eksisteeri, kuid küsimuspooles kuvatakse vastajale mingil omapärasel, reaalsuses võimatul moel. Absurd tekib tõe- ja absurdimaailmade kokkupõrkel ja kohatisel kattuvuselgi, kusjuures oluline mänguline element on neis just värvus. Alljärgnevates näidetes on inimlikes situatsioonides köögiviljad tomat ja kapsas.

Mis on punane ja liigub üles ja alla? – Tomat liftis. – Mis on punane ja ootab rohelist? – Tomat tahab üle tänava minna.

Mis on roheline ja lendab taevas? – Suvepuhkusele minev kapsas. – Aga mis on pruun ja lendab taevas? – Suvepuhkuselt tulev kapsas.

Selliste *Mis on?* küsimuste taga võivad eksisteerida ka mingid reaalsed olukorrad, nt

Mis on keskelt punane, ümbert karvane? – Koerakari ümber Punase väljaku.

Värviteema aitab kaasa ka mitmemõtteliste seoste tekitamisele, alljärgnevas küsimuses on soov vastajat ilmselgelt erootilistele mõtetele juhtida:

Mis on punane, umbes 12 cm pikk, ripub, mõnel on ja mõnel pole? – Vene 10-rublane.

Mitmesuguseid värviseoseid kohtab absurdsetes rahvusvaheliselt tuntud **ele-vandiküsimustes**, mis on tervete omaette teematsüklitena rohkelt esindatud nii 1992. kui ka 2007. aasta koolipärimuse suurkogudes. Need said alguse 1960. aastate alul Ameerika Ühendriikides, kus elevandinaljad (*elephant jokes*) kuulusid 17–20aastaste noorte repertuaari, moodustades Ameerika linnafolkloori (poploori) olulise osa (elevandiküsimuste kui zooabsurdse huumori kohta

vt põhjalikumalt Voolaid 2008: 28–30). Elevantinaljad põhinevad kuulajate eksiteele viimisel, ebaloogilisel järeldusel või vastuoludest tuleneval situatsiooni absurdsusel (antropomorfiseeritud loomakujul). Just nimelt absurdsuse väljendamisel on värvidel suur roll. Eesti elevantiküsimuste hulgas (u 950 teksti, 84 tüüpi) on levinuim tüüp, milles mänguliselt kasutatakse värvinimesid, 76 üleskirjutusega *Miks on elevantil **sinised** sokid? – Sest **punased** said märjaks. – Miks on elevant vannis selili? – Et **sinised** ka märjaks ei saaks.* Algküsümuse sokivärv ei ole fikseeritud, vaid vabalt asendatav, nii kohtame ka nt variante *punased / rohelised / kollased / hallid / triibulised sokid; punased / rohelised sukad; roosad tennised.*

Enim kasutust leiab elevantiküsimuste värvipaletis punane (elevantiküsimuste koguhulgas 119 korral), järgnevad roosa (40 korral), sinine (40 korral, sh ühel korral helesinine), kollane ja roheline (mõlemad 17 korral), hall (15 korral), must (7 korral) ning valge (6 korral).

*Miks on elevantil **punased** silmad? – Et kirsipuu otsast välja ei paistaks. – Aga kas olete kunagi näinud elevanti puu otsas? – Ei ole. – Miks? – ? – Hästi peidab ennast.* (54 varianti)

*Kuidas me teame, et kaks elevanti on vanas Zaporožetsis? – Aknad on **hallid**.* (6 varianti)

*Mis vahe on elevantil ja ploomil? – Elevant on **hall**. – Mida ütles Jane Tarzanile, kui nägi elevanti üle mägede tulemas? – “Tarzan, vaata – ploomikari tuleb üle mägede.” – Miks Jane ei teinud elevantide ja ploomide vahel vahet? – Sest Jane oli **värvipime**.* (4 varianti)

*Miks on elevant suur, **hall** ja kortsuline? Sest kui ta oleks väike, **valge** ja sile, oleks ta aspiriin.* (3 varianti)

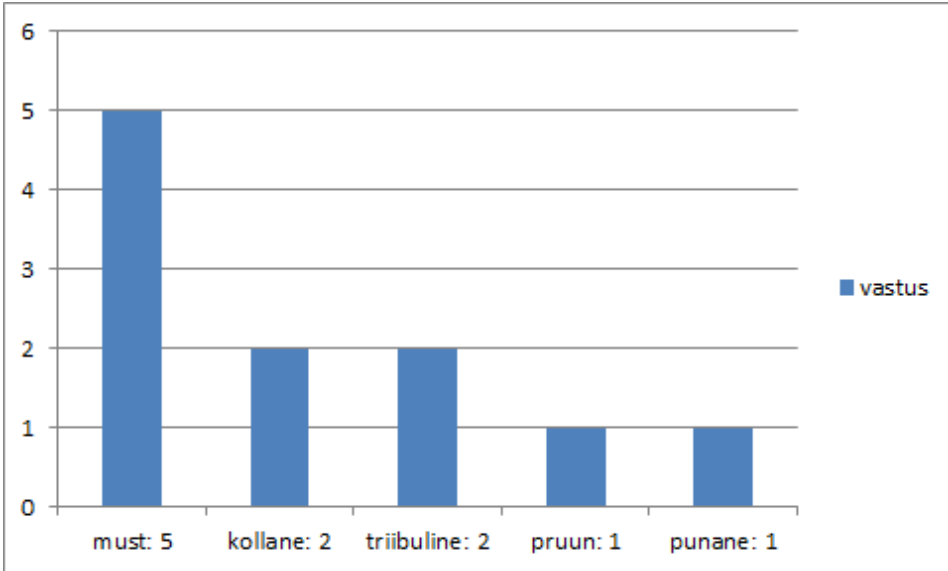
Elevant kui naljaküsimuste koomiline metafoor on rohkelt tõlgendamist leidnud, nt maagilise jõu ja tugevuse sümbolina (Boskin 1997: 62). Psühhoanalüütilise koolkonna uurijad on elevantinaljade sünni 1960. aastate Ameerika kontekstist lähtuvalt põhjendanud mustanahaliste kodanikuõiguste aktualiseerumisega, kuivõrd korpulentse elevanti hele nahavärv pakkus kontrasti tumedale nahavärvile, saades nõnda peidetud võitlusvahendiks mustade mõjuvõimu kasvu vastu, kajastades valgete hirme mitmete mustadele omistatud stereotüüpiliste omaduste (nt kõrgem potents) ees (vt Dundes & Abrahams 1987).

Kahe plaani (hele-tume, suur-väike) opositsioon on huumori loomevõtte-na väga levinud. 1992. aasta koolipärimuse kogumisaktsiooni käigus jõudsid arhiivi nn neegri- ja hiinlaseküsimused, milles esildub värvus rassitunnust väljendava nahavärvina. Neegriküsimuste jadades (samuti hiinlaste küsimuste seerias) on näha järgnevusstruktuuri, kus esimeses lülis määratletakse situat-

siooni füüsiline välispilt (*Mis on must ja ühe jalaga? – Ühe jalaga neeger*), teises lülis määratakse n-ö petlik arengusuund (*Mis on must ja kahe jalaga? – Kaks ühe jalaga neegrit*) ning kolmandas lülis saabub puänt, mis on vastuolus teises lülis väljapakutud arengusuunaga (*Mis on must ja kolme jalaga? – Klaver*). Sellist võtet kohtab ka kolmarvule rajatud tavaanekdootides (nt nn kolme rahva lugudes) ja kogu folkloorses narratiivis üldse. Neegriküsimustes on nahavärv element, millele saab üles ehitada valge-musta, musta-sinise vastanduse, üldistavalt öeldes on siin tähtis värvigamma hele-tume opositsioon. Analoogne mehhanism toimib hiinlaste küsimustes (*Mis on kollane ja roomab? – Hiinlane otsib miini. – Mis on kollane ja lendab? – Hiinlane leidis miini*), kus rassilise omadusena on oluline osa kollasel nahavärvil. Seetõttu esinebki eesti materjalis vahel hiinlase asemel teisi sama rassi esindajaid, nt vietnamlasi ja jaapanlasi. Praeguses globaliseeruvast ühiskonnast tunduvad seesugused, kohati sadistliku maiguga etnilised küsimused rassistlike, solvavate ja sobimatutena, kuid oma leviku kõrgajal (Eestis 1980. ja 1990. aastail) kandsid need ilmselt kauge eksootilise “teise” ülimalt lihtsustatud kuvandit. Paralleele saab siin tõmmata omaaegsete ülipopulaarsete tšuktšinaljadega, mis algselt olid Venemaal etniliselt markeeritud, kuid omandasid mujale levides tegelikkusest irdunud anekdootliku tüüpkuju funktsioonid (vt Tuisk 1997: 20), mistõttu ei käsitletagi tšuktšisid alati mingi kindla rahvusühema esindajatena.

Keerdküsimustes võib täheldada ka värvidele omistatavaid üldisemaid kultuurilisi tähendusi. Olgu siis must kui leinavärv (*Miks on kirbud mustad? – Neil on leinamine oma suguvõsa pärast*). Varaseim eesti tekst on toodud Nörmanni *Aeawitjas* 1868) või punane teatud kohalikus sotsiokultuurilises kontekstis nõukogude poliitilise meelsuse sümbol (*Kas NL-is oli rassivastuolusid? – Ei olnud, sest puudusid nii mustad kui valged – kõik olid punased*). Need värvide tähendused võivad väljendada ka tähelepanekuid kindla aja ja suundumuse kohta, nt 2007. aasta koolipärimuse hulgas oli küsimus *Kes tuleb valge kasukaga? – Uusriikas*.

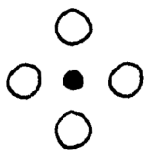
Värvinimetused piltmõistatustes



Tabel 3. Värvinimetused piltmõistatuste vastuspooles andmebaasi "Eesti piltmõistatused" põhjal, otsingus arvestatud 803 tiiteltekstist esineb värvinime 11 korral.

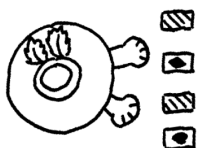
Uuema mõistatusmaterjali hulka kuuluvad piltmõistatused ehk reebused meenutavad olemuselt tavamõistatusi, kuivõrd kirjeldavad midagi (küll mitte verbaalsete, vaid graafiliste vahendite abil), millele lahendusnõude juurdelisamine on vaikumisi endastmõistetav. Tiiteltekstides on sagedustabelis (tabel 3) esikohal *must* (viies tiiteltekstis), millele järgnevad *kollane*, kahe värvi vahelduvkooslust markeeriv *triibuline* (kahes tiiteltekstis) ning *pruun*, *punane* ja *valge* (ühes tiiteltekstis).

Ka piltmõistatuste hulgas on rohkesti selliseid, mis rajanevad ühe või teise rahvuse/rahvastikurühma iseloomulikul atribuutikal (mehhiklased, neegrid, indiaanlased, grusiinid, kauboid jne). Esindatuse poolest kuulub eesti piltmõistatustes väärrikaim koht kauboile (nt *Kaiboi sõidab jalgrattaga*), kuid palju leidub just nahavärvusest lähtuvaid piltmõistatusi. Nii nagu keerdküsimustes, nii on sellised emblemaatilised kujundid ka piltmõistatustes nt neegri tume ja hiinlase kollane nahavärv. Taas kohtame must-valge-vastandust, nt



Mis on pildil? Valged vahivad musta. (5 varianti)

Lisaks on mustale orienteeritud mitmed kaudselt selle värvusega seotud subjektid, nagu mustlane või mustkunstnik:



Mustlane ennustab kaartidega. (1 variant)



Mustkunstnikumüts, kust on väljas jänese kõrvad. (1 variant)



Mustanahaline teeb spagaati. (1 variant)

Niisiis on piltmõistatuste kujundiloomes äärmiselt lennukas, üks kriips võib tähendada mida tahes. Nii on ka värvikasutus selles žanris väga improvisatoorne, etteaimamatu ja loominguline. Must kast võib olla seotud väga erinevate vastuseversioonidega, millest levinumad on näiteks:



Kaks / kolm / neli / viis / seitse neegrit / mustanahalist pimedas toas.

Neli neegrit otsivad pimedas toas musta kassi.

Neegrid Mustas meres.

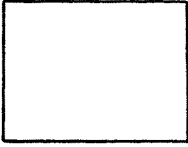
Neeger sööb pimedas ruumis kinnisilmi mustsõstraid.

Must kass kottpimedas koridoris.

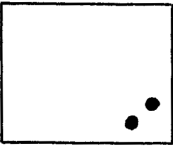
Musta kassi öösel ei näe.

Paljudel juhtudel ilmneb pildikirjeldusteski tautoloogiline versioon *must neeger*.

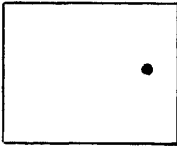
Valge on ainult ühes eespool nimetatud tiiteltekstis vastusena *Valged vahivad musta*, kuid esineb mitmete tüüpide allvariantides.



Valge hani Valges meres.



Punapead ujuvad Valges meres.



Mis on pildil? Kirp valge voodilina peal.

Värvus *must* on esindatud ka ühes narratiivses piltmõistatuses, kus küsimuspoole moodustab pikem jutt, millele peab vastaja lahenduse leidma.



Kuidas vanaisa saab vanaema juurde? – Vanaisa kastab ennast musta veega, tondid arvavad siis, et ta on ka tont, vanaema maja juures kastab end puhta veega üle.

Kokkuvõtteks

Värvuste kasutamine mõistatuste eri alaliikides on oluline ja paljufunktsiooniline võte. Kuna klassikalise mõistatuse kujundis kajastub enamasti lahendobjekti välimus, selle meeleliselt tajutavad küljed, osalevad värvinimed mõistatuste kujundiloomes kõige otsesemalt. Sealjuures on olulised poeetiline heakõla (alliteratsioon) ja parallelism (vastandused, värvipaarid, -kolmikud, pikemad loetelud). Värvuste sageduspingerida juhivad eesti keele põhivärvinimed (*must, valge, punane, hall* jt), klassikalistes mõistatustes ei esine eesti põhivärvinimedest *lillat* ega *oranži*. Mõistatuste arhailisele keelele viitab asjaolu, et roheline kõrval on levinud *haljas*, murdelised *hahk* ja *harm*, kollase kõrval *kuldne*.

Klassikalistes mõistatustes abistavad värvused vastajaid. Värvused kirjeldavad lahendobjekti välistunnuseid metafoorsetes ülekannetes väljakujunenud kinnisklišeede struktuurielemendina. Määratletud subjektiga tekstides, kus tervikkujund langeb kokku kirjeldava lause süntaktilise alusega, on subjektiks sageli zootermin, mille juures mängib täiendina olulist rolli värvus (nt *hall / must / valge härg*; *must siga ja punased põrsad*). Ilmneb universaalne suundumus, et suured heledad loomad (*hall / valge härg*; *valge hobune*) viitavad mingile suurele, suhteliselt raskele või väheliikuvale objektile (nt kivi, veski, kirik, jalad, heinakoores), *must härg* seostub aga mingi töövahendi (sepalõõts, aidavõti) või tegutseja tunnusliku välimuse ja tugeva häälega (õpetaja kantslis jutlust pidamas). Värvus on oluline ka metonüümsetes ja metafoorsetes inimkujundeis (nt *must mees, punane poisike*). Mõningail juhtudel esinevad need kujundid kindlates sõnajärjendites (nt *hani haljas*, kuid mitte kunagi *haljas hani*).

Määratlemata subjektiga tekstides, kus mõistatata objekt esitatakse tegevuste, omaduste, suhete, kohtade, aegade vms kaudu, rakendatakse värvinimesid mingitel paradoksaalsetel erinevustel või vastuoludel põhinevates süntaktilistes vormistereotüüpides (nt *Alt / seest ...*, *pealt ...*; *Pealt ...*, *alt / seest ...*; *Eest ...*, *tagant / otsast ...*; *Enne / esite ...*, *pärast ...*).

Huumorile keskendunud keerdküsimuste ja piltmõistatuste värvimaailm on samuti kirev. Klassikaliste mõistatustega sarnases troobiloomes esineb värvinimesid vanemas ainekihis, nt *Kas võtad?* / *Kumma võtad?* algusega küsimustes. Siiski väljendatakse keerdküsimustes värvuste kaudu ka kultuurstereotüüpe ja sümboleid. Võrreldes klassikaliste mõistatuste värvistatistikaga on keerdküsimustes juhtpositsioonil heledajuukselist ja valgeverelist tähistav subjektisidus värvisõna – substantiiv *blond* (millest on kujunenud naljades rumala sünonüüm), põhjuseks 1990. aastate teisel poolel populaarseks saanud juhmi-skriptil põhinevate blondiininaljade rohkus. Värvidel on tähtis roll

Mis on? algusega absurdiküsimustes, samuti rahvusvaheliselt tuntud etniliste naljaküsimuste ja absurdsete elevandiküsimuste seeriates, kus kahe plaani (hele-tume, suur-väike) opositsioon on huumori loomevõttena viljakas. Värvide roll seisneb sellisel juhul realistliku maailmapildi nihestamises, tegelikkuse kõverpeeglis tekib huumori esiletulekuks tarvilik üllatusmoment. Keerdküsimuste funktsioon on sageli vastaja kulul nalja saada, mistõttu on mõningatel juhtudel värvide ülesanne lahendajat hoopis värvuse kui võimsa visuaalse kõrvalise faktoriga õigest vastusest eemale juhtida. Selles alaliigis on esiplaanil retooriline, anekdoodi olemusega sarnanev võte, kus küsija annab küll kuulajale-vastajale aega vastuse üle mõelda, kuid vastab pärast lühikest pausi ise.

Piltmõistatustes on värvikasutus etteaimamatu ja loominguline, kuid sarnaselt keerdküsimustega toetavad värvid neis teatud klišeid ja stereotüüpe. Taas on värvid rakendatud etniliste stereotüüpide loomesse, kus on levinud nt valge-musta opositsioon.

Käesolevas artiklis on fikseeritud mõistatuste värvisõnavara üldtendentsid, kuid mitmed tahud (nt saab mõistatustes esinevaid värvusi käsitleda metafoorteooriate kaudu, ka värvide sümboltähendused ja sotsiokultuurilised tagamaad) väärivad tulevikus põhjalikumat analüüsi.

Tänuavaldus

Uurimus on seotud Eesti Teadusagentuuri institutsionaalse uurimisprojektiga IUT 22-5, seda toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus – CEES). Autori eriline tänu kuulub artikli anonüümsetele retsensentidele kõigi asjakohaste märkuste-soovituste eest.

Kommentaariid

- ¹ Maailmapildi tõlgendamist mõistatuste kaudu tuli esile hiljemgi. 1981. aastal ajakirja *Looming* korraldatud vestlusringis selgitas Mikk Sarv eestlaste maailmapilti ühe mõistatustüübi abil. Tüübi EM 367 vanim tekst *Isa pikk, ema lai, õde sõge, vend on pöörane* (*Der Vater lang, die Mutter breit, die Schwester blind, der Bruder verkehrt*), mille lahenduseks on maailm, pärineb Anthon Thor Helle 1732. aastal ilmunud grammatikast. Pikk isa on taevas, lai ema on maa, pime õde on öö, pöörane vend on päev. Seosed tekivad sellest, et samal mõistatusel on ka teisi lahendeid peale maailma. Kui lahendiks on humal, siis on pikk isa humalavars, lai ema tema lehed, pimedaks õeks võrsed ja väädid, pööraseks vennaks käbid ja viljad. Kui lahendiks on kuusk, siis pikk isa on kuusetüvi, lai ema on kuuseoksad, lapsed on käbid. Kõigis variantides nimetatakse omadusi, nagu pikkus, laius, pimedus ja pöörasus, samuti nelja perekonnaliiget: isa, ema, tütar ja poega. Nõnda teeb Mikk Sarv järelduse, et eestlase maailm oli pikk, lai, pime ja pöörane (vt ka Ernits jt 2015: 73).
- ² 17. sajandil hakkas *haljas* (tähdenduses 'roheline') taanduma sõna *roheline* ees. Sõna *roheline* varaseim kasutus esineb Heinrich Gösekeni 1660. aasta grammatikas (Sutrop 1996: 226). On põnev kokkusattumus, et samas teoses on trükitud ka kolm varaseimat eesti mõistatuse kirjapanekut.
- ³ Näitetekstide keelepilt on siin ja edaspidi esitatud originaalipäraselt.
- ⁴ *Blond* on neis naljades subjektisidus lihtsõnaline värvinimi (vt Oksaar 1961), mida kasutatakse juuste, nahavärvi jne kohta, kuid tegu on nimisõnalise, mitte tavapäraselt omadussõnalise värvinimega.
- ⁵ Varaseim eesti tekst koos kontekstilise lisandusega on talletatud arhiivi 1955. aastal Tartust: *Mis see on? Ripub laes, on roheline ja piiksub? – See on heeringas. – Kuidas nii? – Ma riputasin ta lakke ja värvisin roheliseks. – Aga ta ei piiksu ju! – Noh, selle ma ütlesin niisama juurde, et sa nii kergesti ära ei arvaks. See oli praktilises esituskavas tihti nagu mingiks avamõistatuseks, sest see oli nii üldtuntud, kõik seda teadsid ja taipasid, et nüüd hakatakse esitama armeenia mõistatusi.* (RKM II 209, 606 (13))

Kirjandus

- Boskin, Joseph 1997. *Rebellious Laughter: People's Humor in American Culture*. Syracuse University Press.
- Draitser, Emil A. 1998. *Taking Penguins to the Movies: Ethnic Humor in Russia*. Detroit: Wayne State University Press.
- Dundes, Alan & Abrahams, Roger 1987. On Elephantasy and Elephanticide. Dundes, Alan. *Cracking Jokes: Studies of Sick Humor Cycles and Stereotypes*. Berkeley, California: Ten Speed Press, lk 41–54. [Esitrukk 1969 *Psychoanalytic Review* 56, lk 225–241.]
- EM I = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Saukas, Rein & Voolaid, Piret (koost), Krikmann, Arvo & Saukas, Rein (toim) 2001. *Eesti mõistatused I: Monumenta Estoniae Antiquae* IV:1, 1–1350. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- EM II = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Saukas, Rein & Voolaid, Piret (koost), Krikmann, Arvo & Saukas, Rein (toim) 2002. *Eesti mõistatused II: Monumenta Estoniae Antiquae* IV:2, 1351–2800. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ernits, Enn & Sarv, Mikk & Tedre, Ülo & Kõiv, Madis & Lõugas, Vello & Vint, Tõnis & Viires, Ants & Stöör, Ülo & Eelsalu, Heino 2015 [1981]. Värvid, arvud, kujundid: Esivanemate maailmapildist. *Mäetagused* 61, lk 69–80 (<http://dx.doi.org/10.7592/MT2015.61.pilt>).
- Grice, Paul 1991. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Hiiemäe, Reet 2012. *Kaitsemaagia eesti rahvausundis*. Tallinn: Pegasus.
- Jaago, Tiiu 1997. *Mis seal tõuseb, soost sinine, soost sinine, maast punane? Sinise ja punase võimalikust tähendusest regilaulus*. *Mäetagused* 5, lk 54–72 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr5/pdf/tiiu.pdf> – 10. juuli 2016, doi:10.7592/MT1997.05.tiiu).
- Jaago, Tiiu 2016. Punane regilaulus: sõnad ja vormelid. *Mäetagused* 64, lk 9–34 (<http://dx.doi.org/10.7592/MT2016.64.jaago>).
- Krikmann, Arvo 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse I: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/Parintro.pdf> – 20. juuli 2016).
- Krikmann, Arvo 1999. Vanasõnad loomade identiteedist (Tüpoloogilisi memuaare). *Mäetagused* 12, lk 52–86 (<http://folklore.ee/tagused/nr12/elukad.htm> – 10. juuli 2016; doi:10.7592/MT1999.12.elukad).
- Krikmann, Arvo 2000jj. Eesti mõistatuste kujunditest (<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm> – 10. juuli 2016).
- Krikmann, Arvo & Krikmann, Jaak 2012. *Eesti mõistatused* (<http://www.folklore.ee/moistatused> – 10. juuli 2016).
- Kõiva, Mare 2016. *Loitsude värvimaailm*. Konverents “Suur maalritöö: keelest ja meelest”: Urmas Sutrop 60. 7. juunil Eesti Kirjandusmuuseumis. Ajakava ja teesid. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 5 (<http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2016/suurmaalritoo/teesid.pdf> – 15. juuli 2016).

- Lipponen, Ulla 1995. *Jauhot suuhun. Arvoitusvitsejä ja kompakysymyksiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nörmann, H. Ch. 1868. *Aeawitja: [Jutud ja anektoodid]*. Tallinn: Linforsi pär.
- Oksaar, Els 1961. Über die Farbenbezeichnungen im Deutsch den Gegenwart. *Muttersprache*: Band 71, lk 207–220.
- Oring, Elliott 2003. *Engaging Humor*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Roll, Tiiu 1985. Värvnimetused ja nende kujundiline osa regivärsilises pulmalaulus. *Töid eesti filoloogia alalt*. TRÜ Toimetised. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli Kirjastus, lk 34–56.
- Sarapik, Virve 1993. Vikerkaar, värv ja teadusmütoloogia. Kõiva, Mare (toim). *Eksperimentaalne folkloristika*. Tartu: Keele ja Kirjanduse Instituut, Kirjandusmuuseum, lk 54–55.
- Sarapik, Virve 1997. Red. The Colour and the Word. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 3, lk 72–92 (<http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol3/red.htm> – 10. juuli 2016; doi: 10.7592/FEJF1997.03.red).
- Sarv, Mikk & Sarv, Tõnn 1979. Loomise lugu. *Eesti Loodus* 7, lk 449–452.
- Stanoev, Stanoy 2010. Dumb Blondes and Democracy. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 46, lk 43–60 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol46/stanoev.pdf> – 15. juuni 2016; doi: 10.7592/FEJF2010.46.stanoev).
- Sutrop, Urmas 1996. Värvisõnad: ääremärkusi Taani hindamisraamatu Eestimaa lehtede kohta. *Keel ja Kirjandus* 4, lk 225–229.
- Sutrop, Urmas 2011. Eesti keele põhivärvnimed. Uusküla, Mari & Sutrop, Urmas (koost, toim). *Värvnimede raamat*. Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 5. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 65–88.
- Sutrop, Urmas 2016. Värvnimed ja värvid vendade Grimmide muinasjutu “Lumivalguke” variantides. *Mäetagused* 64, lk 57–68 (<http://dx.doi.org/10.7592/MT2016.64.sutrop>).
- Toomeos-Orglaan 2016. Mis värvi on muinasjutt? *Mäetagused* 64, lk 35–56 (<http://dx.doi.org/10.7592/MT2016.64.toomeos-orglaan>).
- Tuisk, Astrid 1996. Elevant rahvapärismuses – suuline ettekanne 40. Kreutzwaldi päevade teaduslikul konverentsil 20. dets. 1996 (käsikiri autori valduses).
- Tuisk, Astrid 1997. *Etnilised naljad eesti laste pärimuses*. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.
- Viires, Ants 1983. Eestlaste värvimaailm. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 291–302.
- Voolaid, Piret 2002. *Eesti piltmõistatused*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/Reebus> – 10. juuli 2016).
- Voolaid, Piret 2004. *Eesti keerdküsimused*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/Keerdkys> – 10. juuli 2016).

Voolaid, Piret 2008. Zoofolkloorseid aspekte eesti keerdküsimustes, liitsõnamängudes ja piltmõistatustes. *Mäetagused* 40, lk 25–50 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr40/voolaid.pdf> – 10. juuli 2016; doi:10.7592/MT2008.40.voolaid).

Voolaid, Piret 2010. Mõistatusžanri uuemaid arengusuundi 1992. ja 2007. aasta koolipärimuse kogumisvõistluse taustal. Kalmre, Eda (koost ja toim). *Tulnukad ja internetilapsed. Uurimusi tänapäeva laste- ja noortekultuurist*. Tänapäeva folkloorist 8. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 125–161.

Wienker-Piepho, Sabine 1999. Kurjad keeled sugupooli käsitlevates naljades. *Mäetagused* 9, lk 133–145 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr9/blond.htm> – 10. juuli 2016; doi:10.7592/MT1999.09.blond).

Summary

Colour terms and colour symbols in the subgenres of Estonian riddles

Piret Voolaid

Keywords: classical riddles, colour names, colours, compound puns, conondrums, droodles, folkloristics, riddles

The article analyses colour names in the three most widely spread subgenres of Estonian riddles – classical or ordinary riddles, conondrums, and droodles – focusing on the specific features of each subgenre and their specific differences. The main questions concern the more frequent colour names by subgenres, their more general usage relations, and the use of colours in image creation. Classical riddles belong to a more archaic layer and are, by their nature, poetic descriptions of an object or a phenomenon, in which the image expresses mainly the appearance of the answer object, the facets perceived by senses. Colour names occur frequently in the image creation of riddles, serving as primary indicators in describing an object or a phenomenon and providing a hint at the answer.

Classical riddles manifest the importance of colours in the semantic-lexical imagery of riddles (image stereotypes and form patterns), which can roughly be divided into two: 1. In texts with defined subjects, in which the image coincides with the syntactic subject of the descriptive sentence, the subject is often a zoological term, which is complemented by a colour (e.g. clichés such as *grey/black/white ox*; *black pig and red piglets*); yet, colour is also essential in human images (e.g. *black man, red boy*). 2. Texts with undefined subjects, in which the object to be guessed is presented indirectly by means of its activity, qualities, relations, places, time, etc., and colour names are applied in form stereotypes based on some kind of paradoxical differences or contradictions.

Conondrums and droodles as more recent subgenres are oriented on humour; they both express cultural stereotypes and symbols by means of colours. As compared to the colour statistics of classical riddles, in conondrums the leading position is occupied by

the subject-related term 'blond', which marks a fair-haired and fair-skinned person, and is caused by the multitude of jokes about dim-witted blondes that became popular in the second half of the 1990s. Colours play an important role in the absurd questions beginning in 'What is...?', as well as internationally known absurd series of elephant-questions, in which the opposition of two colour shades (light-dark, white-black) is widely spread as a humour-creating method. The colour image of the black-and-white doodles often contains the inducing of visual imagination and the occurrence of colour in both the question and answer.

Text examples originate from internet databases *Estonian Riddles* (Krikmann & Krikmann 2012), *Estonian Conondrums* (Voolaid 2004), and *Estonian Doodles* (Voolaid 2002), based mainly on the manuscript material of the Estonian Folklore Archives as well as different publications and internet material.

Moodustusviisi ja tähenduse vahekorra eesti värvinimetustes

Vilja Oja

Teesid: Artiklis antakse kokkuvõtlik ülevaade eesti keeles värvust väljendavate keelendite struktuurist ning selle seostest tähendusliku küljega. Värvinoomeneid kasutatakse peamiselt omadussõna funktsioonis mingi objekti värvuse kirjeldamiseks. Vormilt võib eestikeelne värvinimetus olla nii juursõna, sufiksiline tuletis, liitsõna kui ka mitmest sõnast koosnev omaette tähendusega ühend. Eriti rohkesti leidub võrdlusest lähtuvaid liitnimetusi. Eestikeelsete värvinimetuste hulk ei ole lõplik, vaid neid luuakse kõnes pidevalt juurde. Uued nimetused on üldiselt arusaadavad, kui need järgivad keeles olemasolevat süsteemi, kuna moodustusviisil on mitmel juhul tähenduse seisukohast oluline roll.

Märksõnad: eesti keel, murded, paronüümia, võrdlusalus, värvi nimetamis-motiivid, värvinimetuste struktuur

1. Sissejuhatus

Nagu teada, ei ole värvimõistete jaotus erinevates kultuurides ja eri keeltes ühesugune. Erinevusi leidub aga ka ühe keele piires, kas murdeti, isikuti või kirjeldatavast objektist sõltuvalt. Näiteks vikerkaart on eesti Lutsi murraku keelejuht kujutanud kolmevärvilisena: “Jumala luuk [‘look’] um taiva pääl, timä um kolmeh näoh [‘kolmevärviline’], sinine, verrev [‘punane’] ni vahanõ [‘kollane’]”¹, üks Sangaste murraku keelejuht piirdus veel suurema üldistusega, öeldes: “Vikakaar üle taiva om siande verrev luuk”. Käesolevas artiklis kirjeldatav eesti värvinimetuste süsteem põhineb 20. sajandi jooksul kõneldud eesti kirjakeele ja murrete sõnavara analüüsil. Materjali kogu sisaldab üle 20 tuhande kasutusnäite, erinevaid nimetusi oli üle 1400, sealhulgas 350 erinevat punase nimetust, 252 erinevat halli värvi nimetust jne. Tänapäeva kirjakeelest erinevad tunduvalt mitme värvi üldnimetused² Kagu-Eesti murretes, näiteks *verev* (*verrev*, *verre*) ‘punane’, *haljas* ([h]a^llas(s), [h]a^llass) ‘roheline’, (*h*)ahk ‘hall’, *vahanõ* (~ *vahass*) ‘kollane’ (häälikkujudest ja levikust täpsemalt vt Oja 2011).

Tähtsuseta pole asjaolu, et kuni 19. sajandi keskpaigani oli Eestis käibel kaks kirjakeelt – põhjaeesti murdel baseeruv nn Tallinna keel ja lõunaeesti murret järgiv nn Tartu keel.

Et värvinimetusi kasutatakse enamasti mingi objekti inimsilmale tajutava omaduse, värvuse kirjeldamiseks, võib neid käsitleda kui omadussõnu. Teisalt tähistab sama termin vastava värvusega objekti ennast (värvainet, looma jm), täites sel juhul nimisõna funktsiooni. Siinses kirjutises ei ole sõnaliik määrav. Samas on hea meenutada Henn Saari (1993: 96) väidet, et asjade, olendite ja nähtuste nimetused on pelgad substantiivid seni, kuni neid pole oma omaduste pärast adjektiivina lausesse pandud. Substantiivide ja samakujuliste adjektiivide vahelise piiri hajuvust on rõhutanud ka näiteks Valmen Hallap (1984). Alljärgnevalt pööratakse tähelepanu peamiselt eesti värvinimetuste struktuuri ja tähenduse seostele ning tuuakse esile lokaalseid erinevusi. Eestikeelne värvinimetus võib olla juursõna, liitega tuletis, liitsõna, aga ka kahest või enamast sõnast koosnev omaette tähendusega ühend. Sellise jaotuse alusel käsitletakse keeleainest kolme alapeatüki (2.–4.) raames.

2. Juursõnad

Juursõnade positsioonis on suhteliselt vähe vanu värvinimetusi. Laiemalt on kasutatud ebaselge päritoluga sõna *must*, läänemeresoome või koguni soomeugri tüvega (*h*)*ahk* ning varast balti laenu *hall*, mille häälikulised vasted on kuulunud algläänemeresoome perioodi (SKES: 45, 52, 353–354; EEW 251, 272; SSA 1: 124, 133; SSA 2: 183; EES 65–66, 68, 289). Enamik eesti keeles juursõnadena esinevaid värvinimetusi on laensõnad. Üldlevinud on alamsaksa laen *pruun* (murdes ka *ruun*, *pruum*), vrd asks *brün* (EEW 2186; EES 436). Nii kirja-keeles kui ka murretes on kodunenud ka saksa keelest laenatud *lilla* ja *roosa* < sks *lila*, *rosa* (EEW 2537; EES 241, 387). Kirjakeeles omaks võetud uuemaid laene, nagu *oranž* (< sks *orange* – EEW 1840), *beež* (< ?sks *beige* – EEW 132), *kreem* (< sks *Kreme* – EEW 982), *purpur* (vrd sks *Purpur* – EEW 2241) jt tarvitati 20. sajandil murretes harva ja mõnda neist pigem liitnimetuse osisena, nt *purpurpunane* (vrd sks *purpurrot*) (vt 4.2.2). Tänapäeva eesti keeles kirjeldatakse värvust nii värvaine nimena laenatud sõnadega (näiteks: *violett*, *ooker*) kui ka võrdluse alusel mingi värvilise eseme või aine nimetusega (näiteks: *bordoo eesriie*, *türkiis veepind*). Tööstuslikult toodetud värve tähistavad võõrsõnad, nagu *ooker*, *violett*, *kinaver* (murdeis *tsinoober* < sks *Zinnober*) jt seostusid algselt ainult konkreetse värvainega. Vastava värviga töötlemisel saadud tooni väljendati vajaduse korral liitsõna või ühendiga, milles värvaine nimetus oli täiendosiseks. Rahvakeeles on sageli võõrapäraseid sõnu mugandatud, andes

neile mingit omakeelset sõna meenutava kuju, olgugi et viimasel pole kirjeldatava värviga midagi ühist. Näiteks kollast värvainet *orle(j)an*, saksakeelse nimega *Orlean(s)* (< pr *orléans* EEW 1845) on eesti murretes nimetatud *ordejaan*, *ordijoon*, *ordjon*, *ort* jm, *violeti* (< sks *violett* – EEW 3870) asemel on murdeis öeldud *viol*, *viul*, *viulit*, *violatt*, *viulett* jms. Enamasti on sellistele moodustistele lisatud üldisem värvinimetus, nt *viulipunane* (vt 4.2.2).

Omaette rühma moodustavad nimetused, millega iseloomustatakse eelkõige loomade värvust. Nende hulgas on vanemaid ja uuemaid, tundmatu päritoluga sõnu ning selgeid laene. Osa neist kirjeldab peamiselt hobuste värvust, näiteks *kõrb* (murdes kõrv jt) 'punakaspruun', *hiir* 'ebaühtlane hall', *lepp* 'hele punakaspruun', *kimmel*, *raudjas* 'tumepruun', *tuhk* 'hall', *võik* 'hallikas- või punakaskollane', teisi on kasutatud rohkem seoses veistega (näiteks *leet*) või märgivad nii hobuste ja veiste kui ka teiste loomade, aga ka muude objektide värvust (näiteks *paat* või Hiiu murdesõna *asu*) (täpsemalt vt Oja 2003). Sageli esinevad samad sõnad *u*- ja *i*-liitelistena (vt tuletised). Selliseid tuletisi on tekstis mõnikord raske juursõnadest eristada, kuna keeles toimunud häälikumuutuste tagajärjel võivad need teatud vormides kokku langeda. Näiteks samatähenduslikud *hiir* ja *hiiru* käänduvad ühtmoodi (*g hiiru*, *p hiirut*), saarte murde värvinimetuste *lepp* ja *lepu* ainsuse vormid erinevad üksnes nimetavas ja osastavas käändes.

Mõned *e*-lõpulised värvinimetused on vormilt nn *eda*-adjektiivid (läänemeresoome <*-*eda*). Levinuimate sõnade, *valge*, *ruske* 'punakaspruun, pruunikaspunane' ja *ruuge* '(punakas)kollane, helepruun' tuletusalus eesti keeles iseseisva sõnana ei esine.

3. Tuletised

Paljud eesti värvinimetused on moodustatud omadussõnaliidete abil vastavalt eesti keele omadussõnade tuletusmallidele (vt nt EKG 557 jj.) Eesti keele kõige produktiivsem omadussõnaliide on *-ne* (*g -se*, murdeis ka *-tse*, *-dse*) (täpsemalt vt Vare 1984: 67 jj; Kasik 2015: 348 jj). Liitel *-ne* on vasted kõigis läänemeresoome keeltes ning algkujuks on rekonstrueeritud *-(*i*)*nen* (Laanest 1975: 135). *ne*-liide esineb näiteks peamiste spektrivärvide nimetustes, nagu *punane* (vrd sm *punainen*), *sinine* (vrd sm *sininen*), *kollane* (murdeis `kolne, `koldne, `koldane, `kõldane, `kõllan, `kõldanõ), peamiselt Tartu ja Võru murdes tarvitav murdesõna *vahane*, (*vahanõ*, *vaan*) 'kollane'. Sama tuletustüüpi järgivad paljud muud värvinimetused nii kirjakeeles kui ka murretes. Tuletusalus märgib sageli hästituntud objekti, mille värviga kirjeldatavat tooni võrreldakse, näiteks *roostene* 'roostepruun', (Jämaja) *linune* 'linavalge', metallinimetuste alusel

moodustatud *kuldne* (*kullane* jt), *hõbedane* (*murdeis õbene, hõpene* jt), *vaskne* (*murdeis vasinõ* g *vasi* | *tsõ -dsõ*)³, uuematest laensõnadest tekkinud tuletised, näiteks *purpurne* ‘purpurpunane’, *türkiisne*, *lasuurne* jt. Mõned tuletised on moodustatud värvainet märkivate sõnade baasil, näiteks (Kihnu) *madaranõ* ‘madarapunane’. Võru murdes esineb *ne*-tuletisi rohkem kui mujal ning mõnel juhul on siin *-ne* (*-nõ*) lisatud ka tavalisele värvinimetusele, näiteks: *roosanõ* ‘roosa’, *hahanõ* ‘hall’. Üksikutes lõunaeesti murde värvinimetustes asendab *-ne* sufiksit sellega sisuliselt võrdväärne ja muutevormides kattuv *-ss*, näiteks (Hargla) *vahass* (= *vahanõ*) g *vaha(d)sõ* ‘kollane’, (Lutsi) *tõrvass miis* ‘tõmmu mees’.

Funktsioonilt on *ne*-sufiksile väga lähedane *-line*, osalt nende esinemis-sfäär isegi kattub (Viires 1963: 274–275). Liitsufiks *-li* | *ne* (< **-llinen*) koosneb sisuliselt alalütleva käände lõpust ja sufiksist **(i)nen* (nt Laanest 1975: 146). Üldiselt on *-line* eesti keeles üks enim kasutatavaid omadussõnaliiteid (vt Vare 1984: 46; Kasik 2015: 353 jj). Värvinimetuste hulgas on aga *line*-tuletisi vähe, üldtuntud on *roheline*, murretes ka *rohiline*, *roholine* jt. Murretes esinevad *line*-tuletiste asemel või kõrval seaduspäraselt *lane*-tuletised (vt Viires 1963: 340). Näiteks roheline värvi nimetus on osaliselt läänemurde, Tartu ja Võru murde alal *rohelane* või *rohilane* (Võru *-lanõ*).

Loomade karvkatte värvust väljendatakse sageli *u*- ja *i*-liiteliste sõnadega *hiiru*, *leedu*, *lepu*, *rebu*, *tõmmu*, *tuhi*, *har’mi* jt. Liidete *-u* ja *-i* (< **-oi*, *-õi*) abil moodustatakse üldiselt deminutiivseid noomeneid, sealhulgas loomanimesid (Mägiste 1928). Värvinimetuse tähendust need liited ei muuda, vaid sama tüvega sõnad on omavahel sünonüümid, näiteks *lepu* = *lepp*, *tuhi* = *tuhk*, *harmi* = *harm* jt. On täheldatud, et deminutiivsuse kõrval täidavad *i*-lõpulised diftongid soome-ugri keeltes ka omadussõnaliite funktsiooni, märkides millegagi varustatavust või kokku kuuluvust, mingi tunnuse omamist jms (Rapola 1919–1920: 85; Setälä 1888: 136).

Väga palju värvinimetusi saab moodustada eesti keeles hästi produktiivsete liitsufiksitega *-kas* g *-ka* ja *-jas* g *-ja*. Need on tekkinud läänemeresoome sufiksist **-kka* (**-kkä*) omadussõnaliite *-s(s)* lisamise teel, millest seejärel *-jas* kujunes ilmselt sisekao tulemusel (Laanest 1975: 136, 144; Koski 1983: 306). Üldiselt sõltub *-kas* ning *-jas* tuletiste tähendus suuresti tuletusaluse sõnaliigist (Vare 1984: 10; EKG: 584–588; Kasik 2015: 361). Omadussõnast lähtunud tuletised väljendavad omaduse vähesust. Nii ka värvinimetusest moodustatud *kas*- või *jas*- tuletis märgib harilikult vastava värvuse nõrgemat astet. Kahesilbilistest pikemad sõnad on liite *-kas* ees lühenenud, näiteks: *punakas* < *punane*, *kollakas* < *kollane*. Sufiks *-kas* liitub ainult vokaaltüvele, kuid *-jas* liitub nii konsonandile kui ka vokaalile, värviadjektiivist tuletusaluse puhul peamiselt ühesilbilisele konsonanttüvele, näiteks *valkjas* < *valge*, *mustjas* < *must*. Nimisõnalise tule-

tusaluse puhul on enamasti tegemist välisel sarnasusel põhineva võrdlusega, näiteks: *haabjas* 'haavakoore värvi hall' < *haab*, (Sangaste) *munakass*, *muna* 'karva'. Tuletusaluseks oleva värvinoomeni tähendust muudavad *-kas* ja *-jas* sarnaselt, st samast adjektiivitüvest lähtuvad paralleelsed tuletised on sünonüümid, näiteks: *sinakas* = *sinkjas*, *savikas* = *savijass* 'savikarva', (Kodavere) *tuhakas all* = 'tuhkjass all' 'tuhakarva'. Lõunaeesti murretes esinevad *-kane* / *-jane* (< **-kka* + **-inen*) liitelised värvinimetused on samatüveliste *kas-* / *jas-* tuletiste sünonüümid, näiteks *kõllakane* = *kõllakass*, Ida-Võru 'haabjanõ = *haabjas(s)*, 'muštjanõ = *mustjass* jt. Samal alal paralleelselt esinevad *-kane* ja *-kas* ning *-jane* ja *-jas* (g *-dse*, *-tse*) sufiksiga tuletised moodustavad käänamisel sageli segatüübi (vt ka Viires 1963: 402).

Murretest on registreeritud mõned *lik-* ja *ik-*liitega värvinimetused. Eesti keele omadussõnatuletuses palju kasutatav *-lik* (g *-liku*, *-ligu*) liitub adjektiivitüvele harva ning sel juhul on liide modifitseeriva tähendusega (vt nt Vare 1984: 42; Kasik 2015: 357). Üksikutes murdekeeles leiduvates värvinimetustes toimibki *-lik* vähendava liitena, näiteks Phl *võigulik* 'võikjas, hallikas', Lutsi *mustalik* 'mustjas', 'valgõlik' 'valkjass'. Võru murdes esineb *lik-*sufiksit omadussõnades sagedamini kui mujal. Vähestes omadussõna baasil moodustatud *ik-*tuletistes on samuti täheldatud liite modifitseerivat tähendust (Kasik 2015: 368). *ik-*liiteliste värviadjektiividega iseloomustatakse sageli loomade karvkatte värvust, näiteks *hiirik hopõn* 'tumehall hobune', *suitsik lammas* 'hall lammas'. Sellel põhinevad mitmed loomanimed, nagu *Haavik*, *Mustik*, *Punik*, *Tõmmik*. Värviadjektiivi positsioonis on kasutatud ka verbi partitsiipe, nagu *punerdav*, *punetav*, *sinerdav*, *kullendav*, *sinav*, *mustav*, murretes *tulitanud*, *kulõhunu* jt. Lõunaeestikeelne punase värvi nimetus *ver(r)ev* on tõenäoliselt samuti tulenenud oleviku partitsiibist (Laanest 1975: 143).

Ainult Võru murdes kasutatakse *kene-* (*kõnõ-*) liitelisi värviadjektiive. Kirjakeeles deminutiivsust väljendav liitsufiks *-kene* on Võru murdes sageli minetanud deminutiivse varjundi (Viires 1963: 421). Nii on värvinimetused *hahakõnõ* 'hall', *iirukõnõ*, *hiirokõnõ* 'pruunikashall', *mustakene* 'must' jt tähenduselt oma tüvisõna sünonüümid. Samuti võib *-kene* Võru murdes liituda *-kas* ja *-jas* sufiksiga värviadjektiivile, lisamata sõnale omapoolset tähendusnüanssi, näiteks: *hallikakene* 'hallikas', *sinkjakõdsõ* 'sinkjad'.

4. Liitnimetused

Umbes 80% kogutud värvinimetustest on liitsõnad või mitmesõnalised ühendid. Suulisest keelest kirja pandud materjali puhul on liitsõna ja mõisteliselt kokku kuuluva mitmest sõnast koosneva ühendi erinevus suhteline, mistõttu

käsitletakse neid alljärgnevalt koos. Värvust tähistav kahest või enamast sõnast moodustatud ühend koosneb tinglikult kahest poolest: täiend- ja põhiosisest ning kumbki komponent võib omakorda olla nii juursõna, sufiksiline tuletis kui ka mitmesõnaline ühend (kokkuvõtlik süsteem vt Oja 2007: 206–207). Liitsõna muuttüübi määrab eesti keeles teatavasti viimane moodustusosa, põhisõna. Liitvärvinimetuse põhisõna positsioonis on kas muutumatu sõna (parameetersõna või seotud järelosis) või värvinimetus.

4.1. Põhisõnaks parameetersõna või seotud järelosis

Eesti keeles (nii kirjakeeles kui murretes) väljendatakse sageli värvust ühendi- ga, mille järelkomponent ei muutu käändes ega arvus. Selline järelkomponent on parameetersõna *värv*, *karv* jt või omaduse määra vähendav seotud järelosis *-võitu* vms. Niisuguseid omadussõna funktsiooni täitvaid muutumatuid sõnu on nimetatud omadussõnalisteks adverbideks (Kask 1967: 93; Laanest 1959: 214), sekundaarseteks adjektiivideks (Erelt 1979: 3) ja vaegadjektiivideks (EKG I: 16). Sõna *karv* lisamist nimi- või omadussõnalisele täiendosale peetaksegi läänemeresoome keelte vanaks värvuste nimetamise mooduseks (Laanest 1959: 214; Koski 1983: 326). Tänapäeva eesti keeles käibivad *karv* sõna kõrval analoogilise parameetersõnana *värv* ja *toon* (murretes ka *nägu*) harilikult osastava, harvem kaasaütleva käände vormis. Samas tähenduses on põhisõnadena käibel samatüvelised *ne-* või *line-*liitelised omadussõnad *-karvaline*, *-värviline*, *-tooniline*, (murdeis ka *-karvane*, *-karune*, *-näoline*) ning ning järelosised *-poolne*, *-sugune* jt. Henn Saari (1978: 53) soovitas käsitada selliseid liitsõnu, mille põhiosaks on adjektiivisufiksiga tuletis, parameetersõnast, liitsõnatuletistena. Omadussõnatuletisi põhjalikult uurinud Silvi Vare (1984: 107) liigitas sellised sõnad ühendtüvelisteks sufiksadjektiivideks. See sõnade kategooria on tuntud ka teistes läänemeresoome keeltes.

4.1.1. Omadussõna + parameetersõna

Omadussõnaline täiendosis (harilikult värvinimetus) ühildub vormilt osastavas käändes parameetersõnaga ning mõlemad komponendid püsivad lauses muutumatul kujul, näiteks *pruuni karva*, *hahkjat karva*, *halli värvi*, *kahvatut värvi*, *roosakat tooni*. Kaasaütleva käände vormis parameetersõnale eelneb omastavas käändes värvinimetus, näiteks (Jämaja) *pruuni punaka`näuga* [muld]. Adjektiivne parameetersõna liitub samuti omastavas käändes värvinimetusele, näiteks *pruunikarvaline*, *hallivärviline*, *sinisetoniline*, *tumeda-toniline*. Värvinimetusest ja parameetersõnast koosneva ühendi tähenduse määrab täiendosis, parameetersõna üksnes kinnitab, et kõne all on värvus.

4.1.2. *Nimisõna + parameetersõna*

Parameetersõnaga ühendi moodustav nimisõna märgib objekti, millega kirjeldatavat värvust võrreldakse. Võrdlusalust märkiv nimisõna on sel juhul omastavas käändes. Substantiivne parameetersõna on enamasti osastava vormis, näiteks *tulekarva*, *tuhakarva*, *sinepi värvi*, *kirsi värvi* (vt nt Vare 2012, s.v. karv2). Adjektiivne parameetersõna aga käändub vastavalt lause sisule (näiteks *kullakarvaline* [õis]; [kandis] *kullakarvalisi ehteid*; [kauss läks pestes] *vasekarvaliseks*). Kõnekeeles tarvitatakse ka kaasaütlevas käändes parameetersõna, näiteks (Juuru) *tolmukarvaga* 'hallikas' *veis*; (Jämaja) *rugilille näuga* 'rukkilillesinine'. Mõnest liitsõnast struktuuriga nimisõna + parameetersõna on kujunenud ühe kindla värvi nimetus, ehkki võrdlusaluseks oleva objekti värvus varieerub, näiteks *sirelikarva* e *sirelivärviline* 'sirel(i)lilla', *taevakarva* 'taeva(s)sinine' (EKSS; ÕS). Loodusobjektide värvusega võrdlemisel on oluline pidada silmas lokaalseid erinevusi. Näiteks Lõuna-Eestis märgivad sõnad *savikarva* (Setu *sau`karva*) kollakat-pruunikat-punakat värvust, aga põhjarannikul (Kuusalu, Lügane) iseloomustatakse sõnadega *save`karva* ja *save`värvi* teatud halli värvitooni, mis sarnaneb kohaliku saviga (EMSUKA).

4.1.3. *Värvinimetus + seotud järelosis*

Ühendis värvinimetusega põhisõna positsioonis olevad *juhti*, *vuhti*, *-võitu*, *-natu*, *-poolne*, *-sugune* osutavad peamiselt täiendosises nimetatud värvuse osalisele esinemisele, seega toimivad sarnaselt vähendava sufiksiga *-kas/ -jas* jms. Sõnad *juhti* ja *vuhti* liituvad harilikult partitiivi vormis värvinimetusele, näiteks (Lügane) *`valget`vuhti* 'valkjās'; (Nõo) *sinist`juhti`u`ndrik* 'sinakas seelik'; (Urvaste) *verevät`juhti`rõõvass* 'punakas riie'. Kui põhisõnaks on seotud järelosised *-võitu*, *-natu*, *-poolne*, *-sugune*, on täiendosis omastavas käändes, näiteks *ruskevõitu* 'ruskjās', *verevapoolne* 'punakas', *hahasugune* 'hallikas', (Muhu) *allinatu* 'valkjashall'.

4.2. Põhisõnaks värvinimetus

Põhisõnaks olev värvust märkiv sõna moodustab liitvärvinimetusi nii omadussõnalise kui ka nimisõnalise täiendosisega ning mõnede määrsõnadega. Kirjeldatava objekti domineerivad värvust väljendab sellistes ühendites ikka põhisõna, täiendosis aitab värvitooni täpsustada või annab muud täiendavat infot. Põhisõnaks oleva värvinimetuse struktuur ei ole piiratud, selleks võib olla juursõna, tuletis, aga ka liitvärvinimetus.

4.2.1. Omadust märkiv sõna + värvinimetus

Omadussõnaline täiendosis kirjeldab põhisõnaga väljendatud värvuse mingit omadust detailsemalt, eelkõige värvitooni ja heledus-tumedusastet. Värvuse intensiivsust, sära ja muid omadusi on iseloomustatud ka määrsõnalise täiendosisel abil. Omadussõnaline täiendosis liitub enamasti nimetavaliselt.

Kõige tavalisem viis väljendada mitme värvuse kooslust ehk segavärvitoone on kahe värvinimetuse ühend (VN + VN). Kumbki komponent võib väljendada vastava värvi täis- või osalist esinemist. Enim tarvitatakse vähendava liitega täiendosisel, näiteks *rohekassinine*, *punakaspruun*, *valkjashall*. Harvem on mõlemad osised deminutiivi vormis, nagu *rohekaskollakas*. Täisvärvi märkiva täiendosisega ühendeid kohtab peamiselt murdekeeles, näiteks *lillasinine*, (Pärnu-Jaagupi) *sinine must* 'sinakasmust', (Karksi) *sinine all* 'sinakashall', (Vastseliina) *sinineverrev* 'lilla', (Nõo) *kõllane verrev* 'kollakaspunane' jt. Täiend sõna võib liituda ka lühenenud kujul, nt *siniroheline*. Saaremaal leidub näiteid genitiivsest liitumisest, näiteks (Põide) *koltse võik*, *sinise võik*, *kollase kõrb*, (Jämaja, Karja) *siniseall*, (Jaani) *punasekõrb o punaka karvaga*, (Kihelkonna) *kotkas, see on üks suur musta all lind*. Ühendi käänamisel esineb murdekeeles komponentide ühildumist arvus ja käändes, näiteks: (Kolga-Jaani) *sinakad allid olid kalevi riided*; (Karksi) *kesvä terädel lää sõkal päält allikasess ruunikasess* 'odra teradel läheb kest pealt hallikaks pruunikaks' (EMSUKA). Kahe värvinimetuse ühendi täiendosisel võib olla ka liitsõna, mis koosneb võrdlusobjekti tähistavast nimisõnast ja parameetersõnast (vt 3.1.2.) ning põhisõnana järgneb sellele teine värvinimetus, näiteks *kullakarva kollane*, *tulekarva punane*, *sinepi värvi kollane*, *kirsi värvi punane*. Niisuguses ühendis on samuti põhisõna funktsioonis üldisema tähendusega värvinimetus ning võrdlusest lähtuv täiendosis täpsustab värvitooni.

Erinevate heledus- ja tumedusastmete väljendamiseks kasutatakse suhteliselt väikest hulka omadussõnu, mis liituvad värvinimetusele nominatiivselt. Heledat tooni märgivad täiend sõnad *hele*, *kahvatu*, *kahkjas*, *hale*, *valkjas*, murdes *valss* jt, näiteks *helesinine*, *haleroosa*, *kahvaturoheline*, *kahkjaspruun*, *valkjaskollane*, murd. *valšshállass* 'heleroheline' (täpsemalt vt Oja 1996). Tumeda toone iseloomustavad peamiselt täiend sõnad *mustjas*, *tume*, murdeis *tüme*, *tümbjas*, *tümbjäne*, *pime* jt, näiteks *tumesinine*, (Setu) *tümbjäne haläss* = *mustjanõ haläss* 'tumeroheline', (Lutsi) *tümbeverrev lihm um pümmeverrev, olõ-i valss* 'tume punane lehm on tume punane, ei ole hele' (täpsemalt vt Oja 1999). Murretes võivad sellised omadussõnad ühilduda järgneva värvinimetusega, näiteks (Vaivara) *Konnad on tungelid pruunid*; (Jämaja) *tumed sinised*; (Hargla) *õbõ all, valgõst allist* 'valkjashallist' *raaskõsõ tumõmb*. Heledust ja

tumedust märkivad täiendosised erinevad murdeti, näiteks kirjakeeles ja põhjaeesti murretes tuntud omadussõna *valvakas* asendab kirderannikumurdes *vaalas* ja lõunaeesti murretes *valss*, põhjaeesti sõnade *tuhm* ja *tõmmu* asemel öeldakse Võru murdes *tinnõ* (levikukaardid vt Oja 2000a). Väärib tähelepanu, et erinevalt mitmest muust keelest moodustavad eesti keeles heledust ja tumedust märkivad täiend sõnad ühendeid ka *musta* ja *valgega*, näiteks *tumemust*, *tumevalge*, Rõuge *valss`valgõ* (vt Oja 2000b).

Intensiivse värvuse kohta öeldakse kõige sagedamini *ere* või *erk*, näiteks *erepunane*, *erkroheline*. Sobiva omadussõnalise täiendosise lisamisel värvinimetusele saab mitmeid muidki värvi omadusi esile tuua, näiteks *ehtmust*, *sügavpruun*, *säravkollane*, *matkollane*, *tuhmroheline*, *külmsinine* jt. Omadussõnadega samas funktsioonis kasutatakse täiendosise rõhu- ja määraadverbe ühendites nagu näiteks *pärislilla*, *vaevu kollakas*, (Laiuse) *eht sinine* jms. Arvestades, et värvitaju mõjutavad ka objektivälised tegurid, näiteks värvikontrast ja heleduskontrast (vt Allik & Luuk 1980: 50), võib sama värvust erinevail juhtudel iseloomustada isegi vastandlike nimetustega. Näiteks rohhtaim, mis sinilillelehega võrreldes on (hele)roheline, võib lehtsalati kõrval näida lausa tumerohelisena.

4.2.2. *Nimisõna + värvinimetuse*

Värvinimetusest põhisõnaga ühendite nimisõnalised täiendosised on peamiselt kaht liiki: ühel juhul on tegemist võrdlusalusega, teisel juhul värvaine nimetusega. Võrdlusest lähtunud liitnimetuste hulk on väga suur ja mitmekesine. Tavaliselt valitakse võrdlusaluseks hästi tuntud värvusega objekt. Üldtarvitavad värvinimetused on näiteks *sinepikollane*, *rukkilillesinine*, *kirsipunane*, *roostepruun* jt. Samal viisil saab väljendada mistahes värvust, ainus tingimus, et vestluspartnerid mõistaksid täiendosise värvust ühtmoodi. Seetõttu ei ole niisuguste liitnimetuste hulk eesti keeles lõplik, vaid uusi sõnu moodustatakse jätkuvalt. Näiteks sõna *laimiroheline* hakati kasutama alles möödunud sajandi 90-ndatel aastatel, kui laimid Eestis müügile tulid. Võrdlusel baseeruvate värvinimetuste moodustamisel on kirjakeeles propageeritud nominatiivset liitumisviisi (vt nt Kask 1967: 65–66), teiselt poolt on tõdetud, et värvivarjundit märkiv täiend sõna on omastavas käändes, näiteks *vabarnapunane*, *sidrunikollane*, *kohvipruun* (Valgma & Remmel 1968: 317). Mõned sõnad on praegu normeeritud kahel kujul, näiteks *kirsi-* ja *kirsspunane*, *sinepi-* ja *sinepkollane*, *sambla-* ja *sammalroheline* (ÕS).

Murdematerjalis ilmneb siin sõltuvalt liitumisviisist märgatav tähenduslik vahe. Genitiivselt liitunud täiend sõna täpsustab värvitooni, näiteks *liivakol-*

lane 'liivakarva beežikaskollane', *taevasinine* 'helesinine', *sirelililla* 'helelilla sireli värvi', *tulepunane* 'tule värvi, kollakaspunane'. Nominatiivselt liitunud täiendsõna rõhutab põhisõnaga väljendatud värvuse intensiivsust või augmentatiivsust, näiteks *tulipunane riie* on erepunane, *tulipunane nägu* on tavatoonist tublisti punasem (põhjalikumalt vt Oja 1995b). Mõned intensiivistavas funktsioonis täiendosisena sagedasti tarvitatud sõnad on kujunenud eesti keeles üldisemalt augmentatiivsust märkivaks partikliks, näiteks *tuli* (*tuliroheline*, *tulisoolane*, *tuliuus*), *veri* (*verinoor*, *verivaene*, *verivärske*, murdes *verivihane*). Ühendeis põhisõnadega *must* ja *valge* liituvad nimisõnalised täiendosisel nominatiivselt nii kirjakeeles kui ka murretes, näiteks *kriitvalge*, *luikvalge*, *lumivalge*, *sitikmust*, *tukkmust*, *süsimust* (Tartu ja Võru murdes *hüdsimust*). Tegelikult iseloomustavadki sellised liitsõnad musta ja valge värvi intensiivsust. Et eesti keeles omastava käände lõpp puudub, ei ole liitumisviisi paljudes sõnades määratletav, näiteks *pigimust*, *rebukollane*, *telliskivipunane* jt täiendosisel nimetava ja omastava käände vorm on sarnane.

Taimede ja muude koduste vahenditega värvitud lõnga ja kudumite värvust on kirjeldatud liitnimetustega, mille täiendosis märgib värvainet või värvimismeetodit. Näiteks nõest tehtud seguga värvides saadi tulemuseks *nõekollane* värvus, lepakoortega tuli *lepakoorepruun*, madarajuurtega värvimine andis *madarapunase* (Mulgi murdes *maranapunane*, Võru *maranaverev*) jne. Sinise värvi jaoks koguti uriini, lasti sellel potis hapneda ja lahustati seal vasevitriol, tulemuseks oli *potisinine* värv. Kui potisinise värvi nõusse lisati kaselehti, saadi *potiroheline* värv. Hiljem, tööstuslikult toodetud värve kasutades, püüti tulemust väljendada samal viisil, näiteks murdesõna *liinisinine* (< *aniliin* + *sinine*) 'lillakaspunane'. Kui täiendosisel on värvaine nimetus, et saa siiski alati kindlalt väita, et kõneleja viitab värvimisprotsessile. Sama sõna võib tähistada nii võrdlusalust kui värvainet, sest värvust võrreldakse ka värvainega, näiteks (Karksi) *mea värmsi viiulisinist* 'violetti'. Teiselt poolt ei pruugi sarnased liitsõnad alati olla täielikud sünonüümid. Näiteks sügiseste kaselehtedega võrreldav *kaselehekollane* värvus on erksa tooniga (kuld kollane), aga kaselehtedega värvitud lõng on harilikult kahvatukollane.

Vääriskive ja metalle märkivad täiendosisel liituvad värvinimetusele harilikult nominatiivselt. Metallinimetustest lähtuvad komponendid sõnades, nagu *kuld kollane*, *hõbehall*, *vaskpunane*, väljendavad sama värvust ka ühendis parameetersõnaga (*kullakarva* jt) ja *-ne* liiteliste adjektiividena (*kuldne* jt) (vt Oja 1995a). Vääriskivid ei olnud eesti maarahvale tuttavad, nende nimetused on eestlasteni jõudnud esmalt arvatavasti mingi võõra värvuse või värvaine nimedes koos põhivärvi märkiva sõnaga. Näiteks *malahhiitroheline* (*malahhiit*

‘roheline vasemaak; tehisklik heleroheline tekstiilivärv’, vrd sks *Malachit*, pr *malachite*), *rubiinpunane* (*rubiin*, ‘punane vääriskivi’, vrd sks *Rubin*, *rubinrot* ‘rubiinpunane’, *rubinfarbig* ‘rubiinivärviline’, kld *rubinus*, ld *ruber* ‘punane’), *türkiissinine* ‘ere rohekassinine’ (*türkiis* ‘teat poolvääriskivi’, vrd sks *Türkis* < pr *turquoise* ‘sinine v rohekas mineraal’), *smaragdroheline* ‘erk- või tumeroheline’ (*smaragd* ‘vääriskivi’, vrd sks *Smaragd*, kr *smaragdos*) (vt VL). Selliste liitnimetuste tähendust mõistetakse peamiselt põhivärvi tähistava põhisõna järgi, seda enam, et näiteks rubiinide värvus varieerub punasest lillani, türkiise on siniseid, sinakasrohelisi ja rohelisi. Pealegi ei ole vääriskivid ühtlase värviga, vaid sisaldavad mitmesuguseid kihte.

Terve rida rahvakeeles levinud värvinimetusi, mille sisu tundub esmapilgul arusaamatu, põhineb paronüümial – nende nimisõnaline täiendosis on moonutatud kujuga võõrsõna. Näiteks *viulisinine*, *viulipunane* < *viul* ‘violett’, *ordenikollane* < *orleani kollane* (vrd sks *Orleans*), *pordupunane*, *pordupruun* = *bordoo*(*punane*) < *bordoo* ‘veinipunane’ (vrd sks *bordeauxrot* [borˈdoː-] ‘bordoo, veinipunane’ < prantsuse vein, valmistatud Bordeaux’ ümbruse viinamarjadest, *koosenikollane* < *košenill* (= karmiinpunane, ‘kollakaspunane värv, mida valmistatakse košenilltäidest saadavast karminhappest’, vrd sks *Koschenille*) (EMSUKA, VL).

Kuigi nimisõnalised täiendosisid lisatakse selleks, et täpsustada põhisõnaga väljendatava värvuse tooni, ei ole sellised liitsõnad alati üheselt mõistetavad. Värvaine või värvimisviisi alusel moodustatud liitnimetuste puhul peame arvestama, et vastavalt menetlusprotsessile ja värvaine kontsentratsioonile saadakse värvimisel erinevaid tulemusi. Näiteks potisinisega värvitud lõnga on kirjeldatud sõnadega “helesinine, hallikassinine, erksinine, mustjas”, lepakoortega võib värvida kollaseks, punakaks, hele- või tumepruuniks. See kajastub ilmekalt ühesuguse täiendosisega erinevais värvinimetustes nagu *madarapunane* ja *madarakollane*, *koerputkekollane* ja *koerputkeroheline*, *ordenikollane* ja *ordeniverev*, *viulisinine* ja *viulipunane* jt. Värvuse kirjeldus võrdluse abil eeldab, et kommunikatsioonipartnerid tunnevad võrdlusalust ja mõistavad selle värvust ühtmoodi. Paljud võrdluse baasil moodustatud sõnad on kinnistunud mingi konkreetse värvitooni nimetusena, kuigi võrdlusaluse värvus võib suuresti varieeruda, näiteks telliskivipunane ‘kollakaspunane’, sirelililla ‘helelilla’, kirsipunane, ‘tumepunane’ (vrd 4.1.2 *sirelikarva* jt).

Kokkuvõte

Värvinimetuste moodustusviisi ja kasutust jälgides selgus, et põhiliselt kirjeldatakse nendega värvi kui omadust. Vormiliselt võib värvinimetus olla liitsõna või mitmesõnaline ühend, adjektiivisufiksiga desubstantiiv või lihtsalt omadussõna funktsioonis tarvitatud nimisõna. Kõige rohkem tuletisi on moodustatud *ne*-liite abil, mida kohtame ka liitsufiksites (nt *-line*). Seevastu eesti keele omadussõnatuletuses üldiselt väga produktiivne *line*-liide esineb vaid üksikutes värvinimetustes. Paljud värvust märkivad juursõnad on suhteliselt hilised laenud, mis tähenduse poolest sarnanevad doonorsõnadega (nt *oranž*, *kreem*, *beež* jt). Suur osakaal on liitvärvinimetustel, mille koosseisus prevaleerivad samuti omadussõnaliitidega tuletised. Liitnimetuste järeloisena esineb ka parameetersõna *värvi*, *karva*, *karvaga* jms või omadussõnaliitidega tuletis *värviline*, *karvaline* jt. Parameetersõna variandi ega vormi erinevus liitvärvinimetuse tähendust ei mõjuta, näiteks *kullakarva* = *kullakarvaline* = *kullakarvane* = *kullakarvaga* = *kullavärvi* = *kullanäoline*. Näitamaks värvi osalist taset nimetatud koosluses lisatakse sõnale kas deminutiivsufiks või vähendava tähendusega seotud järelois (*-võitu*, *-poolne* jt).

Värvuste nimetamismotiivid seostuvad põhiliselt kas mingi värvilise objektiga, millega kirjeldatavat värvi võrreldakse, või ainega, mida värvimisel kasutatakse. Võrdlusaluseks saab valida mistahes objekti, tähtis on, et kommunikatsioonipartnerid mõistaksid selle värvust ühtmoodi. Liitnimetustes on värvivarjundit märkiv täiendsõna üldiselt omastavas käandes (nt *tulepunane*, *tulekarva*), aga nimetavaline täiendsõna rõhutab sageli intensiivsust (nt *tulipunane*). Seotud järeloisega ja parameetersõnast põhisõnaga liitvärvinimetustes kannab kvalitatiivset informatsiooni värvuse kohta täiendosis, muudes ühendites põhisõnaks olev värvinimetus. Värvimise tulemus ei sõltu ainult värvainest, vaid ka selle kontsentratsioonist ja värvimismenetlusest. Sama nimetusega värvus varieerub heleduse-tumeduse ja kirkuse osas ning sageli ka värvitooni poolest.

Eesti keel pakub sama värvuse väljendamiseks mitmeid võimalusi. Segavärvitoone kirjeldades toimivad sünonüümidenä täpsustavate tuletiste ja liitsõnade kõrval põhivärve märkivad üldnimetused, kusjuures üht värvust on kirjeldatud eri hüperonüümidega. Näiteks pruunikas- või kollakaspunast värvust on nimetatud *punane*, *pruun*, *kollane* ja *oranž*. Eesti värvinimetuste arv pole piiratud, need kuuluvad nii-öelda avatud süsteemi. Uued sõnad, mis on loodud olemasolevaid moodustusmalle järgides, on harilikult mõistetavad ka esmakordsel kuulmisel.

Kommentaariid

- ¹ Eesti murdesõnavara kogust (EMSUKA) võetud näited, mis on varustatud murraku või murde nimetusega, esitatakse Eesti murrete sõnaraamatus kasutatavas transkriptsioonis (<http://www.eki.ee/dict/ems/ems.html>). Üldistatud sõnakujud on kirja-keelepärases vormis.
- ² Üldnimetustena peetakse silmas antud alal kõige üldisemas tähenduses enim kasutatud sõnu, mitte Brent Berlini ja Paul Kay universaalsusteooria kohaselt kindlas järjestuses keeles tekkinud põhivärvinimesid (vt Berlin & Kay 1969). Eesti keele põhivärvinimesid on uurinud Urmas Sutrop (1995). Siinses artiklis seda teemat ei käsitleta.
- ³ Metallinimetustest värvuse märkimisel põhjalikumalt vt Oja 1995a.

Sõnavarakogu

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv (Eesti Keele Instituut, Tallinn).

Kirjandus

Allik, Jüri & Luuk, Aavo 1980. *Nägemispsühholoogia*. Tallinn: Valgus.

Berlin, Brent & Kay, Paul 1969. *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.

EES = Metsmägi, Iris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik 2012. *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<http://www.eki.ee/dict/ety/> – 20. juuli 2016).

Eesti murrete sõnaraamat 1994. I, A–J. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

EEW = Julius Mägiste 1982–1983. *Estnisches etymologisches Wörterbuch*. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKG = Erelt, Mati & Kasik, Reet & Metslang, Helle & Rajandi, Henno & Ross, Kristiina & Saari, Henn & Tael, Kaja & Vare, Silvi 1995. *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

EKSS = Langemets, Margit & Tiits, Mai & Valdre, Tiia & Veskis, Leidi & Viks, Ülle & Voll, Piret (toim) 2009. *Eesti keele seletav sõnaraamat*. “Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<http://www.eki.ee/dict/ekss/> – 20. juuli 2016).

Erelt, Mati 1979. *Predikatiivne adjektiiv (lausemallid)*. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.) Tallinn: Rahva Raamat.

Hallap, Valmen 1984. Sõnaliikide piirimaolt. *Keel ja Kirjandus* (1), lk 30–40.

Kasik, Reet 2015. *Sõnamoodustus*. Eesti keele varamu I. Tartu: Tartu Ülikool.

Kask, Arnold 1967. *Liitsõnad ja sõnade liitumisviisid*. Eesti keele grammatika III, 1. vihik. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Koski, Mauno 1983. *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 391. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Laanest, Arvo 1959. Partitiivi abil väljendatud substantiivsest atribuudist läänemeresoome keeltes. *Emakeele Seltsi aastaraamat* IV. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 214–232.

Laanest, Arvo 1975. *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

Mägiste, Julius 1928. *oi-, ei- deminutiivid läänemeresoome keelis*. Läänemeresoome nominaaltuletus I. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), XII₂, Tartu.

Oja, Vilja 1995a. Gold, silver and copper in the Estonian colour names. *Linguistica Uralica* XXXI (3), lk 178–187.

Oja, Vilja 1995b. Võrdlusel baseeruvaist värviliitsõnadest. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 809–817.

Oja, Vilja 1996. Compound adjectives used in the Estonian dialects to denote light and pale shades of colour. *Linguistica Uralica* XXXII (2), lk 92–100.

Oja, Vilja 1999. Estonian adjectives denoting the darkness of colours. *Linguistica Uralica* XXXV (3), lk 193–204.

Oja, Vilja 2000a. Murdekaardid mõistetest 'hele' ja 'tume'. Oja, Vilja & Suhonen, Seppo (toim). *Studia ad geographiam linguarum pertinentia*. Eesti Keele Instituudi toimetised 6. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 102–114.

Oja, Vilja 2000b. Tumemust ja helevalge. Viikberg, Jüri (koost, toim). *Inter dialectos nominaque*. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 251–256.

Oja, Vilja 2003. Hobu oli võik, lehm oli leet. *Keel ja Kirjandus* 2, lk 101–107.

Oja, Vilja 2007. Colour naming in Estonian and cognate languages. MacLaury, Robert E. & Paramei, Galina V. & Dedrick, Don (toim). *Anthropology of Color. Interdisciplinary multilevel modeling*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, lk 189–209.

Oja, Vilja 2011. Põhivärvinimetuste vasted eesti murretes. Uusküla, Mari & Sutrop, Urmas (toim). *Värvinimede raamat*. Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 5. (Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 121–140.

Rapola, Martti 1919–1920. *Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen i-loppuiset diftongit suomen murteissa* (Suomi IV, 17). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Saari, Henn 1978. Sünkroonia, diakroonia ja kolm liiki uut keelevara. Rätsep, Huno (toim). *Eesti keele grammatika küsimusi*. Keel ja struktuur 10. Tartu, lk 42–65.

Saari, Henn 1993. Substantiiv adjektiivina. *Keel ja Kirjandus* 2, lk 87–97.

Setälä, Emil Nestor 1888. Ueber die bildungselemente des finnischen suffixes -ise (-inen). *Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* III 136, lk 133–138.

SKES = Itkonen, Erkki & Toivonen, Yrjö H. & Joki, Aulis J. & Cronstedt, Marita & Tanner, Satu (koost) 1955–1981. *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae, XII; Tutkimuslaitos “Suomen Suvun” julkaisuja, III. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.

SSA = Itkonen, Erkki & Kulonen, Ulla-Maija (peatoim) 1992–2000. *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja* 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Sutrop, Urmas 1995. Eesti keele põhivärvinimed. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 797–808.

Valgma, Johannes & Remmel, Nikolai 1968. *Eesti keele grammatika*. Käsiraamat. Tallinn: Valgus.

Vare, Silvi 1984. *Omadussõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Vare, Silvi 2012. *Eesti keele sõnapered. Tänapäeva eesti keele struktuurianalüüs I, II*. Tallinn: Eesti keele Sihtasutus (<http://www.eki.ee/dict/sp/> – 20. juuli 2016).

Viires, Helmi 1963. *ne-sufiksilised omadussõnad eesti murretes*. Dissertatsioon filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn (Käsikiri.)

VL = Kleis, Richard & Silvet, Johannes & Vääri, Eduard 2012. *Võõrsõnade leksikon*. 8. täiendatud trükk. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus (<http://www.eki.ee/dict/vsl/> – 20. juuli 2016).

ÕS = Erelt, Tiiu & Leemets, Tiina & Mäearu, Sirje & Raadik, Maire 2013. *Eesti õigekeelsussõnaraamat*. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<http://www.eki.ee/dict/qs/indx.cgi>. – 20. juuli 2016).

Summary

Estonian colour names: Relations between structure and meaning

Vilja Oja

Keywords: base of comparison, dialect speech, Estonian, naming motives of colour, paronymy, structure of colour names

Estonian words for colours are often produced by adding an adjectival suffix to a noun stem. The most productive adjectival suffix *-ne* does not change the meaning of the word. The meaning of adjectives with the suffixes *-kas* and *-jas*, which occur frequently among colour names, depends on the part of speech of the derivation base. Denominal adjectives describe the colour on the basis of its similarity to an object (e.g. *savikas* ‘clay-coloured’ < N *savi* ‘clay’). If the suffix *-kas* or *-jas* (in Võru dialect *-kane* or *-jane*) has been attached

to an adjective, the terms express partial hue content in a colour (e.g. *hallikas* 'greyish' < Adj. *hall* 'grey'). Some moderating colour terms are derivatives with an *ik-* or *lik-* suffix.

Compounds and phrasal units make up nearly 80% of all Estonian colour terms. A term consisting of two or more words can conditionally be divided into two parts: the final component is the base word, while the initial one carries the attributive function. Either component may, in turn, be a root word, a suffixed derivative, or a compound or phrase. Colours are often described by phrases in which the final component is not inflected either in case or in number. This may be either (1) a parameter word meaning 'coloured' (e.g. *värvi*, *karva*) or an adjectival derivative from the stem (*värviline*, *karvaline*, etc.); or (2) a moderating adverb or adjective (e.g. *-võitu*, *-sugune*, *-poolne*).

A large number of Estonian colour names are motivated by the comparison with the colour of a well-known object. A closer look at such phrasal terms revealed that the combination of a part of speech and the way of compounding has a semantic function. Many colour names have their origin in a colouring substance. Borrowed foreign terms are often adapted to fit the Estonian phonetic and lexical system, and sometimes have an absolutely strange word stem (e.g. Gm *Orleans* > Est *ordijoon*, *ort*, etc.). Colour naming represents an open system in Estonian and everybody can find creative ways to describe colours. A new colour name is adequately understandable if it fits into the traditional system used to denote colours in Estonian.

Eestikeelne usuõpetus (katehhees) õigeusu kirikus¹

Liina Eek

Teesid: Artikkel keskendub eestikeelsele katehheesile (usuõpetusele) Eesti õigeusu kirikutes – Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikus ja Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu kirikus (edaspidi EAÕK ja MPEÕK). Lisaks uuritakse, kui vajalikuks peavad eestikeelsed õigeusu vaimulikud usuõpetuse andmist kogudustes, mida peetakse kirikuga liitumisel minimaalselt vajalikeks teadmisteks ning millal peaks katehheesi läbi viima. Antakse ülevaade tänapäevasest eestikeelsest katehheesi andmisest õigeusu kirikus ning kirjeldatakse religioonisotsioloogilise uurimuse käigus kogutud intervjuude põhjal vaimulike erinevaid seisukohti. Lõpuks tuuakse välja üldised suundumused ja kitsaskohad eestikeelse katehheesi andmisel.

Märksõnad: EAÕK, eestikeelne usuõpetus kirikus, katehhees, MPEÕK, õigeusk

Sissejuhatus

Õigeusu kirikus läbib inimene enne kogudusega liitumist katehheesi. Katehheesi ehk kirikus antavat usuõpetust ja usulist kasvatust peetakse kõige paremaks usulise hariduse andmise viisiks², eriti endistes Nõukogude Liidu maades, kus usulise hariduse tase on madal ja põlvkondade-vaheline järjepidevus kadunud. Väidetavalt vajavad täiskasvanud tänapäeval katehheesi rohkem kui lapsed³ (Kozhuharov 2006: 56). Tänapäeval kestab katehhees õigeusu kiriku(te)s keskmiselt kuus kuud kuni aasta, mille jooksul kirikuga liituja ehk katehumeen osaleb teenistustel ning saab juhiseid kas vaimulikult või ilmikust õpetajalt⁴ (McDowell 2014: 88).

Katehheesil on õigeusu kirikus suur roll. Eestikeelse usuõpetuse andmine ja sellega seonduvalt ka vaimulike haridus on olnud pikka aega kiriku prioriteet. Esimesed eestikeelsed vaimulikud said oma hariduse 19. sajandi keskpaigast alates Riia viieklassilises vaimulikus koolis või Riia vaimulikus seminaris (Schvak 2011: 72). 1917. aastal Tartus toimunud piiskopkonna koosolekul arutati

preestrite hariduse olulisust ja Tartu Ülikooli juurde õigeusu teaduskonna või iseseisva akadeemia asutamist,⁵ samas jõuti ka kokkuleppele, et kõikidel preestritel peab olema keskharidus (UE 1917: 343–344). Eesti Vabariigi algusaastail korraldati vaimulikke kursusi ning avati Tartu Ülikooli õigeusu teaduskond ja Petseri vaimulik seminar, millest viimases õpetati ka didaktikat (Schvak 2011: 82). 1919. aastal võeti kiriku täiskogu koosolekul vastu veel mitmeid resolutsioone usuõpetuse kohta, muu hulgas märgiti, et usuõpetamise “tavas ja viisis” tuleb läbi viia põhjalik reform ning soovitati usu või konfessiooni õpetus selle kitsamas mõttes viia koolist välja, kirikute ja nende esindajate ülesandeks (UE 1919: 46). Seega kanti vabariigi algusaegadel katehheesi põhiline raskuskese kirikule. 1940. aastal lõpetas okupatsioon nii õigeusu teaduskonna ja Petseri seminari tegevuse kui ka üldse igasuguse katehheetilise töö. Sellest ajast kuni taasiseseisvumiseni ei saa katehheesist rääkida, sest seda ei toimunud.

Praegu valitseb EAÕKs suundumus, kus püütakse anda suuremat rolli perekonnale ja rõhutatakse perekonna kui koduse kiriku pedagoogiliste pingutuste vajalikkust, eriti noorte ja murdeealiste puhul (Metropoliit Stefanus 2013: 56). MPEÕK seisukohad on rohkem seotud Venemaa Õigeusu Kiriku (edaspidi VÕK) otsuste ja arvamustega.⁶ VÕKi Moskva ja kogu Venemaa patriarh Aleksius II hindas kõrgelt usulise hariduse andmist ja leidis, et sellel on kirikuelus fundamentaalne roll (Wallace 2006: 150). Seda seisukohta on praegune VÕKi patriarh Kirillus edasi arendanud, muutes katehheesi kohustuslikuks (vt nt Prekup 2012: 82). VÕKi Pühima Sinodi usuõpetuse ja katehheesi osakond (SOROK) koostas 2011. aastal dokumendi usuõpetuse ja katehheetilise diakoonia kohta õigeusu kirikus.⁷ Peale vaimulike haridust käsitleva osa räägitakse selles ka katehheesi kohustuslikkusest, kusjuures katehumeenidena määratletakse selles dokumendis üle 12aastaseid noori ja täiskasvanuid. Vastavalt VÕKi Pühima Sinodi otsusele peab kirikuga liituda soovija, sh ka need, kes soovivad oma last ristida lasta, vähemalt paar korda katehheesis käima ning kogudused peavad tagama katehheesi andmise. Dokumendis ei räägita küll päris täpselt, kuidas ja mis kujul peaks katehhees toimuma, kuid SOROK julgustab iga kogudust looma oma katehheesi kooli, pidades kooli all silmas katehheesi andmise erinevaid vorme – klubilisi üritusi, kohtumisi, ühiseid söömaaeu, palverännakuid, ühiseid üritusi, õpperühmi, kus ainult ei õpetata doktriine, vaid elatakse koos õigeusus selle parima traditsiooni valguses (Kozhuharov 2006). Seda soovitust järgivad ka MPEÕK vaimulikud Eestis ning tavaliselt soovivad preestrid ristitavate laste vanematel ja vaderitel tulla enne ristimist liturgiale ja vestelda preestriga (Paert & Schvak 2015: 187).

EAÕKs ei ole usuõpetuse andmine kogudustes kohustuslik, vaid sõltub koguduse ja/või preestri vajadustest ja võimalustest. EAÕK Tallinna ja kogu Eesti

metropoliit Stefanus peab noortetööd kogudustes ning usuõpetuse andmist keskseks küsimuseks (vt nt tema sõnavõtt 2015. aastal EAÕK täiskogul; metropoliit Stefanus 2015: 3–5). 2015. aasta kevadel alustati 1999. aastal loodud EAÕK Noorte Liidu töö ümber korraldamist (Tõlpt 2015: 9). Selle töö eestvedaja, preester Aabraham Tõlpt rõhutab, et preester ei peaks ristima “inimesi tänavalt”, vaid ristimisele ja kirikusse vastuvõtmisele peaks eelnema kohustuslik katehhees. See on praeguseni veel soovitus, mitte kohustus.

Usuõpetuse andmine on kiriku põhitegevusena toodud nii EAÕK kui ka MPEÕK põhikirjas. MPEÕK põhikirjas on lausa eraldi peatükk “Usuõpetuse ja kanoonilise korralduse alused ning usulised talitused”, EAÕKs on sarnase sisuga sätted lülitatud üldsätete alla. Põhimõttelisi erinevusi kahe kiriku põhikirjade lähenemisel (usu)õpetusele pole, ning kumbki ei käsitle oma põhikirjas eraldi katehheesi andmist⁸.

Katehheesi eestikeelses õigeusu kirikus ja preestrite arvamust selle vajalikkuse kohta pole kuigi palju uuritud. Seda, kuidas usuõpetust antakse tänapäeva EAÕKs, on käsitlenud EELK Usuteaduse Instituudis 2011. aastal kaitstud magistritöös “Nüüdisaja usuõpetustöö EAÕK kogudustes” Helen Kooviste, kes küsitles EAÕK vaimulikke, et teada saada nende meelestatust ja valmidust usuõpetustöö edendamiseks. MPEÕK eestikeelse usuõpetuse andmise kohta ei suutnud ma leida ühtegi uurimust.

Katehhees EAÕKs

Helen Kooviste esindab oma eelpool viidatud magistritöös ametlikku EAÕK lähenemist ja määratleb katehheesi kui usuõpetust, mis toimub enne kirikuga liitumist. Katehhees sisaldab üldist õpetust kristlikust usust ning nende õigeusu teadmiste edastamist, mis on vajalikud kogudusega liitumiseks ristimise ja/või salvimise vahendusel. EAÕKs viib katehheesi tavaliselt läbi preester ning see toimub individuaalse vestlusena, mille käigus preester tutvustab suuliselt õigeusu kiriku õpetust, soovitab lugemiseks kirjandust jne. Vestluskordi võib olla üks või rohkem. Katehheesitööd on tehtud ka väikestes 3–5liikmelistes rühmades (Kooviste 2011: 8).

Osa katehheesitööd tehakse pühapäevakoolides. Eesti Kirikute Nõukogu annab oma kodulehel ülevaate tänapäeva pühapäevakoolidest,⁹ kus on kirjeldatud ka EAÕK lähenemine. EAÕK selgitab, et vähest lastetööd kompenseerib kristlik kasvatus peres ja koguduses.¹⁰ Alates Eesti Õigeusu Noorte Liidu loomisest 1999. aastal on korraldatud laste- ja perelaagreid, lastelaagreid korraldavad lisaks ka mõned kogudused.

EAÕK ametlikul kodulehel¹¹ on spetsiaalne lastele mõeldud nurgake ning leidub ka viiteid katehheetilistele väljaannetele. Lastenurgakesest leiab muu hulgas eesti- ja venekeelseid lihtsaid katehheetilisi kirjutisi. EAÕK annab välja ajalehte *Metropoolia*,¹² igas lehes leidub katehheetilisi kirjutisi ning lastele mõeldud osa, mis on lingitav ka EAÕK kodulehe lastenurgast. Kuna tegu on tasuta jagatava ajalehega, on see koguduseliikmetele kergesti kättesaadav ja loetav kirikuskäijate seas. Ilmub ajakiri *Usk ja Elu*, mille sisu peavad aga paljud koguduse liikmed liiga akadeemiliseks.¹³ EAÕK Pärnu ja Saare piiskopkond annab välja ajalehte *Pantokraator*, mille peamine sisu ongi katehheetilised materjalid. Palju katehheetilist kirjandust on välja andnud Eesti Õigeusu Noorte Liit. Peamiselt avaldab eestikeelset õigeusu-alast kirjandust EAÕK juures tegutsev Püha Platoni õigeusu teoloogia seminar, kus antakse regulaarselt välja ka katehheetilist kirjandust. Neist olulisimad, mida vaimulikud sagedasti katehumeenidele lugeda soovitavad, on piiskop Kallistos Ware raamat *Õigeusu tee* (2001) ning EAÕK metropoliit Stefanuse *Pilguheit õigeusku* (2011). Preestrid soovitavad sageli kogudusega liitujatele lugeda sarjas "Ajalugu ja teoloogia" ilmunud raamatuid. Teine sageli mainitud katehheetilisest eesmärgil kasutatav teos on *Püha Porfiriose elu ja õpetused*, mis ilmus aastal 2014 EAÕK kirjastuses.

Eestikeelne katehhees MPEÕKs

MPEÕK selgitav sõnaraamat avab katehheesi mõistet järgnevalt: "Katehhees (kr *katēchēsis*) on hiljuti kiriku liikmeks saanud või ristimise sakramendiks valmistuvatele inimestele põhiliste õigeusu tõdede selgitamine."¹⁴

MPEÕK Sinodi juures tegutseb religiooni- ja usuõpetuse osakond, mille esimees on Narva ja Peipsiveere piiskop Laatsarus. Osakond teeb märkimisväärselt palju tööd katehheesi edendamiseks ja vastavasisulise kirjanduse levitamiseks. Osakonnal on õigeusu haridusest ka oma kodulehekülj, mis paraku on leitav vaid MPEÕK venekeelse kodulehe kaudu, eestikeelse lehekülje need leheküljed annavad veateate ("Vabandage, lehekülj ajutiselt ei tööta"). Venekeelne lehekülj sisaldab hulgaliselt katehheetilist materjali, infot suuremate koguduste pühapäevakoolide ja lastelaagrite jm ürituste kohta.¹⁶ Kirjeldatud on õppekavu, käimasolevaid tegevusi ja tulevikuplaane (nt luua täiskasvanute grupid, korraldatavad laagrid jne). Praegu korraldab enamik kogudusi nädalavahetustel või öhtuti spetsiaalseid katehheesikursusi täiskasvanutele (Paert & Schvak 2015: 186). MPEÕK koduleheküljel ei ole andmeid kõikide koguduste kohta, vaid ainult suuremate ja aktiivsemate kohta. Kahjuks puuduvad sealt ka viited eestikeelsetele üritustele, kuigi mõned ürituste läbiviijad

või pühapäevakooli õpetajad on eesti nimedega ja võiks eeldada, et mõned üritused toimuvad ka eesti keeles. Erandiks on siin Nõmme Ristija Johannese kogudus, kus on mainitud ka eestikeelseid gruppe: pühapäevakoolid toimuvad vaheldumisi eestikeelsetele ja venekeelsetele gruppidele.

MPEÕK annab välja kord kuus ilmutat ajalehte *Õigeusu Maailm* (*Mir Pravoslaviia*), kus leidub küll ka katehheetilist materjali, kuid ainult vene keeles. Oluline eestikeelset õigeusualast kirjandust välja andev kirjastus on MPEÕK juures tegutsev Püha Issidori Kirjastusselts. Siin tuleks eriti märkida 2005. aastal välja antud *Õigeusu aluseid*, mida paljud preestrid nii EAÕKs kui MPEÕKs katehumeenidele esimese raamatuna lugeda soovivad. Selle raamatu olulisust rõhutasid mitmed intervjueritud preestrid, soovides seda kui raamatut, mida võiks lugeda inimene, kes õigeusust midagi ei tea, kuid soovib end õigeusu põhitõdedega kurssi viia.

Materjal ja meetodika

Originaalmaterjali kogusin aastatel 2012–2014 kahes Eesti õigeusu kirikus – EAÕKs ja MPEÕKs – poolstruktureeritud intervjuude käigus suurema kvalitatiivse religioonisotsioloogilise uurimuse alaosana. Tulemused töötlesin sisu-alanüüsisga, kategoriseerides induktiivselt saadud vastused ning tehes nende alusel üldistused.

Intervjuerisin eesti keelt kõnelevaid vaimulikke. Eestis oli aastal 2014 (intervjuude tegemise ajal) EAÕKs 28 tegutsevat preestrit, kui välja arvata piiskopid ja preestrid, kes on välismaal või emeriteerunud (Kalender 2013: 87–89). Küsitlesin 17 preestrit (60% EAÕKs tegutsevatest preestritest). MPEÕK eesti keelt kõnelevatest preestritest soostus minuga vestlema vaid üks, seega oli informante kokku 18. Preestrite vanus on intervjuudes märgitud 10aastase täpsusega, et tagada nende anonüümsus.

Uurisin preestrite suhtumist katehheesi vajalikkusesse ning lisaks küsisin, kuidas nad oma koguduses katehheesi läbi viivad.¹⁷ Analüüsi ei ole hõlmatud muid vaimulikke (diakone, piiskoppe), sest usuõpetuse korraldamine kogudustes ja uute kogudusega liituda soovijatega vestlemine on peamiselt preestrite ülesanne, diakonid ja piiskopid sellega üldjuhul ei tegele.

Vaimulike suhtumine katehheesi vajalikkusesse

Võttes aluseks eespool tsiteeritud MPEÕK selgitava sõnaraamatu, on katehhees "*hiljuti kiriku liikmeks saanud või ristimise sakramendiks valmistuvatele*

inimestele põhiliste õigeusu tõdede selgitamine” (minu kursiiv). Nagu nähtub sellest määratlusest, ei ole üheselt kindlaks määratud, millal katehheesi läbi viima peab – kas enne või pärast kirikuga liitumist (ristimist ja/või salvimist, kui tullakse üle mõnest muust kristlikust konfessioonist¹⁸). Samamoodi tõlgendavad seda erinevalt ka preestrid, kel on lisaks ka erinevad arusaamad katehheesi põhjalikkusest ja vajalikkusest. Kõik intervjueeritud preestrid katehheesi ei korraldagi. Seda ei tehta erinevatel põhjustel – mõni ei näe selleks vajadust, mõnel pole selleks võimalusi (ruume, aega, puudub koguduse huvi), mõni on preester koguduses, kus katehheesi viivad läbi juba teised inimesed ja tema kaasamiseks puudub otsene vajadus.

Kohtasin erinevaid arvamusi alates sellest, et katehhees enne ristimist pole vajalik kuni selleni, et pikk ja põhjalik katehhees on ilmtingimata vajalik. Kohtasin üht preestrit, kes esindas arvamust, et ristida võib kõiki soovijaid, ning ütles, et kui ristida laskmine on inimese soov, siis on preestri kohustus seda täita ilma omapoolseid tingimusi või küsimusi esitamata.

Ei tee mingit katehheesi neile, kes soovivad lasta end ristida, selle pärast, et... mis ma pean tegema? Inimene tuleb siia, on hommikul vara [---] platsis, ütleb, et ta tahab lasta end ristida. Mis ma ütlen talle siis, et tule kahe aasta pärast või? Miks see peaks mind huvitama [motivatsioon, miks inimene laseb end ristida]? Mind see absoluutselt ei huvita, miks ma peaksin teise inimese ellu süüvima, tema isiklikke motiive, tema isiklikke asju [uurima]? [---] Ristimisega me paneme inimesele aluse, kui ta [seda] juba tahab, siis palun väga, miks mitte! See on tema enda vaba tahe. Mina ei saa teda keelata, et ei tohi. See on mu kohus teda ristida (40–50 a).

Sellist suhtumist kohtasin väga harva, kuigi paar preestrit mõnsid, et on vahel ristinud inimesi ilma eelneva usuõpetuse või vestluseta.

Olen ka nii ristinud, et helistab ja tuleb kohale. Ei saagi enne kokku, küsin lihtsalt, et kas usub, ta ju ikka usub. Tänapäeval peaks olema ristimine enne ja siis katehhees, mitte katehhees enne ristimist (40–50 a).

Enamik küsitletud preestritest tahab enne ristimist inimesega vähemalt vestelda, nad soovivad neile kirjandust ning mõned korrad jumalateenistusel ära käia, et inimene saaks selgema pildi, millega ta liituda soovib.

Enne ristimist ikka vestleme, päris nii ei ole, et astud uksest sisse ja kohe ristime. Annan lugeda ka ja soovitan jumalateenistusel käia vähemalt korra, et vaadata ja hingata seda vaimsust, käigu ära ja tulgu siis tagasi (40–50 a).

Sõltub inimesest. Asi algab teenistustel käimisest, mitte lugemisest. Kui teenistus eemale tõukab, pole õige koht, ja mul ei ole mingit mõtet hakata katehheesi tegema (60–70 a).

Suur osa preestritest tahab enne ristimist teada saada kirikuga liitumise motiive. Nagu eespool kirjutatust selgus, ei pea mõned üksikud preestrid selle selgitamist vajalikuks, teised jälle leiavad, et motiiv on oluline.

Enne ristimist räägin need asjad läbi, et miks ta tahab seda teha. Kas see on enda südame tunne, mingi emotsioon või keegi lihtsalt ütles, et kui ära ristid, siis saad kõikidest muredest lahti. Need asjad tuleb enne selgeks rääkida (50–60 a).

Mitmed preestrid püüavad selgeks teha, kas inimene on sisemiselt valmis kirikuga liituma.

Iga inimest tuleb vaadata kui erijuhtumit. Kui ma näen, et inimene on valmis, ta januneb seda, tal on seda vaja, ta on ära tundnud, et tal on siin hea, siis miks ma peaks teda piinama? (40–50 a)

Kindla peale [enne kirikuga liitumist] suhtleme päris mitmeid kordi. See ei ole mingi asja omandamine, suhtlemine on päris pikk, aga ma ei eelda, et inimene oleks usuteadlane, loeb palveid peast, ma eeldan, et inimese süda ihkab seda ja siis me vaatame veel üle, et kas sa ikka tead, mida sa teed. Kui ei ole kindel, siis on parem veel oodata. Vaimsed energiad on reaalsed, kui sa ei ole selleks [ristimiseks] valmis, siis hakkab see sind rebima ja teeb palju kurja (50–60 a).

Mõne inimese soov kirikuga liituda on ajendatud vajadusest saada kellegi ristivanemaks. On preestreid, kes sellist põhjendust ei aktsepteeri ja leiavad, et kirikuga liitumiseks on vaja enamast, midagi olemuslikumat, sisemist soovi.

Liituda soovijatele annan lugeda ja küsin, mis on nende motiiv. Kui nende ainus motiiv on see, et nad peavad saama kellegi ristiisaks või ristiemaks, siis nii see ei lähe. Inimesel peab olema motiiv, ma ei saa inimeste hingeõndsusega mängida (40–50 a).

Kui motiiv on ristivanemaks saamine, kuid katehumeenil pole mingeidki teadmisi ristiusust, siis soovitatakse enne ristida laskmist end põhiliste usutõdedega kurssi viia, sest ristivanemaks olemine tähendab vastutust oma ristilapse ees, vaimulikku eeskuju ja usulise kasvatuse andmist ning seda ei saa teha, kui ise asjast midagi ei tea.

Kui inimene tuleb minu juurde selle pärast, et saada ristiemaks või ristiisaks – see asi ei käi niimoodi [siis ma teda ei risti]. Ma alustan temaga suhtlust, ma ei risti teda kohe ära, seal peab olema mingi sisemine pool ka [mitte ainult väline]. Ristiemaks või -isaks olemine ei ole niisama, see on vastutus. Ma ei saa lubada inimesel võtta vastutust, kui ta ei saa aru, mille eest ta vastutust võtab. Enne ristimist tuleb anda mingisugune baas, mingi arusaamine, tegelik elu hakkab siis, kui me oleme ristitud, siis avanevad uksed. Inimest on vaja enne [ristimist] häälestada, natuke ette valmistada. Sisemine valmisolek peab olema (40–50 a).

Lisaks ristida laskmise motiivide selgitamisele seavad mõned preestrid teatud miinimumnõuded, millele inimene peab vastama, kui ta soovib kirikuga liituda. Preestrid on üldjuhul realistid ja saavad aru, et tänapäeva inimene ei lase endale kuigi palju ettekirjutusi teha, kui neile liiga palju nõudmisi esitada, lähevad nad lihtsalt minema. Üldine suundumus on selline, et preestrid sooviksid, et liituja oskaks peast usutunnistust ning saaks ka üldjoontes aru, millest usutunnistus räägib.

[...] ma nõuan ainult, et usutunnistus peab peas olema. Ma kohtun nendega, räägin, näitan kateheetilisi [...] filme, 15–20 minutit, kiriku ajaloost, kirikust, salasuste kohta jne. [---] Kui sa hakkad neile midagi õpetama, siis nad enam ei tule. Mis teha, inimesed on sellised. [---] Aga kui ma annan midagi lugeda ja hakkad midagi väga innukalt rääkima, siis need ei tule tagasi ja kaovad koos raamatutega ära. Nõudmised peavad olema minimaalsed, ei ole mõtet laadida neid teadmisi, tänapäeva inimesel on niivõrd kiire, inimesed on nii uhked ja kõrgid, kui sa hakkad neile suruma mingit oma asja, siis nad ei võta seda vastu (30–40 a).

Isegi usutunnistuse peast teadmist ei peeta möödapäästmatult vajalikuks, vaid ka sellesse suhtutakse mõnel juhul leebelt.

Kui inimene pole ristitud, tuleb ta ristida. Enne ristimist on meil vestlus. Ma alati küsin, miks ta tahab lasta end ristida. Kui ma näen, kui ta ütleb, et see on pere traditsioon, siis ma küsin igaks juhuks, mida ta teab üldse õigeusu kohta ja no siis tal peab see usutunnistus [peas olema], aga tegelikult ei pea ka peas olema, ma ei nõua. Oleks hea kui oleks, aga... Kui ma näen, et inimene mitte midagi ei tea, siis annan talle raamatuid, lepime kokku, ta võib küsida, ja siis on vestlus, kus ma võin tema käest küsida küsimused [õigeusu kohta]. [Algteadmised peaksid olema], niisama ma ei risti (40–50 a).

Vaimulikud eeldavad, et kui inimene juba usutunnistust teab, siis ta saab sellest ka aru ja nõustub seal öelduga.

Kui täiskasvanud inimene tahab ristitud või salvitud saada, siis ta peab aru saama ja nõus olema sellega [millega ta liitub]. Ta ei saa usutunnistust lugeda formaalselt, ta peab seda uskuma, muidu ta ei saa astuda osadusse (40–50 a).

Sealt see usutunnistus ju tulebki, et inimene enne ristimist midagi teab ja usub. Mingi usk ja teadmine peab olema, see on eeldus, et tulla ristimisele. Kui sa salgad ära saatana, siis järelikult pead sa midagi ka saatana eest teadma. Kas sa ühendad end Kristusega? Sa pead ikka teadma, kes on Kristus. Kas sa usud temasse kui kuningasse? Jah, usun. Aga kuningat pole ju olemas, mis see siis tähendab? Peab natuke läbi mõtlema enne (40–50 a).

Preestril on vastutus, ta peab tõesti veendunud olema, et inimene usub tõesti seda usutunnistust ja tahab olla Kristuse ihu liige. Igaühega on see erinev. Mõnega läheb kiiresti. Enne vestlen nendega, sõltuvalt inimesest, kui mitu korda. Ühtset retsepti pole. [---] Mul on peas mingid asjad, mida ma räägin, ajaloost ja kirikust, ja kõige olulisem, käime usutunnistuse punkt punktilt läbi. Usutunnistust käib läbi tükk aega, mitu korda tuleb kohtuda ja sellest rääkida (40–50 a).

Ka selles osas on mõned preestrid leebemad ja leiavad, et inimene võib liituda kirikuga, öelda usutunnistuse formaalselt ning alles pärast ristimist algab tema usuline areng ja ta saabki alles hiljem aru, mida ta on kinnitanud end uskuvat.

Minu arusaamine on, et kui inimene tuleb kirikusse ja tahab saada ristitud, ja loeb usutunnistust, siis ma ei näe põhjust, miks ma peaks kahtlema, et sa ütlesid nüüd seda, kuidas sellega nüüd täpselt on, mida sa mõtled või tunnend. Loomulikult, kui ma seda asja kõrvalt vaatan, siis ma saan aru, et alati ei aduta, millest see usutunnistus räägib, aga teisest küljest [ei saa me ka öelda, et] kui sa pole kuigivõrdki sellest aru saanud, millest seal [usutunnistuses] räägitakse, siis me sind ei risti. Võib-olla seda tõuget ongi vaja [ristimist], võibolla kukub see seeme viljakasse mulda, me ei tea ju seda (50–60 a).

Mõnel preestril on kõrgemad miinimumnõuded kui usutunnistuse teadmine, nad nõuavad ka muid algteadmisi, mida jagatakse kas vestluste või kirjanduse kaudu, jumalateenistusel katehheetiliste loengute või jutluste kaudu.

Ma suhtlen inimestega nii palju, kui nad on aldis vastu võtma. Ma ei ole teinud sellest kohustust. On teatud esmased raamatukesed, nende põhjal toimub see vestlus ja see n-ö vastuvõtmine ja tunnustamine. Seal on liturgiast teatud asjad, seal on sakramentidest, usutunnistusest teatud asjad. [...] Eesmärk on inimese vastuvõtmine kogudusse, nende miinimumide täitmine, mida kogudusse tulemine eeldab inimeselt ja sealt see liturgiline elu hakkabki teda kasvatama. Seal ta hakkabki õppima kõigepealt seisma, tee peal olema, liikuma selles suunas (40–50 a).

Oleneb inimesest. Meie koguduses ei ole katehheesitunde [...]. Meie koguduses on [enne ristimist] vestlus preestriga. See on kindlasti kohustuslik. Preester annab ka mingid ülesanded tavaliselt. [...] Vahel tulevad need, kes pole evangeeliumitki lugenud. Siis annan lugeda, apostlite kirjad, vähemalt üks evangeelium, palveraamatu peaks soetama, et harjutada hommiku- ja õhtupalveid, armulauapalveid. Kindlasti soovitan paar nädalat käia teenistustel. Mõnega rohkem räägime, mõni on rohkem küps (40–50 a).

Viimaks oli ka preestreid, kes leiavad, et katehhees on täiskasvanud kirikuga liitujatele kohustuslik ja vaid erandjuhtudel, nt kehva tervise puhul, tehakse selles vallas mööndusi.

Ilma katehheesita reeglina ei kipu ristima, kui just pole tegu väikelapsega. Reeglina lapsed vanuses 12–15 ristime katehheesita, eeldusel, et perekond on õigeusklik. [...] Väga individuaalne. Ideaalina näeks, et inimene on ristimiseks küps siis, kui ta on õppinud vaimuliku isaga sidet pidama ja kirikus käima. See on tema elu osa, on tekkinud sisuline side. Eesti elutempo juures on selle ideaalini väga raske jõuda (30–40 a).

Mitu preestrit leidis, et ristimise-eelne katehhees võib olla minimaalne, sest tegelik usuline areng algab alles pärast ristimist ja kõikidest asjadest isegi ei tohi enne ristimist rääkida.

Jeruusalemma Kirill [ütles, et] kõigest ei saagi enne ristimist rääkida. Sa ei saagi mõnest asjast aru saada. Jeruusalemma Kirillil [on] katehheesid, üle 20, ristimise eelsed ja selle järgsed, tunniajased loengud. Mõnele on rohkem vaja, mõnele vähem. [...] Paljud inimesed kaovad ära, neil on nii palju tegemisi. Oluline, et inimene saaks aru, et see on terve elu muutus, mitte dogmaatilised teadmised (30–40 a).

Alles peale salvimist, kui inimene hakkab käima armulaul, mingi aeg, võib-olla aasta läheb, enne kui ta hakkab üldse aru saama, mis tema

ümber toimub, alles siis on vaja õppima hakata. Õppimine kestab kogu elu, oleneb, kuidas sellesse süveneda. Eesti kombe järgi arvatakse, et kui ta ära salvitakse, siis ongi kõik, tegelikult see nii ei ole. Peaks seda [õpinguid] jätkama (40–50 a).

Nagu eespool mainitud, ei ole vaimulike seas konsensust selles osas, kas katehheesi anda enne või pärast kirikuga liitumist.

Mõlemad on õiged [nii need, kes arvavad, et enne ristimist pole mõtet katehheesi läbi viia, sest küsimused tekivad alles pärast ristimist, kui ka nendel, kes arvavad, et enne ristimist peaks ka midagi teadma]. See on selge, et kasvamine algab alles peale ristimist, vaimne tajumine, teatud mõttes ristimine teeb ukse lahti, enne on ta kinni (40–50 a).

Tänapäeval on reegel see, et mingeid reegleid ei ole. Iga inimesega tuleb suhelda temanöoliselt. Mõne inimesega suhtled aastaid, enne kui ta üldse on nõus ristima tulema, on inimesi, kes vastupidi, peale ristimist alles avanevad, hakkavad käsnana kõike enda sisse imema, tulevad kirikusse ja muidugi saavad armulaua käima, see on ka suur asi (40–50 a).

Mõned väikestes maakohtades tegutsevad preestrid ei tegele katehheesiga seetõttu, et koguduses pole huvi selle vastu, kogudusse kuuluvad peamiselt vanemad inimesed, kes on õigeusklikest peredest ja preestritel on imelik hakata neile algseid usutõdesid selgitama, isegi kui nad möönavad, et koguduse liikmete teadlikkus kiriku õpetusest on kasin.

Mina ei tee mitte midagi [mingit katehheesi]. Pühapäevakoole ei tee. Koguduse keskmine vanus on 60 aastat, kellele ma seda pühapäevakooli teen, need on enamasti vanad liikmed, traditsioonidega peredest (50–60 a).

Teist vaatenurka esindavad preestrid, kes kas on korraldanud või korraldavad süstemaatilisi usuõpetuse kursusi ja usuvad, et pikk ja põhjalik katehumeenide õpetamine on vajalik.

90-ndate algul, kui huvi oli suurem, siis minu kursus kestis 30 tundi. [See on] põhjaliku kursuse mõõt (60–70 a).

Kõik täiskasvanud ja teismelised peaksid [katehheesis käima]. Lastele me pole teinud, vanuses nii kuue ja neljateistkümnepäevase vahel [---]. Enamasti [kohtume] rohkem kui kaheksa korda, sõltub rühmast. Kui on suurem rühm, on rohkem küsimusi, mõni on vahel puudu. Õige oleks teha [---] 2–3 aastat, aga ma tajun seda meie õhkkonda, et inimesed kaoksivad ära, aga need, kes jääksid, oleksid muidugi väga pühendunud. Mina teen [katehheesi] tavaliselt pool aastat (40–50 a).

Mõnel preestril on terve katehheesi kursus välja töötatud ja neil on mingi standard, mitu tundi tavaliselt usuõpetust antakse, see varieerub paarikuusest katehheesist kuni aasta või isegi kolmeaastase programmi välja.

See on ikka erand, kui me ristime täiskasvanut ilma süstemaatilise katehheesita. Kümme kohtumise ringi on keskmine praktika, tavaliselt jääb sinna kaheksa ringi. Peab jälgima inimese motiveeritust, peab jälgima ka kaudseid asju. Mõne inimesega jääb see kuhugi tasandile pidama, ei olegi rohkem vaja (30–40 a).

Kõigepealt vestlen inimesega, siis vaatan, mida rääkida, kas õpetada ainult ristimärki tegema või rääkida midagi enamat ka. Kahest korrast [katehheesist] kunagi ei piisa. Kõigepealt ma räägin ära, et katehhees on kolm aastat, siis kirik otsustas, et teeme kaks, ja lõpuks tuli praktika, et okei, üks aasta. Ja siis me arutame, et palju me siis sinuga teeme. Tavaliselt inimesed siis ütlevad, et teeme siis ikka aasta vähemalt. Need, keda ma siin täiskasvanuna olen ristinud, ongi käinud aasta. On kirikuaasta läbi teinud ja ülestõusmipühade eelsel päeval oleme siis ristinud, nagu kombeks on. Aasta jooksul käivad teenistustel ja katehheesis minu juures kodus. Me oleme teinud [kohtunud] kord nädalas. [...] Iga kord annan neile midagi, mis ma olen printinud, siis tuleme kokku ja ma vaatan, kas nad üldse midagi lugenud on või, siis ma saan aru, et mis me teeme, kas läheme edasi või nämmutame sellesama jälle läbi. Ma tahan, et inimesed natukenegi aru saaks, kus perekonnas nad siis hakkavad nüüd elama. See on nende endale parem ja lihtsam (50–60 a).

Mul on selline kolmeaastane programm, esimene aasta vaatame usutunnistuse põhjalikult läbi, teine aasta jumalik liturgia, siis vaatame ka need preestripalved läbi, mida kõik meie kirikus kaasa ei loe. Kolmas aasta [vaatame] pühakute elu (40–50 a).

Üldiselt ollakse konsensusel selles osas, et katehhees annab vaid minimaalsed baasteadmised, kuid õigeusklik õpib terve elu.

Ma ei muretse eriti katehumeenide või katehheesi pärast, võibolla tõesti teen ma pikalt katehheesi, aga teised teevad lühemalt, sest katehhees on eluaeg, see kestab kogu aeg ja selline kärsitus, kibelemine oli meil, endistes protestantides, väga sees. Kui ma tulin õigeusu kirikusse ja see õpetati mulle esimesena selgeks, ja see on suur tarkus, et me õpime läbi praktika. Meie oleme soomeugrilased, meie õpime folkloori suust suhu, praktikaga ja eluga ja siis saab see meie eluks. Ja kui me õpime, nagu lääne koolkonnas, natuke skolastilisemalt, ja õpime kõik need erinevad

teoloogiavoolud ära ja piiblikriitika ja allikakriitika ja kõik muud asjad, siis me lendleme nii kõrgel, ja tegelikult ei tea me tuhkagi. Õigeusus nimetatakse teoloogiks ju seda, kes elab püha elu, mitte seda, kes on teoloogilise hariduse saanud. Rahunesin ka preestrina maha, et ei ole vaja, et inimesed saaksid kohe Halkedoni kirikukogu kirikuisade asjast kohe klõks-klõks aru. Võibolla nad ei saagi kunagi aru, kui saavad, saavad hiljem ja siis on tore (50–60 a).

Katehheesi korraldamise viisid

Peale klassikalise katehheesi, kus preester jagab usuõppijatele individuaalselt teadmisi, on ka teisi alternatiivseid usuliste teadmiste levitamise viise. Levinuim on katehheetilise kirjanduse lugeda andmine.

Mõnele preestrile ei sobi aga katehheesiga tegelemine üldse või ei pea nad seda vajalikuks ja leiavad, et teadmine tuleb inimeseni teisiti viia.

Mulle ei meeldi katehheesi teha, ma ei ole lobiseja. Kui täiskasvanud inimene tahab [kirikusse] tulla, tal on huvi, tänapäeval, kui oskad vähemalt üht võõrkeelt või midagi, siis vene keeles võid ennast surnuks lugeda. Kui huvi ei ole, mida ma siis talle ikka pajatan? Kui on küsimused, siis proovin vastata, või soovitan lugeda seda või toda. Eraldi katehheesi tundi pole ma eriti teinud, kui ma tahan midagi selgeks teha, siis see käib kuidagi teistmoodi, igapäevaselt (40–50 a).

Paljudes kohtades, kus kogudusel on ruumid, kus peale teenistust koos istuda, korraldatakse pühapäevakoole või kohviõhtuid, kus arutatakse ka usulisi küsimusi, mida võib võtta kui vabas vormis katehheesi. Korraldatakse pere- või lastelaagreid, kus toimuvad ka usuteemalised loengud ja vestlused.

[Katehhees käib] jumalateenistuse kaudu, sellesama vestlusringi kaudu, mis meil on peale liturgiat – meil on alati peale liturgiat vestlusring, tuleme siia, joome kohvi ja sööme ja räägime. Seda võibki katehheesiks pidada, alati tulevad mingid küsimused, see on katehhees kohvitassi ääres. See on meil olnud nii juba kümme aastat. [---] Ma olen pigem seda meelt, et inimene peab ise küsima, ja siis mina vastan, mitte mina ei topi talle dogmasid pähe (40–50 a).

Meil on vahelduva eduga olnud pühapäevakoole, lastele ja täiskasvanutele, sõltuvalt, kellele vaja on. Siin on palju olnud. On koguduse üritused. Ühised vastlapäevad, siis tekib õrn side kirikuga. Saadame lapsi laagritesse (30–40 a).

Mõned preestrid (ja mitte ainult väikestes kogudustes) võtavad aja käia ka kodudes ja sel viisil usuliselt teadmisi jagada.

Praegu olen läinud seda teed, et suhtlen peredega. Peredega, kus on lapsed. Usuõpetus käib läbi laste. Teen koduviisi, neid on praegu paar-kolmkümmend. Pidev suhtlemine, see toimib (40–50 a).

Me räägime päris pikalt. Sellises stiilis [vestluse vormis]. Kõige parem teoloogiline koolitus on, kui preester on koguduse teenija, ta räägib nendega kogu aeg. Ma suhtlen inimestega, käin kodudes, võtan päeva ette ja käin hooldekodus, kodudes, räägime. Teoloogia on reaalne elu, mitte midagi eraldiseisvat (50–60 a).

Katehheetiliselt jutlusi peetakse ka jumalateenistuse ajal või pärast seda. Õigeusu kirikus peetaksegi liturgiat peamiseks õppimise vormiks, teoloogiliste teadmiste omandamisel (Meyendorff 1983: 7; Schmemmann 1983; Vrame 2008: 282 ja sealsed viited, eriti Constance Tarasari omad), ning see ongi suuremas osas eestikeelsetes kogudustes olulisim usuliste teadmiste saamise moodus.

Iga pühapäev, kui ma loen evangeeliumi, siis ma seda ka seletan. Kas kohe peale evangeeliumi lõpus või liturgia lõpus, või mõlemal korral. Suure paastu ajal peale õhtuteenistust ka räägin (40–50 a).

Iga teenistus algab väikese katehheesiga, igal teenistusel on väike jutlus ja iga teenistus minul lõpeb väikse katehheesiga (40–50 a).

Katehhees toimub ka pihi käigus, aga et eestikeelsete koguduseliikmete seas (eriti EAÕKs) ei ole pihil käimine kuigi levinud komme, ei saa seda pidada kuigi tähtsaks usuliste teadmiste saamise viisiks.

Kui nad [koguduse liikmed] pihil käivad, siis ka räägin [usutõdedest], aga eraldi tunnid praegu ei ole (40–50 a).

Nagu eespool öeldud, pole paljudes kogudustes ruume, kus kokku saada või on preestritel suur koormus ja nad ei jõua seda teha, kuigi mõõnavad selle vajalikkust.

Mul ei ole aega pühapäevakooli anda, mul on nii meeletu koormus. [---] Mina alustasin loenguid, neid ma jõuan veel pidada [koguduse liikmetele kui ka liituda soovijatele], aga lastega pühapäevakooli ei jaksa (40–50 a).

Enamik preestritest mõõnis, et teistes konfessioonides on usutõdede õpetamine ja eriti noortetöö paremini korraldatud, ning paljud mõtisklevad, kuidas ka oma koguduses olukorda parandada.

Kokkuvõte

Usuõpetus on eestikeelsetes õigeusu kogudustes korraldatud erinevalt. Enamasti vestlevad preestrid kirikuga liituda soovijatega enne nende kogudusse vastu võtmist ning püüavad välja selgitada inimeste sisemist valmisolekut kirikuga liitumiseks ning liituda soovimise motiive. Seda ei tehta alati, üksikud preestrid võtavad inimese kirikusse ka ilma temaga eelnevalt suhtlemata ja usuõpetust andmata.

Üldjuhul peetakse teatud usutõdede omandamist vajalikuks ka enne vade-riks hakkamist, selle suhtes olid vaimulikud isegi rangemad kui enda ristida laskmise puhul, sest ristivanemaks olemisega kaasneb vastutus lapse ees, kohustus olla lapsele vaimseks eeskujuks ning anda lapsele usulist kasvatust ja teadmisi. Siinkohal võib tsiteerida MPEÕK ülempreestrit Igor Prekupi, kes selle seisukoha järgmiselt kokku võtab: “Vader on ju otsekui käendaja, rääkimata sellest, et last ristitakse vanemate usu peale” (Prekup 2012: 81).

Usuõpetuse sisu ei ole ainult kuivade teadmiste omandamine, sest õigeusk ei ole skolastiline, üksnes puhta teadmise ja intellektiga pole võimalik Jumala tundmiseni jõuda. Seega keskendutakse katehheesis pigem inimese hinge harimisele, tema soovide ja mõtete suunamisele, mitte kuivade teadmiste pähe ajamisele. Isegi need preestrid, kes on seadnud katehumeenidele teatud miinimumnõuded (nt usutunnistuse peast teadmine), mõnavad, et olulisem kui usutunnistuse luuletusena peast teadmine on see, et inimene saaks sügaval sisimas aru, mida ta tunnistab ja millesse usub, või vähemalt et tema soov kirikuga liituda oleks tõeline ja tuleneks sügavast sisimast, mitte pragmaatilistest põhjustest või soovist leida uusi elamusi. Enamik preestritest sooviksid ja töötavad selle nimel, et inimestel oleksid vähemalt elementaarsed teadmised õigeusu teoloogiast ja traditsioonist, kuid samas ollakse ka pragmaatilised ja saadakse aru, et tänapäeva inimene on isekas ja pinnapealne ja pikk katehhees peletaks inimesed kirikust sootuks minema. Üksmeelel ollakse selles, et õigeusklik õpib kogu elu ning katehhees enne kirikuga liitumist ei peaks jääma ainsaks usutõdede omandamise ajaks.

Usuõpetuse andmise viisid on erinevad, alates lihtsast vestlusest, kirjanduse soovitamisest, teenistuse ajal katehheetiliste jutluste pidamisest, ning lõpetades ühiste ürituste korraldamisega, katehheetilise kirjanduse välja andmisega, pühapäevakoolide korraldamise ja kodude külastamisega. Peamine katehheetiline sõnum jõuab inimeseni jumalateenistuse kaudu, seda nii teenistuse käiku jälgides teenistuses kasutatavate tekstide vahendusel kui ka teenistuse ajal või enne/pärast seda peetavate lühikeste jutluste abil.

Mõnel preestril on välja töötatud loengute programm katehumeenidele. Kursuste pikkus jääb keskmiselt paari-kolme kuu piiresse (8–10 kohtumist), kuid korraldatakse ka pikemaid kursusi. Enamasti peetakse kirikuga liitumise eeltingimuseks usutunnistuse tundmist, aga ka sellesse suhtutakse vastavalt olukorrale. Olulisemaks kui usutõdede või tekstide peast teadmist peetakse inimese sisemist soovi ja valmidust kirikuga liitumiseks.

Vaatamata sellele, et kiriku(te) juhtkon(na)d peavad katehheesi väga oluliseks ning MPEÕKs on see lausa kohustuslik, napib kirikutel ressursse ning oskusi selle nõude (EAÕK puhul soovitusel) täitmiseks. Nagu sedastavad Irina Pärt ja Toomas Schvak: “Vene Õigeusu Kiriku praegusaja põhiprobleem Eestis on siiski ressursside nappus. Puudu on nii inimesi kui ka raha, mida oleks vaja aktiivse katehheesi ja haridustöö tegemiseks. Koguduse preestrid on sageli üle koormatud ning kiriku ilmiikliikmetel pole vajalikku väljaõpet” (Paert & Schvak 2015: 187). Seda saab üldistada ka EAÕK kohta, kus samuti napib ressursse, kuigi nii kiriku juhtkond kui ka vaimulikud oma kogudustega pingutavad, et olukorda parandada. Eestikeelset õigeusu kirjandust on viimastel aastatel piisavalt välja antud, et anda katehumeenidele esmast infot õigeusu kohta, seevastu võib probleemiks saada pigem mõnede preestrite soovimatus katehheesi läbi viia või oskuste ja vajalike isiksuseomaduste puudumine selleks tööks. MPEÕKs tundub probleemiks olevat ka eestikeelsete katehheesivõimaluste vähesus või vähene info selle kättesaadavuse kohta.

Kommentaariid

¹ Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11) ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus).

² Siinkohal teen vahet katehheesil ja koolis antaval usuõpetusel. Praktilise teoloogia alla kuuluva katehheetika all peetakse silmas kirikus/kogudustes antavat usulist kasvatust ja õpetamist (vt nt teoloogiliste akadeemiade õppekavad), mis on erinev koolis antavast usuõpetusest ning mida antud artikli raames ei käsitleta. Nende kahe hariduse andmise viisi eraldi käsitlemisest vt nt Ališauksiene 2013: 215.

³ Ilmselt eeldab autor, et lapsed saavad koolis kas usuõpetust või kuulevad nad nendest teemadest muude õppeainete raames.

⁴ See üldistus on tehtud kogu maailma õigeusu kirikute kohta.

⁵ Õigeusu õppetooli loomisest vt Schvak 2011: 72–75.

⁶ VÕKi seisukohti vt nt Stoeckl 2014: 83.

⁷ Venemaa Õigeusu Kiriku (VÕKi) kodulehekül: <http://www.patriarchia.ru/db/text/1663546.html> (13. mai 2016).

- ⁸ MPEÕK põhikiri http://www.orthodox.ee/official-docs_est.html (13. mai 2016), EAÕK põhikiri <http://www.eoc.ee/eesti-apostlik-oigeusu-kirik/eesti-apostlik-oigeusu-kiriku-pohikiri/> (13. mai 2016).
- ⁹ http://haridus.ekn.ee/lastetoo-1-4-lastetoo-ja-puhapaevakoolid-tanapaeval/#Eesti_Apostlik-Oigeusu_Kirik (13. mai 2016).
- ¹⁰ Vaatamata sellele, et ka MPEÕK on EKNi liikmeskirik, ei leia nende käsitlust selle teema kohta EKNi koduleheküljelt.
- ¹¹ EAÕK kodulehekülg www.eoc.ee (13. mai 2016).
- ¹² <http://www.eoc.ee/mteropoolia/> (13. mai 2016).
- ¹³ Autori avaldamata andmed.
- ¹⁴ MPEÕK selgitav sõnaraamat http://www.orthodox.ee/orthodic/10_k/katehizatsia.html (16. mai 2016).
- ¹⁵ <http://www.pravoslavie.ee/> (16. mai 2016).
- ¹⁶ <http://www.pravoslavie.ee/Table/Воскресные-школы/> (16. mai 2016).
- ¹⁷ Küsimuse sõnastus: "Kuidas konkreetset teie teoloogilist haridust jagate? Kuidas seda üldiselt koguduses tehakse, milline on katehheesi korraldus?"
- ¹⁸ Õigeusu kirik üldjuhul ei nõua teistest kristlikest kirikutest üle tulemise puhul üle ristimist ja piirduvad salvimisega (konfirmatsioon), aga sellest on erandeid, nt Pühtitsa klooster ristib ümber ka kristlasi, sh EAÕK või muude õigeusu kirikute liikmeid. Pühtitsas enne ristimist katehheesi ei toimu.

Kirjandus

- Ališauksiene, Milda 2013. Religious education in Lithuania. Davis, Derek & Miroshnikova, Elena (toim). *The Routledge International Handbook of Religious Education*. London & New York: Routledge, Taylor and Francis Group, lk 212–216.
- Kalender 2013 = *Õigeusu kiriku kalender 2014*. Tallinn: Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik.
- Kooviste, Helen 2011. *Nüüdisaja usuõpetustöö EAÕK kogudustes*. Magistritöö. Tallinn: EELK UI.
- Kozhuharov, Valentin 2006. *Towards an Orthodox Christian Theology of Mission*. Veliko Tarnovo: Vesta Printing House.
- McDowell, Maria Gwyn 2014. Catechumens. McGuckin, John Anthony (toim). *The Concise Encyclopedia of Orthodox Christianity*. Chichester (UK): Wiley, Blackwell, lk 88.
- Meyendorff, John 1983. *Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Themes*. New York: Fordham University Press.
- Paert, Irina & Schvak, Toomas 2015. Haridus ja õigeusu kirik Eestis. Eek, Liina (toim). *Mitut usku Eesti IV. Valik usundiloolisi uurimusi: õigeusu eri*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 171–192.

Prekup, Igor 2012. Õigeusklikud – kes nad on? Jõks, Eerik (toim). *Astu alla rahva hulka*. Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimulaadist. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, lk 78–89.

Schmemmann, Alexander 1983. *Liturgy and Life: Lectures and Essays on Christian Development Through Liturgical Experience*. Syosset, New York: Orthodox Church in America Department of Christian Education.

Schvak, Toomas 2011. Õigeusu vaimulikkonna ettevalmistamisest 1918–1940. *Usuteaduslik Ajakiri*, lk 70–86 (<http://usuteadus.ee/wordpress/wp-content/uploads/2011%20%2862%29/Schvak.pdf> – 17. mai 2016).

Stefanus, metropoliit 2011. *Pilguheit õigeusku*. Ajalugu ja teoloogia. Tallinn: EAÕK kirjastus.

Stefanus, metropoliit 2013. ...ja Jumal nägi, et nii on hea! *Usk ja Elu* 11, lk 55–62 (http://www.eoc.ee/wp-content/uploads/2014/02/2013-uskelu_11.pdf – 17. mai 2016).

Stefanus, metropoliit 2015. Tallinna ja kogu Eesti metropoliit Stefanuse kõne EAÕK 2015. a täiskogul. *Metropoolia* 72, lk 3–5. (http://www.eoc.ee/wp-content/uploads/2013/06/Metropoolia_72.pdf – 18. mai 2016).

Stoeckl, Kristina 2014. *The Russian Orthodox Church and Human Rights*. London and New York: Routledge.

Tölpt, Aabraham 2015. Kiriku noortetöö visioon. *Metropoolia* 72, lk 9. (http://www.eoc.ee/wp-content/uploads/2013/06/Metropoolia_72.pdf – 18. mai 2016).

UE 1917 = [Autorita.] Piiskopkonna koosolekult. *Usk ja Elu* 87–89, lk 343–344.

UE 1919 = [Autorita.] Eestimaa apostliku õigeusu koguduse täiskogu koosolekul 21. märtsil 1919 vastu võetud resolutsioonid kiriku valitsemise küsimuste kohta. *Uus Elu* 3, lk 44–46.

Vrame, Anton C. 2008. An Overview of Orthodox Christian Religious Education. De Souza, Marian & Durka, Gloria & Engebretson, Kathleen & Jackson, Robert & McGrady, Andrew (toim). *International Handbook of the Religious, Moral and Spiritual Dimensions in Education*. Springer, lk 277–294.

Wallace L. Daniel 2006. *The Orthodox Church and Civil Society in Russia*. College Station: Texas A&M University Press.

Ware, Kallistos 2001. *Õigeusu tee*. Tallinn: EAÕK kirjastustoimkond.

Internetiallikad

(viimati külastatud 13. juuni 2016)

EAÕK kodulehekülg www.eoc.ee, <http://www.eoc.ee/metropoolia/>

EAÕK põhikiri <http://www.eoc.ee/eesti-apostlik-oigeusu-kirik/eesti-apostlik-oigeusu-kiriku-pohikiri/>

EKNi kodulehekülje lastetöö osa http://haridus.ekn.ee/lastetoo-1-4-lastetoo-ja-puhapaevakoolid-tanapaeval/#Eesti_Apostlik-Oigeusu_Kirik

MPEÕK kodulehekülje pühapäevakoole tutvustav osa <http://www.pravoslavie.ee/Table/Воскресные-школы/>

MPEÕK põhikiri http://www.orthodox.ee/ustav_est.html

MPEÕK selgitav sõnaraamat http://www.orthodox.ee/orthodic/10_k/katehizatsia.html

Venemaa Õigeusu Kiriku (VÕKi) kodulehekülg <http://www.patriarchia.ru/db/text/1663546.html>

Summary

Catechesis in Estonian Orthodox Church

Liina Eek

Keywords: catechesis, Estonian Apostolic Orthodox Church, Estonian Orthodox Church of Moscow Patriarchate, Orthodox theology

The article describes how catechesis is given to Estonian-speaking people in two Estonian Orthodox churches – the Estonian Apostolic Orthodox Church (EAOC) and the Estonian Orthodox Church of Moscow Patriarchate (EOCMP). An overview is also given of the opinions of Orthodox priests about the necessity of catechesis in parishes, which is deemed to be the minimum needed knowledge about Orthodox theology for being a church member, and about when the catechesis should be given (before baptism/confirmation, after that, or throughout life).

Catechesis in Orthodox church is usually given before joining the church and its length, content, and methodology vary, being dependent on resources in the parish (rooms, people, etc.), on priests' knowledge, ability, and skills to give catechesis, and finally on the interest of congregation members. Catechesis before joining the church is not obligatory in the EAOC, even though it is encouraged and its importance is stressed by the metropolitan. In the EOCMP, catechesis before joining the church is obligatory, and its length is at least a couple of meetings with the priest. The article describes how different priests solve the problem of giving catechesis.

The article is based on original empirical data collected during a religious-sociological study, undertaken in 2012–2014, when 57 interviews were carried out with Estonian-

speaking clergy and lay members of both Estonian Orthodox churches. Based on interviews with 18 priests, the article highlights the bottlenecks of Estonian Orthodox catechesis: churches do not have enough resources and skilled clergy for giving active catechesis in parishes, but both churches and their clergy make efforts to improve the situation. There is enough catechetical material available in Estonian, yet the problem is rather the lack of skills or willingness of some priests to give catechesis. In the EOCMP the problem could also be lack of publication opportunities or availability of information about catechetical materials in Estonian.

Uurida võiks kõike, kui vaid aega oleks...

Intervjuu Urmas Sutropiga tema 60. sünnipäeval

Meelis Roll

Alustame lapsepõlvest, mis olid Teie meelistegevused?

Kindlasti lugemine, lugemine ja veel kord lugemine. Algul lugesin "Seiklusjuttu maalt ja merelt". Kõik, isegi väga halvad raamatud lugesin läbi. Ei jätnud pooleli, tahtsin teada, kuidas nad kirjutatud olid. Seejärel tuli sari "Suuri sõnameistreid". Ühesõnaga, mis kodust kätte sai – kõik lugesin läbi.

Kust tuli huvi raamatute ja lugemise vastu?

Kodust. Raamatud olid kodus olemas. Keskkoolis oli kirjanduse poole pealt tugev klassivendade mõju. Näiteks klassivend Toomas Haug mõjutas kindlasti mu raamatute valikut keskkooli ajal.

Ülikooli läksite õppima bioloogiat. Mis ajendas seda valikut? Kas ka midagi lapsepõlvest?

Olin valmis kõike õppima: füüsikat, matemaatikat. Ainult mitte keelt ja kirjandust, sest komadega oli raskusi. Olgu öeldud, et õppisin keemia kallakuga klassis, keskkooli lõpetades olin läbinud tehnikaülikooli esimese kursuse keemia programmi. Aga bioloogiat sai õppima mindud võib-olla õpetajate mõjul.

Kui bioloogia ära lõpetasite, kellena te siis töötasite?

Ameteid sai peetud igasuguseid: teadurina Eksperimentaalbioloogia Instituudis ja Eesti Biokeskuses, siis vahepeal hoopis puusepa ja restauraatorina ja... Igasuguseid ameteid sai peetud...

Aga mis viis filoloogia radadele?

Sel ajal, kui ma puusepp või puusepp-restauraator olin, oli minu kõige parem sõber Rein Kruus, võib-olla tema mõjutas... Ma pole enne ega pärast saanud

nii palju lugeda kui puusepana, aga kindlasti oli Rein Kruus see, kes õpetas, ja juba tollal ma analüüsisin kirjandust: Tammsaaret ja Goethe *Fausti*.

Lisaks kindlasti perekonna mõju. Minu tädi Aino Jõgi oli ülikoolis inglise filoloogia õppejõud, kes oma kandidaaditöö tegi inglise laenudest eesti keeles.

Kas üleminek bioloogiast filoloogiasse oli keeruline või pigem loomulik?

Eks vahepeal sai tegeletud kõige muuga. Bioloogias ka – nii ajaloo kui ka teoreetilise bioloogiaga. Ma mäletan, et tollal olid kursusetööd ja diplomitööd. Uurisin *Ardisia crispa* – odaotsalille lehe servades asuvaid bakttersõlmi. Sellest taimest kirjutasin ka diplomitöö, see oli elektromikroskoopiline. Aga enne seda pidin tegema muid töid selle kohta, analüüsisin Jaava saare floora käsiraamatuid. Tegin enda jaoks suure avastuse, et tekstid korduvad, kirjutatakse üksteistelt maha, ainult lõikude ja lausete järjekorda muudetakse. Aga ühest raamatust teise rändab sama kirjeldus. Vanad raamatud – sihuke filoloogiline harjutus.

Olulise ajendi bioloogiast äraminekuks andis Madis Kõivu analüütilise filosoofia ring, mille raames ma asutasin Eesti Analüütilise Filosoofia Seltsi ja seal hakkasin ka tõlkima. Üks esimene, mis ilmavalgust nägi, oli Bertrand Russelli “Osutamisest”. Kuigi toimetaja vusserdas mõne asja ära... Aga olgu, saab andeks. Tähtis oli ka Rein Taagepera roll. Rein Taagepera hakkas õpetama antropoloogiat, ja siis ma astusin uuesti magistrantuuri, aga ma ei jõudnud seal olla rohkem kui paar kuud, siis läksin ära Saksamaale. Aga Taagepera mõju on väga suur, tema alustas ja oli antropoloogia maaletooja, võib-olla lingvistiliseks antropoloogiks ma sealt saingi.

Mis on olnud aastate jooksul põhilised uurimissuunad, mis on neid kujundanud?

Värviuurimine tuli Konstanzis eesti keele õpetamise kaudu, millest olen varem mitmel pool rääkinud. Dekaan Frans Plank oli üks minu õpilane, kellega peetud diskussioonid värvinimede üle rikkusid ära mitmed õppetunnid – teistel õpilastel ei olnud midagi teha. Nad ei saanud aru, millest jutt käib. Saksamaalt on mitmed asjad tulnud: kuna seal oli vapustav raamatukogu avariilulitel ja ei olnud seda, et see oleks olnud saksa või inglise keele keskne, vaid seal oli tõesti kõikidest keeltest. Taarapita lood on suuresti ka sealt alguse saanud, sest selles raamatukogus oli võimalik kirjandust lugeda ja ka tellida, see oli odav. Tellimine ei maksnud midagi, kuigi ise tuli maksta, keegi ei maksnud sinu eest. Näiteks keelepuudega hakkasin Saksamaal tegelema. Keelepuud oli lausa uurimisteema kaks aastat.



*Alates 2015. aasta juulikuust juhib Urmas Sutrop Eesti Kirjandusmuuseumi.
Alar Madissoni foto 2015.*

Miks Te Saksamaale läksite?

Abikaasa Margit Sutrop sai stipendiumi üheks aastaks, ja nagu sel puhul ikka, läksingi Taagepera seminarist talle järele. Algul olin mõned kuud Tartus üksi, siis mõtlesin, et aitab küll. Ja siis jäime kümneks aastaks, nii nagu ikka juhtub üheks aastaks minekuga.

Mis on olnud pärast Saksamaad olulisemad uurimisteemad?

Mis on juurde tulnud, mida Saksamaal kindlasti ei olnud, oli semiootika.

Semiootikas tegelesin värvidega ja Lotmaniga. Mitmeid asju on juurde tulnud, aga põhiasjad on vist ikka sealt alguse saanud või hargnenud. Muinasjutud on kindlasti lisandunud, aga muinasjuttudega tegelemine sai algtõuke ikkagi Saksamaal. Mulle meenus aastal 2012 või 2013, et lugesin kunagi *National Geographicu* saksakeelsest numbrist Grimmide muinasjuttude kohta, ja siis tuli meelde, et nad redigeerisid kogu aeg oma muinasjutte. Selle tulemusel ma muinasjuttudega tegelema hakkasingi, et vaadata, kas värvide kasutamine Lumivalgukese muinasjutus ka muutub. Kindlasti õppisin Saksamaal infot otsima ja materjali leidma. Arvutid olid juba olemas, päris kiviaeg enam ei olnud. Kodus oli meil üks Mac, mis nüüd on ülikooli matemaatikutel muuseumis, neil polnudki sellist imelikku Maci mudelit.

Infotöö on see, mida oskan. Kui mind poleks kirjandusmuuseumi direktoriks valitud ja mul poleks mingit ametit olnud, siis oleksin asutanud eraettevõtte või firma, mis tegeleks info kogumise ja teabe töötlemisega, ühesõnaga teabekeskuse.

Mida tahaksite tulevikus veel uurida?

Mul on veel mitu asja lõpetamata. Taarast on artikkel, aga tuleks raamat ka kirjutada. Lisaks on tulnud Taara juurde veel pildimaterjal, mis oli talvel ka kirjandusmuuseumis näitusel; samuti tuleks keelepuudest kirjutada. Aga täiesti uus teema, mille kohta olen natuke ka eeltööd teinud, üks andmebaas on kogutud, on “jää” ja “lume” sõnavara eesti keele murretes. Räägitakse, et eskimo keeltes on neid sõnu palju, siis jäädakse ikkagi viie-kuue tüve juurde. Eskimo lumesõnavara-alased tööd seostuvad eelkõige Franz Boase nimega. Just temalt on alguse saanud müüt, et inglise keeles on ainult üks lumesõna, eskimotel aga väga palju. Huvitav on märkida, et ta kasutas oma varastes töödes ka inglise keeles mitut lumesõna – *snow* ‘lumi’ ja *slush* ‘lobjakas’. Eesti keele murretes on “jää” ja “lume” sõnu palju. Tuleb analüüsida, kui palju tüvesid on seal taga, aga see suurem töö ootab ees. Tundub, et siin Euraasias, saami keeles ja Siberis on see sõnavara suurem kui eskimotel.

Kas peale jää ja lume sõnavara on veel, näiteks tule või metsa sõnavara, mida tahaksite uurida?

Oi, uurida võiks kõike, kui vaid aega oleks. Puude kohta olen mina ja mu üliõpilased teinud palju töid. Mitu bakalaureuse- ja magistrیتööd on aga kahjuks

pooleli jäänud. Kahjuks kõige andekamad lähevad ära... Pooleli on jäänud sellised üliõpilaste tööd nagu "Puud ja põõsad" ning töö sugulussõnavarast. Või siis kirjandusmuuseumi ministeeriumi-poolne teadusnõukogu liige Martin Eessalu, kes alustas muusikariistadega, seejärel tegeles ka elusloodusega. Doktoritöö, mis tal pooleli, on kehaosadest. Kehaosadega ma ise kunagi kindlasti tegelema ei hakka, aga puid ja põõsaid võin uurida hea meelega.

Seda, mida uurida, on palju. Tahaks uurida liivi keelt, liivi keele ajalugu ja "Liivimaa kroonikat". Siis veel vanu maailmakaarte. Eeltöö on tehtud, aga töö ise tegemata. Eesti vanadel maailmakaartidel on üks oluline teema, mis vajaks lõpetamist. Eesti maakaartidel ja kroonikates ja ilukirjanduses tuhat aastat tagasi.

On täitsa olemas Eesti...?

Jah on, aga pigem mitte Eesti, vaid Tallinn. Revala tüvi. Aesti on ka 2000 aastat vana, aga arvatavasti ei tähistanud eestlasi ega Eestit. Pigem seal kuskil Kaliningradi lähistel, suure tõenäosusega... Teha ja uurida oleks väga palju.

Missioon keeleteadlasena?

Ma olen seda mõtteviisi üritanud muuta, tuua teistsugust mõtteviisi keeleteadusse, ja õpetanud ka üliõpilasi sellest teistsugusest vaatenurgast lähtuma. Neid on kaks: ühelt poolt keeletüpoloogiline mõtlemine. See, mida siin Eestis mõeldakse keeletüpoloogia all, ei ole enamasti tüpoloogia. Kui näiteks võrdleme kahte keelt, siis see ei ole tüpoloogia. Kui me vaatame ainult eesti keelt, siis ühe keele uurimisega ei ole võimalik tüpoloogilist uurimist teha. Selleks peab võrdlema väga paljusid keeli. Ainult eesti keelt uurides saab koostada eesti keele tüpoloogilise profiili, kus me vaatame tüpoloogiliselt huvitavaid parameetreid ja ütleme, kas või kuidas miski eesti keeles on, selleks, et saaks hiljem eesti keele põhjal tüpoloogilist uurimist teha. See on üks valdkond. Teine on keeleantropoloogia, mille alla kuuluvad ka värvinimed.

Aga mida keeleantropoloogia all mõeldakse?

Keeleantropoloogias saab uurida kõike. Põhiküsimus on ikka see, mis on inimene ja kas keel peegeldab mõtlemist või on nad teineteisest sõltumatud. Kas keel on universaalne, relatiivne või mõõdukas relativistlik. Kas keel on vangla või ei ole ja nõnda edasi. Sellised on põhiküsimused. Mina alustasin universalistina, aga mõõdukas relativism on vist see, kus ma praegu olen. Isegi värvinimede puhul kuulutati välja nii universaalsed kategooriad kui ka nende fookused. Aga

ma olen oma õpilastega vaadanud, et fookused on eri keeltes erinevad. See, mis on punane eestlase meelest, ei ole sama punane inglase silmis.

Aga värvitaju võib ju ka inimeseti erineda?

Inimestevaheline varieeruvus on samuti olemas, aga sellele lisandub puhas traditsioon. Võib väita, et grupisisene varieeruvus võib olla suurem kui gruppidevaheline varieeruvus. Kui me vaatame gruppidevahelist varieeruvust, siis unustame gruppidesisese varieeruvuse ära.

Kuivõrd on see seotud sellega, et inimene bioloogiliselt näeb värvi teisiti? Või on see taju küsimus?

Taju on ka bioloogiline. Ma ei arva, et Eesti puhul üldiselt oleks põhjus bioloogiline, sest isegi eesti ja soome keele värvinimedele fookused on erinevad. Siin ei saa olla midagi bioloogilist, see on ikkagi kollektiivne mälu, keel või kokkulepe, mis on saavutatud. Eestis on ka värvipiirkondi, kus ei ole kokkulepet, nt kas roheline või sinine. Kokkulepe puudub täielikult. Eriti piiri osas ei ole mingit arusaamist, mis on veel sinine ja mis on roheline – see on täitsa pudru ja kapsad. Aga punane ja oranž on erinevad. Kui vaadata katsetulemusi sama testmaterjali põhjal eri keeltes, on hästi näha, kust need erinevused tulevad.

Värvide puhul on veel kaks eraldi aspekti: esiteks nende keeleline väljendus ja teiseks kategoriseerimine, mis annab veidi teistsuguse tulemuse, kui keeleline väljendus. Näiteks tumesinise kohta võib meil kategooria olemas olla, aga me ei väljenda seda keeleliselt kuidagi.

Milline kokkulepe ikkagi on, selles meie grupid erinevad. Näiteks, mis on ilus punane või mis on ilus oranž, on eesti ja inglise keeles kindlasti väga erinev. Võtame sellise toreda sõna nagu *purple*. Meie tõlgime selle millegipärast ilukirjanduses alati purpuriks. Varasemas tõlkes on see peaaegu alati purpuriks tõlgitud. Lilla on viimase aja leiutis. Kuigi inglise keeles värv sõltub kollokatsioonist. Inglased teavad, et selles kollokatsioonis on ta lilla ja teises tõesti purpurpunane. Eestlasel see teadmine puudub. Värv sõltub kontekstist või/ja kollokatsioonist, mille kohta teda kasutatakse. Esimesed põhivärviteooria tutvustused tõlkisid selle värvi purpuriks.

Aga nende põhivärvidega on ka naljakaid asju. Võtame mõned ideoloogiliselt laetud inimesed, kes arvavad, et Eesti rahvalaul on hästi vana, sest seal on palju värvinimesid. See on täiesti vale väide. Eesti rahvalaul on vana siis, kui seal on hästi vähe värvinimesid. Kõige vanemates kihtides on ainult must, valge ja punane – see on tõeliselt vana kiht. Rohkem ei ole.

Sinine, roheline on ju hilisemad...?

Jah, need on hilisemad lisandused, ka kollane. Lilla tuli 19. sajandi lõpus ja oranž 20. sajandil.

Aga roosa?

Roosa ja lilla tulid ühel ajal 19. sajandi lõpus. Suure tõenäosusega tulid need eesti ja läti keelde korraga juudi kaupmeestelt, kes hakkasid aniliinvärve müüma. Prototüüpne roosa oli tokkroos, mitte harilik roos. Ennem seda värvinime ei olnud.

Missioon teadlasena ja jõudsime hoopis värvideni...

Missioon on ikkagi paradigma, lähtudes mingist teooriast. See on muutunud kõvasti. Viimase kümne aastaga on keeleteadusesse tulnud tohutult teavet. Tugev kognitiivne lähenemine on tulnud.

Siit ka järgmine küsimus: mida arvate interdistsiplinaarsetest uurimustest?

Pigem ajab muigama kui et on vaimustus. Ma arvan, et näiteks bioloogiat ei maksa igale poole toppida. Interdistsiplinaarsus teoloogia, folkloristika ja keeleteaduse seisukohalt – ma eriti ei usu, aga vahel on sellest ka abi. Võtame näiteks etnobotaanika. Kes on etnobotaanika kõige suurem vaenlane? Kooliõpetajad. Nad hävitavad eestikeelseid nimesid ja nõuavad bioloogide kehtestatud nomenklatuuri pähe õppimist. Sellega on kaotatud eesti keelest tohutu hulk rahvapäraseid nimetusi. Samamoodi lindudega. Lindude ümbernimetamisi on viimase poole sajandi jooksul olnud palju. Samas kui me räägime etnobotaanikast, siis on interdistsiplinaarsus kindlasti vajalik, sest mina ei usu, et folkloristid (või enamik folkloriste) oleksid võimelised määrama kõikide taimede liike. Me peame liigid ära määrama, millest me räägime etnobotaanikas või ka etnozooloogias. Seega bioloogi ülesanne oleks liigi täpne määratlemine ja siis peaks folklorist või etnobioloog koguma kokku komplekti, mida selle nimega nimetatakse. Bioloog näitab, mis erinevad liigid selle nime taga on. Etnobioloogi klassifikatsioon on palju laiem. Ja kollektiivliigi mõiste. Seega on interdistsiplinaarsuse võimalused olemas küll. Kui me tahame uurida Kaali järve ja müüte selle kohta, siis on meil vaja geoloogide andmeid, kui vana see järv siis täpselt on. Ja kui me tahame uurida Lennart Meri käsitletud Kalevala laule selle kohta, kuidas Neeva jõgi Laadoga järvest Läänemerre läbi murdis ja kuidas inimesed tahtsid tulla vaatama tulekera, aga ei saanud, sest jõgi oli

ette tulnud. Me teame, millal Neeva jõgi Laadogast välja murdis, varem seal maismaa-ühendust ei olnud. Selliseid uurimusi on kindlasti vaja, mida filoloog ei saa ise teha. Keeleajaloolase ja folkloristi koostöö on kindlasti mõttekas ja võimalik. Kasvõi näiteks liivlaste puhul ei ole võimalik eraldada keelt ja ajalugu.

Seega pakub interdistsiplinaarne uurimine omad võimalused, aga on olemas ka kitsaskohad?

Kitsaskohad on kindlasti ja ega bioloogia lahenda kõiki folkloristlikke või keeleteaduslikke küsimusi. Vastupidi ka, ajalooliselt on bioloogia keeleteadust rikastanud hulga metafooridega. Algselt on keeleteadus ammutanud oma metafoorid bioloogiast. Bioloogia oli selline inspireeriv distsipliin. Morfoloogia näiteks on üle võetud mõiste. Bioloogias on see kujuõpetus. Tüübimõiste on üle võetud paleontoloogiast, tüpologia on mõiste, mis pärineb paleontoloogiast ja bioloogiast. Keelepuuga seotud mõisted on samuti bioloogilised metafoorid, näiteks juur, tüvi, harud. Ajalugu on sihuke naljakas, et tekib huvi, kust need tõuked on tulnud.

Eks need teadusharud ongi ju ajalooliselt omavahel tugevalt seotud.

Jah, täiesti, vanasti oli ülikoolis neli teaduskonda, spetsialiseerumine on ikkagi hilisem nähtus.

Viimasel ajal on tekkinud diskussioon filoloogia lagunemise üle...

Esiteks ei saa mina aru, kuidas filoloogia saab laguneda... Inimesed ei tunne mõisteid. Alustame sellest, et filoloogia lagunes aastal 1840. Kui aastal 1840 oli filoloogia, siis oli selline mütoloogia ja keele uurija nagu Max Müller, kes asus süstemaatiliselt filoloogiat lõhkuma ja võttis kasutusele termini *Science of Language*, millest siis hiljem saigi keeleteadus ehk lingvistika. Müller defineeris filoloogia ja keeleteaduse: filoloogia tegeles surnud keelte nagu ladina, antiikkreeka või sanskriti keele tekstidega, samuti kirjanduse ja mütoloogiaga. Keeleteadus tegeles elavate keelte, eelkõige murrete uurimisega. Noorgrammatikud võtsid sellest kohe kinni ja kogu nende murdeihalus tuleneb Mülleri tegevusest. Seega lõhuti filoloogia ära 1840. aastal. Ma ei saa aru, millest me praegu räägime. Me ei saa ikka veel aru, et filoloogia jagati keeleteaduseks ja filoloogiaks kitsamas mõistes juba ammu – 176 aastat tagasi. Rääkida praegu filoloogia lagunemisest on natuke naljakas. Meil Eestis pole filoloogiat olnudki, võib-olla selle võrra on, mida latinistid teevad. Samuti kolm inimest, kes eesti

keele ajalugu uurivad. Kui nad tegelevad vanade tekstide ja keelekujudega, siis võiks seda filoloogiaks nimetada. Ühesõnaga: me võiksime kasutada samu mõisteid, mida kasutab maailm. Me saaksime paremini hakkama. Meie häda ongi selles, et me loome oma terminoloogia, mis ei ühildu kuidagi teistega, ning siis me ei mõista, miks keegi meist aru ei saa. Filoloogia ei saa laguneda, meil ei ole Eestis filoloogiat. Võib-olla Anne Lill tegeleb selle päris filoloogiaga. Samuti mõni tegeleb meil vana-islandi keelega, ehk seegi on filoloogiline töö. Töö vanade eesti keele tekstidega võiks olla filoloogiline. Ma saan aru, kust see diskussioon tuleb, aga need algatajad ei saa enam üldse aru, mis toimub.

Te olete tegelenud paljude keeltega. Kas te olete polüglott?

Ei ole. Aga mind õpetati töötama ükskõik mis keelega. Polüglott ma kindlasti ei ole, aga ma võin ikka väga paljude keeltega tööd teha.

Mis keeltega te olete tööd teinud?

Artikleid olen ma kirjutanud ka hiina keele kohta. Aga mis tekstidega ma olen tööd teinud... itaalia, prantsuse, saksa keelega...

Alamsaksa keelest olen isegi tõlkinud. Valgevene ja vene keelest olen tõlkinud, vene murretest tõlkinud, poola keelega olen vaeva näinud. Soome ja rootsi... Neid keeli on palju... Türgi ja leedu keelt olen õppinud, farsi e uuspärsia keelt olen õppinud neli semestrit... Kui mõtlema hakata, mida olen õppinud ja millega olen tegelenud... Farsit oleksin isegi edasi õppinud, aga farsi keeles algajatele olin neli semestrit ainus üliõpilane, siis tuli teine veel ja õppejõud pidi uuesti päris algusest alustama.

Mis on olnud üks kõige põnevamaid keeli?

Ma ei oska ütelda. Eesti keel on ikka kõige põnevam. Teised keeled aitavad eesti keelest aru saada. Iga keelega on mingid seosed, lood. Farsi keelest pidin kord muinasjutu tõlkima, sellise tüüpilise Pärsia Iraani muinasjutu, kus karjapoiss on lambakarjas ja siis tal hakkab igav ja siis ta hüüab: "Hunt on, hunt on!" Siis jookseb külarahvas kokku ja siis polegi hunti. Jälle hüüab "Hunt on, hunt on!" Jälle jookseb rahvas kokku, ikka ei olnud hunti. Hüüab kolmas kord ka, siis oli hunt ja murdis terve lambakarja maha. See tegi nalja, kuidas samasugused jutud on meil ka. Mitte mingit vahet ei ole. Inimesed on ikka samasugused, samad jutud.

Mida tahaksite teadlasena veel ette võtta?

Tahaksin pooleliolevad tegevused ära lõpetada ja alustada uusi asju, mida ma veel ei tea. Kõige põnevamad ongi ju uued asjad. Tekib mõte, siis koguda materjali ning teha. Aga seegi materjal, mis on olemas, vajab läbitöötamist ja avaldamist – seda on päris-päris palju.

Summary

I could study everything – if only I had time...

Interview with Urmas Sutrop on his 60th birthday

Meelis Roll is interviewing the director of the Estonian Literary Museum.

Uurimistöö rollist värvide tähendust ja värvisõnu käsitleva õppematerjali loomisel Eesti Rahva Muuseumis

Jane Liiv, Virve Tuubel

Mis karva sinu hobune?

Hommiku orakse karva,

päeva ajal pääsu karva,

loune ajal lohede karva.

Haljala. H III 2, 197/9 (1). 1890

(<http://www.folklore.ee/laulud/erla/e55.htm>)

Sissejuhatus

Näitustel on palju teemasid, mida aitaksid vaatajatele (eriti noortele) lähemale tuua haridusprogrammid. Muuseumipedagoog on eelkõige vahendaja ning vajab haridusprogrammi koostamiseks ja õppematerjali valmistamiseks teadlaste uuritud ja koostatud materjale. Uurijate poolt läbitöötatud ning põhjalikult käsitletud teema on hea õppematerjali loomise üks eeldusi. Artiklis anname ülevaate Eesti Rahva Muuseumis aastail 1994–2015 eksponeeritud püsinäituse “Eesti. Maa, rahvas, kultuur” juurde kuulunud, ühtlasi ühe populaarsema haridusprogrammi ja õppematerjali “Kirju-mirju värvimaailm” loomisest.

Teemani jõudmine

Jane Liiv alustas 1997. aastal tööd Eesti Rahva Muuseumi kunstnikuna. Huvi õppematerjalide koostamise vastu tekkis tal Tartu Ülikoolis maalikunsti õppides. 2001. aastal kaitses J. Liiv TÜ õpetajakoolituse lõputöö “Kunstiõpetuse integratsioon emakeelega” (Liiv 2001). Lõputöö juhendaja oli Eve Kärner ja

retsensent Virve Tuubel. Töö koosnes järgmistest peatükkidest: värv rahvakunstis; värvide keeleline väljendus; kunstiõpetuse ja emakeele integratsioon värviõpetuse kaudu; metoodilised ülesanded värviõpetuses.

Lõputööd koostama hakates oli J. Liivil soov uurida värve. Värvusõpetuses on olemas kindlad reeglid, värvuseid on teaduslikult palju uuritud füüsikalisest (sh optilisest) vaatenurgast. Lapsed õpivad koolis primaar- ja sekundaarvärvuseid, sooje ja külmi toone, kontrastvärve, värvide jagunemist kromaatilisteks ja akromaatilisteks. Need on kõik vajalikud teadmised, eriti neile, kes edaspidigi tahavad kunstiga tegeleda, aga ka lihtsalt üldhariduse osana. Autor soovis leida värvidele teist lähenemist ja vaatenurka. Eesmärgiks saigi uute teemade väljapakumine kunstitundideks ja kunstiõpetuse sidumine emakeele tundidega, mis tagaks loomingulisema lähenemise värvustele, tutvustaks erinevaid võimalusi värvide tundmaõppimiseks ning arendaks laste loovust. Esialgu sai mõeldud vaid tavakooli kunstitundide mitmekesistamisele. Seos muuseumiga lisandus hiljem, kui tekkis võimalus osaleda Phare programmis (2002), siis tekkis mõte kasutada olemasolevat lõputööd, mille teemaderingile liitsime ka värvide seose rahvakultuuriga.

Teemasse süvenemisel tekkisid küsimused: miks inimesed värve nii või teisiti nimetavad; kust on tulnud värvisõnad ja kas nad on kohe olnud sellised nagu tänapäeval või on nad läbi teinud arengu; kuidas on värvisõnad arenenud eesti ja teistes soomeugri keeltes; kas värvisõnad on kunstlikult tuletatud või arenenud inimese ümbruskonnast, loodusest, sellest kõigest, millega inimene oma igapäevaelus kokku puutub.

Enamik neist küsimustest on seotud keelega. 1990. aastate lõpus räägiti ja kirjutati erinevate õppeainete integratsioonimeetodist hariduses. Selline meetod lubab mitmeid teadmisi ja probleeme laiemalt selgitada, aitab kujundada õpilastes suuremat üldistusvõimet ja laiemat silmaringi, luua seoseid ning sünteesida erinevaid teadmisi. Teame ju, et näiteks kunstiajalugu saab tihedalt seostada ajalooõppega, aidates õpilastel kunstistiili ja -voolusid paremini siduda konkreetse ajastuga, mõista neid tagamaid ja ühiskondlikke protsesse, milles üks või teine kunstistiil sündis.

Värvinimede areng ja värvi tähendus sõnas viivad meid aga seosteni emakeele ja kirjandusega. See on hea võimalus tuua kunstiõpetusse integratsioonimeetod. Kunsti- ja keeleõpetuse seostamine võib pakkuda vaheldust tavapärasele kunstiõpetusele ja nii saab muuta emakeele tunde huvitavamaks. Ka kirjandust aitavad teised kunstid paremini mõista.

Jane Liiv kasutas oma lõputöös mitmeid keeleteaduslikke ja semiootilisi töid. Oluline allikas oli Virve Sarapiku 1996. aastal Tartu Ülikooli semiootika

ja kulturoloogia osakonnas kaitstud magistritöö “Värv kui märk”. Mitmeid artikleid leidsid ajakirjades *Keel ja Kirjandus*, *Looming*, *Horisont* ja *Eesti Loodus*, samuti eraldi teostes, autoriteks tuntud eesti teadlased mitmelt erialalt nagu etnoloog Ants Viires (1983), keeleteadlased Vilja Oja (1995), Lehte Rannut (1966), Huno Rätsep (1985), Urmas Sutrop (1995), Asta Õim (1983), bioloog Erast Parmasto (1982), psühholoog Jüri Allik (1982), botaanik Tiina Randlane (1975), kunstiteadlane ja semiootik Virve Sarapik (1996). Neis uurimustes oli värve vaadeldud pigem kunstiväliselt, lähtudes lingvistilistest ja semiootilistest seisukohtadest. Näiteks võrreldi värvisõnu eesti ja teistes soome-ugri keeltes ning vene keeles, samuti uuriti värvisõnade ajaloolist kujunemist, kasutamist rahvaluules, värviliitsõnade moodustamist jms. Hiljem juba töövihikut koostades lisandusid veel mitmed teemad nagu taimsete ja tööstuslike värvide kasutamine kanga ja lõnga värvimisel (Veeroja & Kolk 1997), eesti rahvariiete värvid (Piho 2000) jms. Viimased teemad olid seotud sellega, et töövihiku andis välja ERM, mille püsinäitusega pidi programm haakuma ja eesti rahvakultuuri tutvustama. Nii lisandus värvide seosele keelega seos rahvakultuuriga. Selle osa koostamisel oli abiks Eesti Rahva Muuseumi kuraator Reet Piiri, kelle abiga valmisid eesti rahvarõivaid, looduslikke ja tööstuslikke värve ning taimedega värvimist puudutavad töövihiku osad.

Omaette teema on värvinimetused eesti regilaulus, mida on uurinud Tiiu Jaago, näiteks artiklis “Mis sealt tõuseb, soost sinine, / soost sinine, maast punane. Sinise ja punase võimalikust tähendusest regilaulus” (Jaago 1997) jpt. Seda käsitlust ERMi töövihiku loomisel ei kasutatud, kuna teemade ring oleks läinud liiga laiaks. Samuti jäid õppematerjalist välja värvide mõju, sümboolika ja tähendused.

Töövihik “Kirju-mirju värvimaailm”

Nii saigi Jane Liivi TÜ õpetajakoolituse lõputöö “Kunstiõpetuse integratsioon emakeelega” tulevase töövihiku aluseks. 2002. aastal andis Eesti Rahva Muuseum Euroopa Liidu Phare eesti keele õppe programmi toetusel välja J. Liivi koostatud ja kujundatud töövihiku “Kirju-mirju värvimaailm” koos eesti- ja venekeelse õpetajajuhendiga. Programmi eesmärk oli elavdada aineõppega kaasnevat programmivälist tegevust ning kaasata Eesti muuseume, huvikoole, looduskaitsealasid ja muid kultuuriasutusi. Loodavad õppeprogrammid ja -materjalid olid mõeldud muukeelsetele õpilastele kõigis kooliastmetes 1.–12. klassini. 2003. aasta sügiseks valmisid riiklikul õppekaval põhinevad 51 õppe-

materjali ja 31 -programmi Eesti venekeelsete koolide õpilastele (EL Phare eesti keele õppe programm 2001–2003: Lõpparuanne, 2003, http://www.meis.ee/raamatukogu?book_id=139).

Töövihik “Kirju-mirju värvimaailm” tutvustab värvide tähendust eesti rahvakultuuris ja värvisõnade moodustamist eesti keeles. Leiame vastuse küsimustele, kust on tulnud värvisõnad eesti keelde ja mida nad on varem tähendanud; kuidas on eestlased värvi järgi koduloomi nimetanud; mis värvid tulenevad taimedest; milliseid värve kasutasid vanad eestlased oma rahvarõivastes; kuidas moodustatakse värvisõnu eesti keele grammatikas. Töövihik sisaldab arvukalt harjutusi ja ülesandeid (vt foto 1).

Töövihikus on kaks osa. Esimene ja suurem osa koosneb neljast peatükist. Põhjalikult anname ülevaate töövihiku olulisemast, esimesest peatükist, kus käsitletakse eestlaste vanemaid värvisõnu. Materjal annab võimaluse tutvustada värvisõnu eesti keeles ja võrrelda neid vene keelega, tuua näiteid mõlemast keelest, et muuta võõrad eestikeelsed sõnad lähedasemaks ja arusaadavamaks. Esmalt on vaadeldud värvi seost sõnaga: kuidas hakkas järk-järgult ilmet võtma inimeste teadvustunud värvimaailm, samuti seda, millistel puhkudel inimene endale värve teadvustab. Uuritakse, millised on need algsed seosed, millest hiljem kujunevad abstraktsed mõisted ja värvuste nimetused. Oluline on näiteks nn “äratundmisefekt” – viis, kuidas üks või teine värv seostub inimese teadvuses automaatselt mingi objekti või nähtusega, nt must seostub tavaliselt esmalt öö, pimeduse, võib-olla surmaga, punane värv seostub vere ja tulega jne. Paljud värvinimetused ongi mitmetes keeltes seotud mingi objekti nimega, nt oranž tähistab mitmes keeles apelsini (*orange*), samuti mitmed taimenimed nagu sirel (*lilac*), kannike (*violet*), roos (*rose*) (vt foto 2).

Edasi vaatleme esimeses peatükis muistsete värvisõnade teket ja arengut eesti keeles ning põgusalt ka teistes läänemeresoome keeltes. Eraldi on tähelepanu all järgmised värvid: punane, valge, must, must ja valge koos, hall, sinine, roheline, pruun ja kollane. Lähemalt vaadeldakse musta, valget ja punast värvi kui enim nimetatud ja kasutatud värve maailmas (foto 3, 4). Peale eestlaste värvimaailma on neil värvidel oluline koht veel väga paljude rahvaste kultuurides.

Kust on üldse pärit eestikeelne sõna *värv* ja mil moel hakati värve märkama ja neid tähistama, millised olid esimesed värvinimed jne? Sõna *värv* on laen saksa keelest, tuletatud keskalamsaksa sõnast *verwe* (sks *Farbe*). Värv võib tähendada nii värvust kui ka värvainet. Sõna on nähtavasti tarvitusele võetud alles (riide)värvimise laiemalt levides (Viires 1983). Ants Viirese ja Virve

Sarapiku järgi (toetudes M. Koski toodud andmetele) on vanimaks värvuse nimetuseks eesti keeles sõna *karva*, mis on algselt tähistanud karva värvi, antud juhul siis looma (jahilooma) värvust (vt foto 5). Punane on soome-ugri päritolu sõna ja “puna” ongi tähendanud kunagi karva, villa, (karva)värvi. Tänapäeval on see säilinud volga ja uuri keeltes (Viies 1983). Ürgne karva nimetus jäi läänemeresoome keeltes tähistama üksnes punast karva ja edaspidi punast värvi.

Töövihiku teine peatükk “Mustik ja Kirjak” annab ülevaate koduloomade värvinimetustest. Siin on lühike ülevaade sellest, kuidas eestlased kasutasid värve loomanimetustes. Näiteks mitmed koduloomade nimetused on seotud nende värvusega nagu kõrb, võik, kimmel, tuhkur, punik jms. Kolmas peatükk tutvustab taimi, mida on kasutatud lõngade või riiete värvimisel. Neljas peatükk annab ülevaate eesti rahvarõivaste värvidest ja mustritest.

Töövihiku teise osa põhiteema on värvisõnad ja nende moodustamine. Selles osas vaadeldakse erinevaid värvisõnade moodustamise võimalusi. Eesti keeles on väga lihtne ühe sõnaga kirjeldada kõikvõimalikke värve ja värvivarjundeid. Eelkõige kasutatakse sõnade liitmist ja tuletamist. Värvisõnade loomisel on oluline tähenduse ülekanne, eriti metafoor. Ühe asja või nähtuse värv kantakse üle teisele. Mida leidlikum ja tabavam on võrdlus, seda eredam on tekkinud kujund. Nii saab täiendsõnaga hästi väljendada näiteks värvi erksust, tuhmust, sügavust, aga ka tooni. Töövihik lõpeb harjutuste ja mänguliste ülesannetega värvisõnade moodustamise kohta.

Töövihiku juurde kuuluvad samade jaotustega koostatud eesti- ja venekeelsed õpetajajuhendid, mis aitavad orienteeruda käsitletavas materjalis ja annavad soovitusi kinnistavateks harjutusteks. Juhendis on teemad põhjalikumalt lahti kirjutatud, võimaldamaks õpetajatel pärast muuseumikülastust õpilastega hiljem koolis iseseisvalt tunde läbi viia. Alati ei pea iga teemaga kaasnema ülesanded. Õpetaja võib nendel teemadel ka lihtsalt õpilastega rääkida, tuues tundi erinevaid vestlusi värvidest ja nende mõjust inimestele. Olulisim on suunata õpilasi märkama värve enda ümber.

Tere!

Kas Sa tead, et Sinu silmad võivad näha
7 MILJONIT erinevat värvi, isegi kuni 10 miljonit?

Vaata ringi! Kogu maailm on värviline. Värvid on kõikjal meie ümber.



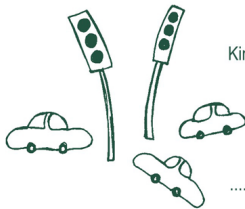
MILLAL MÄRKAME VÄRVE?

Oleme harjunud värvilise maailmaga. Me elame keset värve, aga ei mõtle neist.

Inimene paneb värve tähele rohkem erilistel juhtudel – kui need ise silma torkavad.

Värve märkame näiteks siis, kui taevas on vikerkaar või kui sõbral on midagi eredavärvilist seljas.

Meenuta, kus või millal Sa oled värve eriti tähele pannud?



MILLAL MÄRKAME VÄRVIDE PUUDUMIST?

Kindlasti oled näinud mustvalget filmi või lugenud mustvalgete piltidega raamatut.

Siis hakkab silma see, et **värve ei ole**. Ka öösel ei ole värve eriti näha.

Oleks kurb, kui järsku poleks maailmas enam ühtegi värvi.

Mis siis juhtuks, kui värve enam ei oleks?

Mis juhtub liikluses, kui valgusfooris pole enam värvilisi tulesid?

Värvid aitavad hästi silma paista.

Mis värvi on näiteks teetööliste ja ehitajate riided?

Miks neil on vaja oma riietusega välja paista?

Värvid aitavad meid ka siis, kui on vaja end varjata.

Sõduritel on kaitsevärvi (loodusevärvi) rohelise- ja pruunikirjud riided. Miks on sõdurite riided just sellised?

Kellel on veel vaja end riietusega varjata?

Värvidega kujundame enda ümbrust.

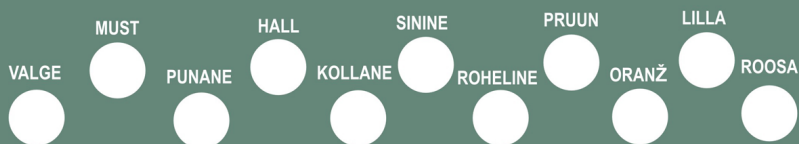
Kirjelda, milliseid värve leidub Sinu kodus! Mis värvi on Sinu tuba? Aga köök, elutuba?

Jutusta, millised värvid Sulle silma hakkavad, kui Sa kooli lähed? Millised värvid on Sinu klassis?



Eesti keeles on tuntumad värvinimed: **VALGE, MUST, PUNANE, HALL, KOLLANE, SININE, ROHELINE, PRUUN, ORANŽ, LILLA, ROOSA.**

Värvi iga ring erinevat värvi!



SININE

Vanadel hallidel aegadel, kui eesti keeles oli veel vähe värvisõnu, polnud eraldi sõnu **sinise** ja musta jaoks. Must tähistas üldse tumedaid toone, sealhulgas ka sinist. **Tumesinine** ja **must** on samased värvid. Seda näitab ka sõna **mustikas**, ehkki see mari on ju tegelikult tumesinine.



Roheline tähistab ka värskust ja noorust. Noore ja kogenematu inimese kohta öeldakse: "**Ta on alles roheline**".

PRUUN

Sõna **pruun** on laen saksa keelest. Eesti keeles on see kodunenud alles umbes 18. sajandil. Varem öeldi pruuni kohta näiteks **KÖRB**. **Kõrb** tähendab ka pruuni hobust. Pruuni hobust tähistas veel **RAUDJAS**. Sõna **raudjas** on seotud rauaga – rauarooste on ju punakaspruuni värvi. Punakaspruuni nagu punasegi kohta öeldi **RUUGE** või **RUSKE**.

ORANŽ, LILLA, VIOLETNE JA ROOSA

Mõned värvinimed on tulnud taimenimedest. Paljudes keeltes tähistab üks ja sama sõna nii **oranži** värvi kui ka apelsini. Inglise keeles ongi apelsin **orange**. Eesti keeles öeldakse vahel ka **apelsinikarva**.

Ka mõned lilled on värvidele nime andnud. Saksa keeles on sirel **lila**, inglise keeles **lilac**. Kannike on prantsuse keeles **violette**, inglise keeles **violet**. Roos on inglise keeles **rose**.

Mis värvisõnu need lillenimed meile meenutavad? Muidugi – **lilla**, **violetne** ja **roosa**! Lilla ja violetne tähendavad tegelikult sama värvi.

MIDA TÄHENDAVAD NEED VÄLJENDID?

Sinised unistused, sinised kaugused.

Mis Sinul seostub sõnaga sinine?

ROHELINE JA HALJAS

Roheline ilmub kirjasõnasse alles 18. sajandil. **Roheline** tuleb muidugi sõnast **rohi**. Rohelise värvi vana nimi on aga **HALJAS**. **Haljas** on balti laensõna, mis tuli eesti keelde umbes 17. saj. Läänemeresoome keeltes on sõnal **haljas** mitu tähendust: roheline, kahvatusinine. Siit näeme, et vanal ajal, kui oli vähe värvisõnu, võis rohelist ja sinist tähistada üks ja sama värvisõna. Tänapäeval seostub sõna **haljas** looduse ja rohelusega. **Haljendama** tähendab süvist lopsakat rohelust. Väljad ja aasad **haljendavad**. Mida tähendavad sõnad **haljasala** ja **haljastus**?



MIDA VEEL HALJAS ON TÄHENDANUD?

Eesti keeles on sõnal **haljas** veel teinegi tähendus – **läikiv**. Seda kasutatakse just metalli kohta. Kuningal on **haljas** mõök. **Haljas** võib olla seotud halliga, sest ka metall on ju läikivhall:

Haljas tähendab veel selgust: **haljas allikavesi**, **haljas viin**.



Rüütlil on **haljas** raudrüü.

KOLLANE

Kollane on balti päritolu sõna. Ta on sarnane ka teistes läänemeresoome keeltes. Vanasti öeldi aga hoopis **KULLANE** või **KULDNE**. Seega seostati kollast värvi kullaga.

Kollasest on tulnud sõnad **kolletuma** ja **koltuma**. Sügisel muutuvad puudel lehed kollaseks – lehed **kolletuvad**. Vanad ajalehed ja raamatud muutuvad pruuniks – nad **koltuvad**.

PUNANE, VALGE ja MUST on kõige sagedamini nimetatud värvisõnad maailmas. Huvitav on see, et inimesed näevad unenägudes kõige rohkem punaseid ja kollaseid värve, sinist ja rohelist nähakse hoopis vähem. Mis värvi unenägusid Sina näed? Joonista pilt oma unenäost.

PUNANE

Punane on ilus ja erakordne värv. Punast esineb meie looduses harva. Eestimaa on suvel roheline, talvel valge, sügisel ja varakevadel hall ning porine. Niisugusel taustal paistab punane väga hästi silma, näiteks punased lilled, marjad, punaka karvaga loomad. Punased on tuli, veri, tõusev ja loojuv päike. **Punane on musta ja valge kõrval üks esimesi värve, millele inimene nime andis.**



Muistsetele soome-ugri küttidele oli väga tähtis loom juba kaugelt värvi ja välimuse järgi ära tunda. Enamik jahiloomi, nagu karu, metskits või põder on punakaspruuni karvaga. Algul tähistas **puna** nii loomakarva kui ka selle värvi. Hiljem, kui tuli kasutusele balti päritolu sõna **karv**, jäi sõna **punane** tähistama lihtsalt punast värvi.

MILLISED SÕNAD ON VEEL PUNAST MÄRKINUD?

Väga vanast sõnast **veri** pärineb punase nimetus **VEREV**. Kui punasest tuleb sõna **punetama**, siis verevast tuleb sõna **veretama**. Mets **veretab** marjadest. Ta on näost **veripunane**. Punaseid ja oranže värvitoone tähistasid vanasti ka sõnad **RUSKE** ja **RUUGE**. Sarnaselt on öeldud ka teistes läänemeresoome keeltes: soome **punainen**, karjala **ruskie**, vepsa **rusked**, vadja **kaunis**.



KUIDAS ME TÄNAPÄEVAL ÜTLEME? KASUTA TEIST VÄRVISÕNA!

Karjamaal söövad **rusked** lehmad.
Pilved **ruskavad** taevas.
Tüdrukul on **ruuged** juuksed.



Punast värvi tähistas vanasti ka sõna **LEPP**. Lepp on kollakaspunase puiduga puu. Lepakoorest saadi punakat riidevärvi. Niisiis on **lepalind** saanud oma nime sellest, et tal on punakat värvi rind. Mis värvi on lepatriinu? Mis Sa arvad, kust ta oma nime on saanud?



Täida lüngad!

Vanadel eestlastel oli punane nooruse, tervise ja rõõmu värv. Eestlased kasutasid oma pulmarietes ja pulmakommetes palju värvi. Punasel oli ka maagiline tähendus. Arvati, et punane tõrjub Punase lõngaga piiratud alale ei pääsenud kurjad vaimud. Sellepärast seoti näiteks haige koha ümber Samuti seoti puude külge Punaste marjadega pihlakas oli püha puu.

VALGE

Valge on seotud valgusega. Sõna **valge** on eesti keeles mitmetähenduslik, tähistades nii valget värvi kui ka valgust. Seoseid valguse ja päevaga on palju. Ütleme ju: **Hommikul läheb valgeks**, **ilm läheb valgeks**. Üles tõuseme **aovalgel**, tööd teeme **päevavalgel**, toas istume **tulevalgel**, õhtul jalutame **kuuvalgel**.

Valge on soome-ugri päritolu sõna. Kõigis läänemeresoome keeltes kõlab valge natuke sarnaselt: soome **valkea**, karjala **valkie**, vepsa **vauged**, liivi **vâlda**, mordva **valdo/valda**. Ka neis keeltes on valgel seos valgusega.





MIDA VALGE VEEL TÄHENDADA VÕIB?

Valge võib märkida ka heledaid asju, mis päris valged ei olegi.
Heleda naha ja juustega inimese kohta öeldakse **valgetverd**, **valgevereline**.
Ta **läks näost valgeks** – see tähendab, et inimene kahvatab, tal on paha olla.
Heledast jahust leiva kohta on öeldud **valge leib**. Valge võib tähendada veel selgust ja tõde. **Pahategu toodi päevavalgele / tuli valguse kätte**.

Valge ja **hõbevalge** on vanasti ka hõbedat ehk raha tähendanud. **Valget viima / valget panema** – see tähendab ohverdama. Ohverdati näiteks hõbemündi küljest kraabitud hõbedat. Ohvriloomad olid sageli valged (või vastupidi, mustad).

Moodusta piltide järgi sõnu valge kohta!



+ valge =



+ valge =



+ valge =



MUST



Must on soome-ugri päritolu sõna. Ta on ühine kõigile läänemeresoome keeltele: soome *musta*, karjala *mušta*, vepsa *must*, vadja *mussa*, liivi *mušta*. Väga ammustel aegadel tähistas must üldse tumedaid ja külmi värve, valge aga heledaid ja sooje värve.



MIDA MUST TÄHENDADA VÕIB?

Must on eesti keeles mitmetähenduslik nagu valgegi. Valge tähistab valgust, must aga eesti keeles tavaliselt pimedust ei tähista, kuigi võime öelda: **öö on must**. Must märgib hoopis **mustust** ja **räpasust**. Öeldakse ju, et käed on **mustad** (määrduvad). Poisil on nägu **must**. Sageli tähistab must üldse tumedaid toone.

Tumeda naha ja juustega inimese kohta öeldakse **mustavert**, **mustanahaline**.
Tume rukkileib on **must** leib, kevadel peale lume sulamist on maa **must**.

Mõnikord kasutatakse musta ülekantud tähenduses. Näiteks võib must tähendada negatiivset, halba.

Must äri, must turg, mustkunst, mustas nimekirjas olema, must mure, mustad mõtted.

Kedagi **mustama** – kellestki halba rääkima. Must võib tähistada ka suurt hulka: **mustendama, musttuhat, mustmiljon**. Väljak **mustendab** või **mustab** inimestest. Seal on neid vähemalt **mustmiljon**.



MIDA NEED VÄLJENDID TÄHENDAVAD?

Musta pesu pesema

Musta tööd tegema

Tal on must südametunnistus

Tal on nägu murest must

Silme ees läheb mustaks



MILLISED SÕNAD ON VEEL MUSTA MÄRKINUD?

Musta värvi kohta on öeldud veel näiteks **sitikmust, süsimust, nõgimust, pigimust**. Sitikmust – must nagu sitikas.

Mis värvi on mustikas?
Milliseid musti marju Sa veel tead?
Mets **mustendab** mustikatest.

I OSA

EESTLASTE VANEMAIK VÄRVISÖNU

Kust on tulnud värvisõnad eesti keelde?

Inimesed seostavad värve tihti mingi asja või nähtusega. Valgega seostuvad valgus ja päev, aga ka talv ja lumi. Must meenutab ööd ja pimedust. Punasega seostuvad tuli ja veri. Valge, must ja punane on läbi aegade olnud inimestele tähtsad värvid. Mis Sinul meelde tuleb, kui mõtled valge värvi peale? Aga punasele? Mustale?



Enamikus maailma keeltes ongi kõige vanemad värvisõnad **VALGE, MUST** ja **PUNANE**.

See tähendab, et esimesena hakkasid inimesed nimetama just neid värve.

Algul tähistas **valge** kõiki heledaid ja sooje värve, **must** aga tumedaid ja külmi. Siis tekkisid **punast** värvi tähistavad sõnad ja seejärel ajapikku ülejäänud värvisõnad.

Nagu mujal maailmas, nii on ka eesti keeles vanimad värvisõnad tähistanud **VALGET, MUSTA** ja **PUNAST**.

Seejärel mõtlesid vanad eestlased nimesid sellistele värvidele nagu **HALL, KOLLANE, ROHELINE, SININE** ja **PRUUN**. Muidugi olid tollal kasutusel teistsugused sõnad. Eesti keel muutub ja areneb.

Muutuvad ka värvisõnad. Pärts täpselt me ei oskagi arvata, millise sõnaga vanasti mingit värvi tähistati.

Suure grupi **SOOME-UGRI** keeltest moodustavad **LÄÄNEMERESOOKE** keeled.

Sinna kuuluvad nii **eesti keel** kui ka näiteks **soome, vadj, vepsa** ja **karjala keel**.

Need keeled on kõik omavahel sugulased.

Peale vanade, soome-ugri päritolu värvisõnade on eesti keeles ka hulk laensõnu, mis on tulnud näiteks **balti keeltest, saksa, prantsuse** ja **vene keelest**. Uurides eesti keelt ja teisi läänemeresoome keeli, oskame oletada, milliseid värvinimesid vanasti kasutati.



Uuemad värvisõnad on eesti keeles

LILLA, ROOSA, VIOLETNE, BEEŽ ja **ORANŽ**.

Tõenäoliselt on need eesti keelde tulnud alles 20. sajandil.

VÄRVI JA KARVA

Värv tähendab eesti keeles nii värvust (nt punane, sinine)

kui ka värvainet (nt vesivärv, guaššvärv). **Miks see nii on?**

Arvatakse, et sõna **värv** on eesti keelde tulnud saksa keelest, alates 13.–14. sajandist. Umbes sel ajal hakati esmakordselt riideid värvima.

Värv ei tähendanud enam mitte ainult värvitooni, vaid ka **värvainet**, näiteks taimevärve, millega riideid värviti. Nii tekkis ka tegusõna **värvima**.



Võta VÄRVID ja pintsel!
VÄRVI pilt punast VÄRVI!



KUIDAS ON SÕNA KARVA SEOTUD VÄRVIDEGA?

Praegu tähendab sõna **karv** eelkõige looma või inimese karvkatet. Vanasti aga tähendas sõna **karva** värvust.

Värvitooni võrreldi ümbritseva looduse (looma) värviga. Vaadati, mis **karva** ehk mis **värvi** üks või teine loom on. Arvatakse, et see ongi vanimaid värvi määramise viise.

Ka tänapäeval kasutame sõna **karva** mõnikord värvi tähenduses:

Õhtutaevas oli punast **karva**. Hobune on halli **karva**. Daamil on **kullakarva** kleit.



Täida lüngad!

Taevas olikarva sinine ja rohi olikarva roheline.

Sõna **karv** on balti laen ja tähistab värvust kõigis läänemeresoome keeltes.

Veelgi vanem on aga soome-ugri päritolu sõna **PUNANE**.

Haridusprogramm “Kirju-mirju värvimaailm”

Haridusprogrammi “Kirju-mirju värvimaailm” on peamiselt läbi viidud ERMi püsinäitusel “Eesti. Maa, rahvas, kultuur”. 19. sajandi argielu väljapanek andis võimaluse uurida värvide kasutamist talukultuuris. Seega sai rikastada ja kinnistada esemeid uurides veelgi töövihikus antud infot.

ERMi muuseumipedagoogide läbiviidud tundides muutus ja kohanes programm õpilaste ja õpetajate soovidele ja ootustele vastavamaks. Lisaks näitusele toimus materjali uurimine ja kinnistamine töötoas. Lisasime haridusprogrammile võimaluse ise värvida kaasa võetud eset, näiteks T-särki või kirjata tekstiile.

Levinud oli haridusprogrammi tellimine koolidesse ja seminaridele. Lisaks õpilastele olid huvilised pedagoogid, lasteaiaõpetajad, keeleõppijad, üliõpilased, käsitöömeistrid jne.

Töövihikut telliti keeleõppe eesmärgil mitmetesse välisriikidesse. ERMi Sõprade Seltsi algatusel on teemat tutvustatud keelepäeval Petseri Lingvistilises Gümnaasiumis.



Foto 6. Püsinäitusel rehetoas. Kristjan Raba foto 2007.

Kokkuvõte

Värvisõnu ja värvide tähendust käsitleva töövihiku ja haridusprogrammi loomine ERMi püsinäitusele oli mõeldav, sest teemat olid eelnevalt põhjalikult uurinud mitmed teadlased. Peale töövihikus käsitletava materjali saab huvi korral värve töövihiku lõpus toodud kirjanduse abil veel edasi uurida.

Töövihikut “Kirju-mirju värvimaailm” on ERMis koos haridusprogrammiga pakutud huvilistele neliteist aastat, seda on ERMis või koolides kasutanud ligi neli tuhat huvilist. Kuigi ERMi püsinäitus “Eesti. Maa, rahvas, kultuur” on suletud, saab töövihikut koos saadud kogemustega edasi kasutada. Hetkel on töövihikuid veel alles ning neid saab kindlasti rakendada uuel Eesti kultuuriloo püsinäitusel “Kohtumised”. Oleme tänulikud kõikidele, kes on värvide teemat uurinud. Koos oleme saanud väärtustada emakeelt, pöörata tähelepanu keele rikkusele ja tutvustada värvide imelist maailma.



Foto 7. Kaasavõetud esemete värvimine batika tehnikas. Kristjan Raba foto 2008.

Kirjandus

Jaago, Tiit 1997. *Mis seal tõuseb, soost sinine, soost sinine, maast punane? Sinise ja punase võimalikust tähendusest regilaulus. Mäetagused* 5, lk 54–72 (doi: 10.7592/MT1997.05.tiit).

Liiv, Jane 2001. *Kunstiõpetuse integratsioon emakeelega*. Tartu: Tartu Ülikooli kultuuri-teaduste ja kunstide instituut. Magistritöö.

Liiv, Jane 2002a. *Kirju-mirju värvimaailm: töövihik*. Tartu: ERM.

Liiv, Jane 2002b. *Kirju-mirju värvimaailm: õpetaja juhend*. Tartu: ERM.

Phare 2003 = Euroopa Liidu Phare eesti keele õppe programm 2001–2003: Lõpparuanne. Mitte-eestlaste Integratsiooni Sihtasutus (http://www.meis.ee/raamatukogu?book_id=139 – 25. juuli 2016).

Viies, Ants 1983. Eestlaste värvimaailm. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 290–302.

Kasutatud töövihiku “Kirju-mirju värvimaailm” koostamisel

Allik, Jüri 1982. Värvitaju, värvinimetused ja värvisümboolika. *Looming* 3, lk 378–384.

Ernits, Enn & Sarv, Mikk & Tedre, Ülo & Kõiv, Madis & Lõugas, Vello & Vint, Tõnis & Viies, Ants & Stöör, Ülo & Eelsalu, Heino 1981. Värvid, arvud, kujundid. Esivanemate maailmapildist. *Looming* 11, lk 1600–1608.

Oja, Vilja 1995. Võrdlusel baseeruvaist värviliitsõnadest. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 809–817.

Parmasto, Erast 1982. Mitmevärviline maailm. *Looming* 3, lk 375–377.

Piho, Mare 2000. *Punane ja valge. Setud. Värv ja kultuur. Red and White. The Setus. Colour and Culture*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Randlane, Tiina 1975. Värvirikkus loodusest 1. *Eesti Loodus* 7, lk 427–429.

Rannut, Lehte 1966. Nimisõna liitumine värvust tähistava omadussõnaga. *Keel ja Kirjandus* 8, lk 478–486.

Rätsep, Huno 1985. Läänemeresoome värvimaailm. (M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä.) *Keel ja Kirjandus* 1, lk 58–59.

Rüütel, Eha & Elenurm, Taimi & Pehk, Alice & Tomberg, Marika & Visnapuu, Piret 2001. *Loomismäng. Muusika-, sõna-, liikumis-, kunsti- ja värviharjutusi rühmatöös*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.

Sarapik, Virve 1996. *Värv kui märk*. Magistritöö. Käsikiri. Tartu.

Sarapik, Virve 1994. Valge ja must. *Keel ja Kirjandus* 11, lk 641–649; 12, lk 713–717.

Sutrop, Urmas 1995. Eesti keele põhivärvinimed. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 797–808.

Veeroja, Piia & Kolk, Katrin 1997. *Villaku värvimine Eestis kasvavate värvitaimedega*. Tartu: EPMÜ.

Viires, Ants 1983. Eestlaste värvimaailm. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 290–302.

Viires, Ants & Vunder, Elle (koost) 1998. *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Viires, Ants 2000. *Puud ja inimesed*. Tartu: Ilmamaa.

Viires, Ants 2001. *Kultuur ja traditsioon*. Tartu: Ilmamaa.

Vilbaste, Gustav 1939. Taimedega värvimisi Eestis. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* XIV. Tartu, lk 1–56.

Õim, Asta 1983. Värvinimetuste moodustamisest ning kasutamisest eesti ja vene keeles. *Keel ja Kirjandus* 1, lk 26–32.

Summary

The role of research in the compilation of educational material on the meaning of colours and colour terms at the Estonian National Museum

Jane Liiv and Virve Tuubel give an overview of the compilation of a popular educational programme and study material concerning colours, at the permanent exhibition *Estonia: Land, People, Culture*, displayed at the Estonian National Museum in 1994–2015.

In memoriam

Katre Õim
25. august 1970 – 20. juuli 2016



20. juulil lahkus meie hulgast ootamatult ja ebaõiglaselt vara keeleteadlane, Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi dotsent Katre Õim.

Katre alustas 1989. aastal õpinguid Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonnas eesti ja soome-ugri filoloogia erialal, demonstreerides juba tudengipõlves veendunud keelehuvi. Erialane motivatsioon ja kindel siht olid kõigiti enesestmõistetavad, kuivõrd maineka keeleteadlase ja sõnaraamatute autori Asta Õimu tütrena sai filoloogiapisik Katrele kaasa piltlikult öeldes emapiimaga. Õpingukaaslased teadsid esmatutvusest peale, kuidas Katre tehnilistes töodes ema abistas ja näiteks tol ajal valmiva *Fraseoloogia-sõnaraamatu* (esmatrükk nägi ilmavalgust 1993. aastal) jaoks materjali sedeldas.

Ülikooli lõpetamise järel 1994. aastal alustas Katre Tartus tööd assistendina Eesti Keele Instituudi rahvaluule osakonna parömioloogia (folkloori lühivormide) uurimisrühmas. Värskest oli saabunud arvutiajastu, vastloodud teadusfondi grantide toel (algul Arvo Krikmanni, hiljem ka Asta Õimu juhtimisel) käivitus kõnekäändude ja fraseoloogia kui iseseisva valdkonna uurimine ning algas hoogne töö eesti kõnekäändude mahuka materjali digiteerimisel, millesse Katre jõuliselt oma panuse andis. Siitpeale hakkas ta liikuma üha enesekindlamal ja eesmärgiteadlikumal sammul omaenda erialasel

teerajal. Samas jätkus tihe professionaalne koostöö emaga – teineteist täiendavaid ühiskirjutisi, erinevate mõistete fraseoloogiaüksuste laiendatud käsitlusi võib Katre Õimu ja Asta Õimu sulest nüüdseks kokku lugeda üle kümne. Kahtlemata oleks see viljakas ühisloome edasi kestnud...

Praktilise erialase tööga paralleelselt õppis Katre Tartu Ülikooli eesti ja soome-ugri filoloogia magistrantuuris, kus kaitses 1997. aastal professor Arvo Krikmanni juhendamisel magistrikraadi eesti võrdluste struktuurist.

Elades ise juba perega Tallinnas, oli Katre aastail 2000–2004 kaugtöövormis Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur. 2004. aastal kaitses ta Tartu Ülikoolis eesti keele erialal doktoriväitekirja “Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast”. Valdkondadeüleses uurimuses analüüsis autor fraseoloogilis-folkloorset ainet (eesti kõnekäändude suurimat ning vormilt homogeenseimat ja selgepiirilisimat alaliiki – võrdlusi), rakendades kaasaegsest keele- ja kujundkõnetestooriast pärinevaid uurimisviise. Kognitiivlingvistilise lähenemisviisiga rahvaluulematerjalile pakkus Katre selle aja kontekstis unikaalseid ja teedrajavaid vaatenurki. On oluline märkida, et tema doktoritöö oli Ingrid Sarve ja Feliks Vaka kandidaadiväitekirjade järel alles kolmas omataoline – puhtalt fraseoloogiaalane väitekirj. Samuti saab märkida, et just Katrest sai 1989. aastal ülikooliteed alustanud eesti filoloogide seast esimene doktorikraadiga teadlane. Kahjuks oli Katre oma kursuselt ka esimene, kes ära läks...

2004. aastal siirdus värske filosoofiateaduste doktor eesti keele dotsendina tööle Tallinna Ülikooli, kus luges näiteks eesti keele süntaksi, semantika, fraseoloogia kursusi. Ühtlasi jätkas ta kuni 2013. aastani Eesti Kirjandusmuuseumis osalise koormusega vanemteaduri ametis. Katre erialane aktiivsus väljendus Kognitiivse Keeleteaduse Ühingu juhatuse liikmena ning paljude keeleürituste (nt muutuva keele päev) korraldajana.

Katre Õimu peamised uurimisvaldkonnad olid seotud eesti keele fraseoloogia ja kujundkõne, fraseologismide ehituse ja tähenduse ning metafoorsete tähendusülekannetega eesti keele korpustes. Ta oli kümnete teadusartiklite autor ja kaasautor, eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasi ja elektroonilise alussõnastiku FES loojaid. Viimane on algupärane mõisteline alussõnaraamat, mille sarnased varasemad sõnaraamatud eesti keeles puudusid ja mida kasutavad erinevad teadussuunad, aga ka laiem sihtrühm. Üliõpilaste seas olid hinnatud tema õppemeetodid ning tema loodud elektroonilised õppematerjalid. Kirjutamisel oli fraseoloogiaõpik kõrgkoolile. Akadeemilistes aruteludes oli Katre aktiivne kaasamõtlev, kes avaldas alati julgelt arvamust, esitas küsimusi ja tegi loogilisi ettepanekuid.

Katre süda seiskus kõige viljakamas teadlaseas, lõpetamata jäid paljud tööd, ellu viimata suured plaanid. Ta oli andekas, sihikindel ja väljapaistev teadlane, särav, eluterve huumoriga, lähedastest hooliv kaaslane. Sõbrad teavad, et viimased kaks aastat esitles Katre sotsiaalmeedias end käest libisenud punase südamekujulise õhupalli poole püüdleva tüdrukuna (Banksy meistriteosest), kes jutlustab igavest lootust. Küllap sooviks ta meid ka praegu, mil Katrele mõeldes saatuse karmi kätt tunnistades valu hinge täidab, lohutada ja julgustada: “Lootus alati jääb.”

Piret Voolaid

Fräseoloogia ja psühholoogia seostest rahvusvahelisel lingvistikakonverentsil

7.–10. aprillini toimus Austrias rahvusvaheline lingvistikakonverents Slavofraz 2016: “Phraseologie und (naive) Psychologie”.

Konverentsikohaks oli Austria suuruselt teine linn Graz, Steiermarki liidumaa keskus ning ülikoolilinn. Vanuselt teine Austria ülikool Karl-Franzens-Universität Graz loodi keisririigi ülikoolina 1773. aastal paarsada aastat varem rajatud (1585) jesuiitide kolleegiumi järglasena. Praegu õpib seal keskmiselt 30 000 üliõpilast, mis tähendab, et sellest Grazi ülikoolist suurem on Austrias vaid Viini ülikool.

Eri maade teadlased said Slavofrazi nime all kokku esmakordselt. Idee selleks sündis mõned aastad tagasi Ljubljanas slavistide traditsioonilisel kogunemisel omamoodi vastena rahvusvahelisele fräseoloogiaühendusele Europhras. Esimene Slavofraz otsustati korraldada Grazis, sest Agnieszka Bedkowska-Kopczyk ja Heinrich Pfandl Slavistika Instituudist olid valmis korraldamise endi õlule võtma.

Konverentsi korraldanud Slavistika Instituut (*Institut für Slavistik*) loodi aastal 1811 ning on vanimaid omataolisi saksakeelses kultuuriruumis. Lisaks vene keelele on see õppeasutus keskendunud just lõunaslaavi keelte õpetamisele, seda eekõige ajaloolistel ja geograafilistel põhjustel.

Slavofraz 2016 avati ümarlauaga, mida modereeris Peter Grzybek (Graz), osalisteks olid kutsutud eri maade tunnustatud teadlased: Agnieszka Bedkowska-Kopczyk (Graz), Natalya Bragina (Moskva), Wolfgang Eismann (Graz), Valery Mokienko (Peterburi) ja Alexei Shmelev (Moskva). Ümarlual arutati, kuidas seostuvad fräseoloogias psühholoogia ja tunnetuslikkus, milline on rahvapäraste nn naiivteooriate roll ja kas selline lähenemine on üldse õigustatud, kust läheb piir naiivse ehk rahvaliku ja teadusliku etimoloogia vahel, füsioloogia ja psühholoogia seosed kujundkeeles näitel jpm.

Tõstan esile Grazi ülikooli emeriitprofessori Wolfgang Eismanni teemapüstituse, kes saksakeelse kultuuriruumi näitel tõi välja vastuolu terminite vastendamise osas; nii näiteks on keeruline tõlkida saksakeelset terminit *Völkerpsychologie*, mida on eksitav märkida inglisekeelse vastega *folk psychology*. *Völkerpsychologie* uurimisobjektiks on hegellik *Volksgeist* (tuntud on teinegi saksakeelne termin *Volksseele*). Fräseoloogia jm kujundkõne seisukohalt tähendavat see, et eri keelte idioomide ja vanasõnade psühholoogiline motivatsioon on ühine, kujundid on aga individuaalsed. Eismann tõi välja ka eri aegadel esile tõusnud vastanduvad seisukohad (nt Kleinpaul), mille kohaselt rahval kui sellisel puudub arusaam *psyche* olemasolust ning tegelikult sisaldub kõik keele enda süvasstruktuurides, mis ilmekaimalt kajastub just vanasõnades ja idioomides. Vaatamata aastasaja jooksul kestnud vaidlustele rahvaliku/rahvusliku mentaliteedi keeles ja kultuuris kajastumise üle paelub teadlasi tänaseni enam just eri keelte vaheline ühisosa.

Ühtekokku esines kolme konverentsipäeva jooksul ligi 60 teadlast 16 riigist. Mahutamaks ettekanded kolme päeva sisse, leidis enamik ülesastumisi aset paralleelsektsioonides, harjumuspäraste plenaarettekannete asemel olid korraldajad välja toonud 11 esinejat, kes oma üldise teemapüstitusega juhatasid sisse konverentsi laupäeval ja pühapäeval. Üldistatult võib nentida, et ettekanded jagunesid kaheks: ühelt poolt

käsitlesid need mõisteid *psyche* (*soul*, *dyua*) ehk tunnete ja emotsioonidega seotud füsioloogilisi protsesse, teisalt intellektuaalse võimekuse, sh opositsioonipaari tark/rumal keelelist väljendust fraseoloogilistes ühendites. Seejuures üritati keelekorpustele jm keelekogudele tuginedes analüüsida eelkõige nn rahvapärase psühholoogia osakaalu kujundkeeles üksustes. Korduvalt märgiti sedagi, et sõnaraamatutes sisalduv on üks, igapäevane keelekasutus aga midagi muud. Tänapäeva keelekasutajad ei tea enamasti midagi püsiväljendite etümoloogiast ja kasutavad püsiväljendeid argikeelenditena. Eri keelte kasutajate hulgas korraldatud küsitlused osutavad sedagi, et emotsioonidel põhinevaid väljendeid tõlgendatakse üpris erinevalt (sõltuvalt vanusest, haridusest, soost jm). Uurijad, kes siiani on tegelenud peaaesjalikult kirjanduslike allikate ja sõnaraamatutega, nentisid korduvalt, et tegelikult tuleks pöörata enam tähelepanu just fraseoloogia kasutamisele argikõnes, sh internetikeskkonnas aset leidvas suhtluses. Teemast huvitatutel on võimalik leida konverentsikava koos teesidega konverentsi kodulehelt (<http://slavofraz.uni-graz.at/de/konferenz/>).

Konverentsi toimumine Grazi ülikoolis andis hea võimaluse ka sügisel loodud uue töörühma, *Meteo-prognostic Paroemias* kokkusaamiseks ja ühisseminariks. Osalesid teadlased Austriast, Sloveeniast ja Eestist, kelle eesmärgiks on tegeleda süvendatult nn ilmaütlustega, millel on kindel koht eri keeltes tänapäevalgi. Paraku puudub tänaseni süsteemne lähenemine sedalaadi paröömilistele üksustele, iseäranis suur



Foto 1. Hetk konverentsi ümarlauast: (vasakult paremale) Peter Grzybek, Valery Mokienko, Wolfgang Eismann, Agnieszka Bedkowska-Kopczyk, Natalya Bragina ja Alexei Shmelev. Anneli Barani foto 2016.

segadus valitseb terminiloomes ja klassifitseerimises. Kuigi seesugustele, tänapäevagi keelekasutuses esinevatele ütlustele on uurijad pööranud tähelepanu kahetsusväärselt vähe, võib välja tuua uurimused aastakümnete tagant parömioloogia suurkujudelt (Dundes, Permjakov, von Sydow) ning just viimase kümne aasta jooksul hoogustunud uurimistöö Venemaa teadlaste seas. Töörühma eesmärk on eelkõige edendada uurimist, koondades vastava temaatikaga tegelevaid teadlasi, korraldades seminare-konverentse, andes välja uurimistöö tulemusi kajastavaid artiklikogumikke jm. Esimesteks tulemiteks on lähiajal kaitstavad kraaditööd Grazi ülikooli slavistika osakonnas ja töörühma tegemisi kajastav koduleht. Järgmine kokkusaamine leiab aset Tartus, Eesti Kirjandusmuuseumis.

Anneli Baran



Foto 2. Konverentsi korraldajad Agnieszka Bedkowska-Kopczyk ja Heinrich Pfandl. Anneli Barani foto 2016.

“Noorte hääled” 2016

20. aprillil toimus Eesti Kirjandusmuuseumis üheteistkümnes noori etnolooge, folkloriste ja teisi kultuuriuuri ajaid ühendav konverents “Noorte hääled”. Konverentsi avasõnades meenutas kirjandusmuuseumi direktor Urmas Sutrop oma noorusaegu konverentsidelt ning soovis noortele uurijatele esinemisjulgust.

Tartu Ülikooli (TÜ) etnoloogia magistrant Laura Jamsja avas ettekandes “Etniline Jõhvi ja naised: keel, omavahelised suhted ja linnaruumi kasutus” statistiliste näitajate taga peituvat kultuuriliselt mitmekesise keskkonna toimimise eripärasid ja inimeste kogemuste erinevust tulenevalt nende etnilisest taustast. Jamsja arutles ka spetsiifiliste keerukuste üle, mis seisavad kakskeelse paikkonna uurija ees (ennekõike keele- ja kultuuripiiri ületamise raskused). TÜ folkloristika magistrant Liis-Marii Roosnupp (“Naise kujutamine jututüübis ATU 313 “Imeline põgenemine””) vaatles, kuidas ühe levinud jututüübi teisendid sõltuvad jutustaja ja koguja soost, jutustamise kohast ja ajast ning tõi välja nendest tulenevaid erijooni lugude sisus ja keelekasutuses.

TÜ folkloristika magistrandi Kaija Rummi ettekanne “Vene-Türgi sõda Eesti Rahvaluule Arhiivi pärimustekstides” käsitles jutu- ja laulupärimust ning kogumispäevikutes ja kirjades sisalduvat, mille kõrval toonane sõjakajastus meedias oli oluliselt lakoonilisem. Mõned põhipunktid pärimuses on olnud nt sõdurikogemus, türklased kui vaenlased, sõjasündmused, keskkonnakirjeldused. TÜ eesti ja soome-ugri keeleteaduse bakalaureuseõppe üliõpilane Janno Zöbin (“Siberi põlisrahvaste maailmapilt Nikolai Baturini teoses “Karu süda””) andis ülevaate Nikolai Baturini elust ja loomingust ning nüanssidest, mis on tema loomingulist teed mõjutanud ning analüüsis, kuidas on kirjanik kujutanud põlisrahvaste maailmapilti. Ettekandja edasine uurimistöö jätkub plaanide kohaselt motiivide otsimisega erialasest kirjandusest, selgitamaks, kuivõrd on Baturin oma kirjeldustes tuginenud etnograafilisele ainesele.

Muusikateemalisi ettekandeid oli kolm. Tartu Ülikooli etnoloogia bakalaureuseõppe üliõpilane Katrin Kullo esitas elavat vastukaja pälvinud ettekande “Tänavamuusik kui omanäolise sotsiaalse võrgustiku liige ja linnaruumi kujundaja”, rääkides tänavamuusikute elust, sellega seotud problemaatikast ning ka oma kogemusest tänavamuusikuna. Eesti Kultuuriloolise Arhiivi assistent Anna Caroline Haubold (“Eesti laulupidu kui rituaal, festival ja *performance*: Eesti XXVI üldlaulupidu “Aja puudutus. Puudutuse aeg””) esitas väljastpoolt tulija vaate laulupidudele, tuginedes nii enda kogetule kui ka varasematele käsitlustele. Haubold sedastas, et nii mõnigi element laulupeo juures on välismaalasele arusaamatu, pakkumata samaväärset vaimustust nagu eestlastest osalejatele-kuulajatele ning osutas taustateadmiste rollile laulupeo tajumisel ja tõlgendamisel. Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia muusikateaduse bakalaureuseõppe tudeng Kaisa Luik (“Kihnu viulitraditsioon tänapäeval”) arutles viulimängu traditsiooni edasi(k)andmise üle, toetudes tänapäeval Kihnu V viulifestivalil kogutud materjalile. Ettekandja tõdes, et Kihnus on viuliõpe heal järjel, kuid selle jätkusuutlikkus traditsioonilises vaimus on praegu küsimärgi all mõningate eripärade taandumise tõttu.

Viimases teemadeplokis käsitles TÜ etnoloogia magistrant Tenno Teidearu ettekandes “Ontoloogiline perspektiiv materiaalse kultuuri uurimisel usundilises kontekstis” inimeste ja esemete omavaheliste seoste ja seotuse kompleksust ja selle uurimise problematikat, keskendudes ainelise kultuuri uurimise võimalikele teoreetilistele raamistikele. Ave Taavet ja Marika Alver Eesti Kunstiakadeemiast (“Võidavad kunst ja armastus! Etnograafilise uurimismaterjali (re)presenteerimisvõimalustest”) keskendusid ekspeditsioonide näituseks vormimise raskustele viimaste EKA soome-ugri ekspeditsioonidel põhinevate näituste ja saadud tagasiside põhjal. Esile tõusis tõdemus, et vaatepunktide paljususest (tegijad, informandid ja näituste keskkond) tingitud poleemika on paratamatu. Tallinna Ülikooli sotsiaal- ja kultuurantropoloogia magistrant Liis Serk (“Maaelu tajumine: tühjusest ja üksindusest”) kõneles osalusvaatlusel kogutud materjali põhjal maaelust seal elavate inimeste pilgu läbi ning võrdles seda meediakajastustega, tuues välja, et tihti kujutatakse külade tühjaksjäämist ja maaelu üksildust meedias hoopis teises tonaalsuses kui kohalikud inimesed seda tajuvad.

Stendiettekanded esitasid TÜ etnoloogia doktorant Anna Mishina (“Ristiusu ja traditsioonilise usundi piiril: sünkretism luterlikus kirikus idamaride seas”) ning Budapesti Loránd Eötvösi ülikooli (ELTE) doktorant ja Szegedi Ülikooli eesti keele ja kultuuri lektor Eda Pomozi (“Inimeses peab kõik kaunis olema!” Hallidest varjunditest sukadardaveeretaja vaatenurgast”).

Päeva kokkuvõtva arutelu raames jagasid Anu Kannike (Eesti Rahva Muuseum) ja Anu Korb (kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv) publiku ja esinejatega oma tähelepanekuid ning osutasid ettekannetes käsitletud teemade edasistele uurimisvõimalustele ja võimalikele lähenemisnurkadele. Päeva märksõnadena toodi välja representatsioonid ja uurimisprotsess ning osalusvaatluste käigus kogutud ainese suur osakaal uurimuste allikmaterjalides.

Konverentsi korraldasid ja toetasid Eesti Rahva Muuseum ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv. Järgmine konverents toimub 2017. aasta aprillis Eesti Rahva Muuseumis Raadil.

Ave Goršič, Piret Koosa

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

26. mail kuulutati Eesti Kirjandusmuuseumis Akadeemilise Rahvaluule Seltsi aastakoosolekul välja 2016. aasta Eesti folkloristika preemia saaja – Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur Andreas Kalkun.

Alates 2011. aastast on Akadeemiline Rahvaluule Selts koostöös Eesti Kultuurkapitali Rahvakultuuri sihtkapitaliga andnud välja Eesti folkloristika aastapreemiat. Preemia eesmärk on tõsta esile preemia saamisele eelnenud aasta jooksul silma paistnud folkloristi tegevust.

Tänavu esitati preemiale neli kandidaati: Reet Hiiemäe, Andreas Kalkun, Merili Metsvahi ja Ingrid Rüütel. Preemia väljakuulutamisele eelnes mulluse laureaadi Mare Kõiva ettekanne “Kuidas portreeterida koera (ja inimest)?”.

28. juunist 2. juulini korraldasid Akadeemiline Rahvaluule Selts ja Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond Tallinnas Rahvusvahelise Tänapäevamuistendite Uurimise Seltsi iga-aastase konverentsi “Perspectives on Contemporary Legend”.

Eesti Rahvaluule Arhiivis

4. ja 5. aprillil osalesid Soomaa looduskeskuses kohapärimuse töörühma väljasõidu-seminaril Mari-Ann Remmel, Epp Tamm, Valdo Valper ja Jüri Metssalu ERA-st ning Liina Laanemets Keskkonnaametist. Ühtlasi tähistati MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus esimest sünnipäeva.

8. ja 9. aprillil pidas Jüri Metssalu loenguid Lahemaa rahvuspargi külastuskeskuses Palmse mõisas Lahemaa kohapärimuse koolitusel.

11. aprillil salvestasid Helen Kõmmus ja Janno Simm Viljandis Aksel Tähnase 105. sünniaastapäeva kontsertkohtumist, üritusega tähistati ühtlasi Johannes Rosenstrauchi 125. ning Vassili Sepa 100. sünniaastapäeva.

11. aprillil osalesid Olga Ivaškevitš, Kadri Tamm ja Astrid Tuisk Viljandi muuseumis muuseumitöötajate seminaril “Materjalide kogumine veebis”, kus pidasid ettekande kogumiskeskonnast Kratt.

12. aprillil pidas Mari-Ann Remmel ettekande Türi linna 90. aastapäeva ajalooõhtute sarjas “Kohapärimusest Türi kihelkonnas”.

15. aprillil osales Ingrid Rüütel Türi kümnnendal üle-eestilisel laste ja noorte pärimusmuusikafestivali “Regilaul uues kuues” žürii töös ning nõustas muusikaõpetajaid.

18.–20. aprillini käisid Jüri Metssalu, Reeli Reinaus, Epp Tamm ja Valdo Valper Harju ja Rapla maakonna muuseumides ja raamatukogudes ajaloolise Harjumaa looduslike pühapaikade inventuuri jaoks teavet kogumas.

18. ja 19. aprillil osales Risto Järv Oxfordis CLARIN-PLUS võrgustiku töötoas “Exploring Spoken Word Data in Oral History Archives”; visiidi jooksul tutvus ta ka Briti raamatukogu pärimusliku ajaloo osakonna (British Library, Oral History Section) kogude ja tööga.

19. aprillil osales Janika Oras Mordva Vabariigis Saranskis N. Ogarjovi nimelise Mordva Riikliku Ülikooli konverentsil “Soome-ugri kultuurimaailmad: minevikukogemus tulevikumudelites” ettekandega “Seto arhailise helirea taaselustamise küsimusi: sotsiaalsed ja pedagoogilised aspektid” ja tegutses samateemalises õpitoas.

20. aprillil toimus Eesti Kirjandusmuuseumis folkloriste, etnolooge ja nende lähierialade esindajaid koondav konverents “Noorte hääled”. Konverentsi korraldasid ja toetasid Eesti Rahva Muuseum ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

22. aprillil osales Mari-Ann Remmel koos Jüri Metssaluga jüriöö-teemalisel pärimusmatkal Kose khk Tuhala kandis, matkajuht Arne Kivistik.

23. aprillil pidas Janika Oras Tartus professor Urve Lippuse mälestusele pühendatud Eesti Muusikateaduse Seltsi Tartu päeval ettekande “Moderniseerumisega seotud muutused suulise kultuuri muusikute performatiivsuses. Kahe 19. sajandi II poole naislauliku näitel”.

23. aprillil avas Ingrid Rüütel Moostes Rahvamuusikatöötlaste festivali “Moisekatsi elohelü” ja oli ka žürii liige koos Taive Särjega, ERA auhinna sai duo Cathy Sommer ja Johannes Ahun.

26. aprillil esinesid Inge Annom, Risto Järv, Mairi Kaasik, Andreas Kalkun, Reeli Reinaus ja Kärri Toomeos-Orglaan Põlva Keskraamatukogus rahvaluuleõhtul “Uut aardevaramust”, kus tutvustasid värskeid rahvajutu- ning rahvalauluväljaandeid.

28. ja 29. aprillil toimunud Eesti-uuringute Tippkeskuse avakonverentsist “Eesti-uuringute interdistsiplinaarsed dialoogid” võtsid osa ka ERA töötajad. 28. aprillil pidas Mari Sarv ettekande “Arhiivipõhise folkloristika väljakutsed”.

29. aprillil tutvustas Jüri Metssalu Sulbi Akadeemias kohapärimust uurimisvaldkonnana ja luges näiteid välitööpäevikutest.

29. aprillil osales Astrid Tuisk õpilaste teadustööde konkursi festivalil. Tutvunud õpilaste töödega, andis ta üle kirjandusmuuseumi eripreemia. Selle sai Katri-Helena Janno (Hugo Treffneri Gümnaasium), töö “Eesti- ja venekeelsed numbreid sisaldavad vanasõnad ning nende omavahelised vasted” eest.

30. aprillil ja 1. mail tegi Mari-Ann Remmel osalusvaatlusi ja fotosid ülestõusmispühadest Petseri kloostis.

4. mail esitleti kirjandusfestivalil Prima Vista Tartu Ülikooli raamatukogu kohvikus Gaudeamus Mall Hiemäe raamatut *Väike linnuraamat rahvapärimusest*.

5. ja 6. mail esinesid Eesti Kirjandusmuuseumis eluloo uurimise teaduskonverentsil “Elust elulooks, eluloost kultuurilooks” Janika Oras ettekandega “Biograafia suulise ja

kirjaliku kultuuri piiril. Laulik jutustab laulikust” ning Anu Korb ettekandega “Folkloor Venemaa eestlaste eluloolistes mälestustes”.

8. mail eetris olnud Vikerraadio kirjandussaade “Loetud ja kirjutatud” oli pühendatud muinasjuttudele, stuudios oli Risto Järv.

9. ja 10. mail kohtusid Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti, Läti ja Leedu folklooriarhiivide esindajad. Arutati eri arhiivides toimunud arenguid ning tulevikuplaane. Külalised tutvusid 9. mail Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi analoog- ja digikogudega ning kirjandusmuuseumi digistuudioga. 10. mail toimunud töötubades arutati digitaalarhiivinduse, etnomusikoloogia, arhiivipõhise uurimistöö ja arhiivimaterjalide avaldamise küsimuste üle. Olga Ivaškevitš juhtis arutelu ja tutvustas Kirjandusmuuseumi digitaalseid lahendusi, Helen Kõmmus juhtis etnomusikoloogide vestlusringi ning Mari Sarv juhtis arutelu arhiivipõhise teaduse ja arhiivimaterjalide avaldamise teemal. Kohtumine toimus Põhja- ja Baltimaade pärimusarhiivide koostöövõrgustiku raames.

14. mail toimus järjekordne muuseumiöö “Öös on laineid”. Kirjandusmuuseumis sai näha mereteemalist slaidiprogrammi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi ja Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogudest, taustaks audioprogramm Ingrid Rüütli koostatud Kihnu, Saaremaa ja Muhu muusikaväljaannetest. Avati näitus “Kirjanik ja meri”. Kultuuriloolise Arhiivi fotokogu põhjal toimus tänapäeva kirjanike ning Tartus elanud kirjandus- ja kultuuritegelaste elukohtade äratundmismäng. Esines mäluasutuste segakoor MaSk. Tartu kummitusjutte jutustasid Reeli Reinaus ja Liis Reha. Öhtu lõpetas kirjandusmuuseumi kummituse Lilla Daami ringkäik.

20. mail toimus Viljandi Pärimusmuusika aidas Eesti Rahvaluule Arhiivi heaks toetuskontsert, mille korraldas Eesti Pärimusmuusika Keskus. Esinesid pärimusmuusikud Tuule Kann, Juhan Uppin, Merike Paberits, Sandra Sillamaa, Mari Kalkun, Maarja Nuut, Meelika Hainsoo (Lepaseree), Marko Mägi, Kristiina Ehin ja Janne Suits. Üritusel sõlmiti ühiste kavatsuste lepe Eesti Pärimusmuusika Keskuse ning Eesti Kirjandusmuuseumi vahel ning esitleti kommenteeritud “Eesti rahvamuusika antoloogia” väljaande veebiversiooni. Antoloogia aluseks olnud CD-kogumiku toimetasad Janika Oras, Vaike Sarv ning Ergo-Hart Västriku, veebiväljaande toimetasad Janika Oras ja Kadi Sarv, kujundas Andrus Kalkun. Väljaanne on kättesaadav aadressil <http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/rahvamuusika/>.

20. mail osales Mari Sarv konverentsil “Millist e-Eestit me tahame?” teemalaudkonnas “Demokraatia ja e-riik”.

23.–28. maini osales Anu Korb Venemaa Eesti Suursaatkonna visiidil Tomski oblastis. 25. mail pidas Anu Korb Tomski Riikliku Ülikooli arhiivinduse ja museoloogia tudengitele loengu diasporaa eestlastelt kogutud materjalide eksponeerimisel ja publitseerimisel esile kerkivatest probleemidest (О проблемах, возникающих при публикации и экспонировании материалов, собранных в диаспорах, а также при возвращении их обратно в общины). 26. mail tutvustas A. Korb Tomski oblasti Kasekülas (vn Berjozovka) Siberi eestlastelt kogutud materjalide põhjal ilmunud väljaandeid.

25. mail esitles Mari-Ann Remmel Tartu Kutsehariduskeskuses raamatut *Imeline Ilmjärv*, raamatus ilmus M.-A. Remmeli artikkel “Ilmjärvest Pühajärveni – vaateid pärimusmaastikule” ning kirjandusmuuseumi töötajate Inge Annomi, Tuuli Otsuse, Kanni Labi ja Mari-Ann Remmeli maastikumaalide reprod.

26. mail pälvis Eesti folkloristika aastapreemia 2016 Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur Andreas Kalkun. 2015. aastal ilmus täiendatud väljaanne A. Kalkuni doktoritööst *Setu laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole*, tema koostatud Feodor Vanahundi rahvajuttude kogumik *Ilosa' ja pogana' jutu'* ning teadusartiklid setude usundist ja väheharitud kirjutajate sõjakirjadest.

25.–27. maini osales Janika Oras Helsingis konverentsil “Versification: Metrics in Practice” (Värsiehitus: värsimõõt praktikas) ettekandega “Play with Structures in Seto Oral Singing Tradition: The Broken Line as a Model of Rhythmic Variation” (Struktuurimäng Seto suulises laulutraditsioonis: murtud joon kui rütmilise varieerumise mudel), Taive Särg tegi ettekande “Recreating the Metre: Verses of More than Eight Syllables in Estonian regilaul” (Meetrika taasloomine: rohkem kui kaheksasilbilised värsid Eesti regilaulus) ning Mari Sarv ettekande “The Relationship of Metre and Performance in Case of Folksongs” (Värsimõõdu ja esituse vahekorra rahvalauludes).

29. mail toimus Jüri Metssalu juhtimisel pärimusmatk Jüri ja Kose kihelkonna looduslikes pühapaikades.

31. mail esines Risto Järv Eesti Biokeskuses konverentsil “Teaduskollektsioonid ja avatud teadus” ettekandega “Rahvaluule rahvuskollektsioon. Binaarseid opositsioone”.

Juuni algul osales Taive Särg Saaremaa Valjala valla korraldatud luulekonkursi “Inspireeritud “Saaremaa valsist”” žürii töös.

3. ja 4. juunil pidas Anu Korb Tartu Ülikoolis konverentsil “Arctic Workshop of Tartu University: Gatekeepers” (Tartu Ülikooli arktika seminar: Võtmeisikud) ettekande “Fieldwork among Estonian compatriots in Siberia and local helpers” (Välitööd Eesti kaasmaalaste seas Siberis ning kohalikud abilised).

4. juunil pidas Ingrid Rüütel Pärnus naiste ja neidude kooride laulupäeval avakõne “Pärnu muusikaõpetajatest ja koorijuhtidest”.

7. juunil pidas Risto Järv Eesti Kirjandusmuuseumis Urmas Sutropi 60. sünnipäeva konverentsil “Suur maalritöö: keelest ja meelest” ettekande “Lemmikmuinasjutt ja mõnda”.

9. juunil toimus Eesti Kirjandusmuuseumis usundi-uuri ja Aado Lintropi 60. sünnipäevale pühendatud sümposium “Sarvedega mammutist suure härjani”. Ettekannetega esinesid Hasso Krull (“Soome sild”), Madis Arukask (“Ebakohased surnud, ebakohased esivanemad”), Art Leete (“Handi jumalate maa”), Mall Hiimäe (“Milleks meile mõistatamine”) ja Ergo-Hart Västriku (“Usundiliste arusaamade edasiandmisest (Aado innustusel ja Peko näitel)”), esitleti Aado Lintropi raamatuid *Loomisaja laulud. Uurimusi eesti rahvalaulust* ning *Päev on ulakas plika*, Eesti Kirjandusmuuseumi trepigaleriis avati näitus “1000 kilomeetrit Himaalajas”.

10. juunil toimus Kirjandusmuuseumis Eesti Digitaalthumanitaaria Seltsi tarkvara-seminar, mille korraldamises osales Mari Sarv, ERAst osalesid Olga Ivaškevits ja Liina Saarlo, folkloristika osakonnast Liisi Laineste.

10. juunil toimus Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Tallinna Ülikooli keskkonnaajaloo keskuse konverents “Maastikule kleepuv tekst”. ERAst pidasid ettekandeid Mari-Ann Remmel (“Muutuv maastik pärimustekstides ja kogukonnamälus”), Lona Päll (“Älved, laukad, huulhein, meeleoluks kaasas vein”: keskkonnaseosed pärimuses Kakerdaja raba lugude näitel), Valdo Valper (“Minu maastikud”. Eksperthinnang”) ning Risto Järv (“Ernst Peterson-Särgavast ja metsamuinasjuttudest”).

14. ja 15. juunil osales Jüri Metssalu Tarsi talu pärimuskultuuri suvekoolis, kõneldes eesti ja vene lastele kohapärimusest ja arheoloogiast ning juhtis koos Toomas Tõnissoniga pärimusmatka Linnaaluste külas.

15.–17. juunini käisid Mari-Ann Remmel ja Lona Päll Harjumaal Jüri kihelkonnas Nabalas ja Loksal kohapärimuse välitöödel Nabala raamatu ettevalmistamiseks.

14.–17. juunini korraldasid Mari Sarv ja Liisi Laineste Teisel Euroopa sotsiaaltõrgete konverentsil Pariisis sessiooni “Võrgustikuanalüüs humanitaarteadustes” ning Mari Sarv ja Risto Järv pidasid ühisettekande “Võrgustikuanalüüs ja folklooritekste tüpoloogiline liigitus”.

16. juunil esitleti Eesti Keele Instituudis Eesti kohanimeramatut. Väljaandes on esindatud ka kohanimedega seotud pärimus Eesti Rahvaluule Arhiivist (kohapärimuse osa ette valmistanud Valdo Valper, Pille Vahtmäe, Kaisa Kulasal, Mari-Ann Remmel ja Risto Järv).

21. ja 22. juunil osalesid Ave Goršič ja Risto Järv Põhja- ja Baltimaade folklooriarhiivide töörühma kohtumisel Riias, et arutada piirkondliku digiprojekti võimalusi ja väljundeid.

29. juunil algasid kohapärimuse välitööd Matsalu ja Vilsandi rahvusparkides, osalesid Lona Päll, Jüri Metssalu, Mari-Ann Remmel ja Valdo Valper.

Ave Goršič ja Risto Järv

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

30. märtsil pidas Raivo Kalle Akadeemilise Põllumajanduse Seltsis ettekande “Kuidas saarlased tajuvad looduskeskkonna muutust”.

7.–10. aprillini osales Anneli Baran Slavofraz2016 konverentsil Grazi ülikoolis ettekandega “Weather sayings as a model of folk psychology” ja konverentsi raames toimunud töörühma Meteo-prognostic Paroemias seminaris ettekandega “Weather Sayings – Everyday Knowledge vs Universal Truth”.

22. aprillil esines Nikolay Kuznetsov Rakvere Reaalgümnaasiumis kolme klassi ees teemal “Komid ja komi keel”.

28. ja 29. aprillil korraldas osakond Meelis Rolli, Piret Voolaiu ja Mare Kõiva eestvõtul Jõgeva jahimajas Trofee Eesti-uuringute Tippkeskuse (CEES) konverentsi “Eesti-uuringute interdistsiplinaarsed dialoogid”, mille eesmärk oli konsortsiumiga liitunud uurimisprojektide vastastikune tutvustamine, taotlusest lähtuvate töörühmade teoreetiliste ja praktiliste lähtekohtade määratlemine ning edasiste interdistsiplinaarsete koostööplaanide täpsustamine.

Osakonda esindasid ettekandega Mare Kõiva (“Järjepidevus ja uuendused: narratiivid, usundiuurimine ja folkloori lühivormid”), Liisi Laineste (“On see Haha, Wow või Sad: Reaktsioonid Facebook Reactionsile”), Tõnno Jonuks (“Eesti loodususund”).

Külastoimetaja Iivi Zajedova esitles ajakirja *Mäetagused* 63. numbrit ja külastoimetaja Aimar Ventsel ajakirja *Folklore: EJF* 63. numbrit. Samuti esitleti konverentsil sooouuringute ajakirja *Ariadne Lõng* 1/2 (2015), ajakirja *Journal of Baltic Studies* 47/1 (2016) (erinumber “Between Art and Politics: A Postcolonial View on Baltic Cultures of the Soviet era”) ja muusikateaduse aastaraamatut *Res Musica*.

Konverentsi koduleht: http://www.folklore.ee/CEES/2016/konve_1.htm.

2. mail toimus Liisi Laineste korraldamisel Eesti Kirjandusmuuseumis rahvusvaheline toidukultuuri-teemaline konverents, kus esinesid uurijad Poolast, Valgevenest, Bulgaariast ja Eestist. Liisi Laineste pidas ettekande “National romanticism in 21st century cookbooks” (kava ja ettekannete teesid vt <http://www.folklore.ee/rl/fo/koostoo/poola/abstracts.pdf>).

2.–12. maini osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Dubrovnikus (Horvaatia) rahvusvahelise antropoloogide ja etnoloogide ühingu (IUAES) vahekongressil “World anthropologies and privatization of knowledge: engaging anthropology in public”. Mare Kõiva esines ettekandega “Anthroposophical medicine in the 21st centuries city milieu”, Andres Kuperjanov “The use of GIS and GPS on traditional cultural objects to create digital map layers”.

5. mail pidas Katre Kikas 5.–6 mail Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud konverentsil “Elust elulooks, eluloost kultuurilooks” ettekande “Rahvaluulekogujate elud Jakob Hurda kogus”.

11.–18. maini toimus etnobioloogia interdistsiplinaarne suvekool Valgevenes. Osakonna töötajad Renata Sõukand, Raivo Kalle ja Mare Kõiva jagasid oma kogemusi praktilise töö käigus. Koolituse teoreetiline osa toimus Minskis ja praktiline osa Ljubani regioonis. Välitööd assisteerisid Rahel Laura Vesik ja Lagle Aim, filmimees autojuhina Margus Kiis. Koolituse praktilise osa raames küsitleti Pljusna, Plastoki, Trojchany, Pjeklichi, Trubjatino, Chabusy, Zajelnoje, Kascjashy, Krival, Osovjechi ja Jaminski külas rohkem kui 150 inimest. Koolitusest võttis osa üksteist Valgevene Kultuuri, Keele ja Kirjanduse Instituudi noorteadlast.

14. mail pidas Raivo Kalle Kuku raadios “Ilmaparandaja” saates loengu rubriigis “Taimetaip”.

16. mail esines Piret Voolaid Eesti Teaduste Akadeemia akadeemilise teadlasvahetuse raames Ljubljanas Sloveenia Teaduste ja Kunstide Akadeemia Sloveenia Etnoloogia Instituudi ajalooseminaride sarjas (Historični seminar ZRC SAZU) loenguga “Raziskovanje folklornih obrazcev v Estoniji: uganke v spreminjajočem se sociokulturnem kontekstu” (Researching Minor Forms of Folklore in Estonia: Riddles in a Changing Socio-Cultural Context).

20. mail osales Piret Voolaid konverentsil “Millist e-Eestit me tahame?” teemalaudkonnas “Haridus digikeskkonnas”.

23.–30. maini osales Renata Sõukand etnobotaanilistel välitöödel Lääne-Ukrainas, Ivano-Frankivski ja Taga-Karpaatia rajoonis. Välitööd toimusid koostöös L’Università degli studi di Scienze Gastronomiche ja on osa MRW Ethnobotany of Europe Ukraina peatükkide ettevalmistusest. Viies külas küsitleti rohkem kui 25 inimest.

31. mail pidas Reet Hiiemäe Tallinnas Coca-Cola Plazas õudussarja “Outcast” tutvustüstitusel ettekande demonoloogiast ja seestumisest Eesti pärimuses.

1. juunil pidas Katre Kikas Tallinna Teadlaste majas ettekande Jakob Hurda korrespondentide suhtest rahvuslusega.

2.–4. juunini osales Tõnno Jonuks Zagrebis konverentsil “Sacralization of Landscape and Sacred Places”, 3. juunil pidas ta ettekande “Biographies and Continuity of Sacred Places in Estonia”.

7. juunil korraldasid Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut ning Eesti Keele Instituut Eesti Kirjandusmuuseumis Urmas Sutropi 60. sünnipäeva konverentsi “Suur maalritöö: keelest ja meelest”. Osakonda esindasid ettekannetega Mare Kõiva (“Loitsude värvimaailm”) ja Piret Voolaid (“Hallist härjast Musta mereni: värvileksika mõistatuste alaliikides”).

Konverentsi kava ja teesid on leitavad veebilehel <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2016/suurmaalritoo/>.

10. juunil toimus Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Digitaalhumanitaaria Seltsi tarkvaraseminar, mille korraldamises osales Liisi Laineste.

11. juunil pidas Raivo Kalle Kuku raadios “Ilmaparandaja” saates loengu rubriigis “Taimetaip”.

14.–17. juunini korraldas Liisi Laineste koostöös Mari Sarvega Teisel Euroopa sotsiaalvõrgustike konverentsil Pariisis sessiooni “Võrgustikuanalüüs humanitaarteadustes”.

15.–17. juunini osales Nikolay Kuznetsov Lahtis VII Soome-ugri rahvaste maailmakongressil.

23. juunil osales Renata Sõukand ERC Starting grandii intervjuul Brüsselis.

27. juunist 1. juulini osalesid Liisi Laineste (ettekanne ““No country stands alone”: Parody and unlaughter in Europe’s migration Crisis”) 1. juuli plenaarsessioonis “The

Rhetoric of Unlaugther”) ja Piret Voolaid (ettekanne “Laughing across borders: Intertextuality of Internet memes” 30. juuni plenaarsessioonis “Humour and Social Media”) Rahvusvahelise Huumoriuurimise Seltsi (International Society for Humor Studies) 28. konverentsil Dublinis Trinity kolledžis. Ühtlasi esitleti seltsi tippsündmusel Eestit, täpsemalt Tallinna kui võimalikku konverentsipaika 2018. aastal. Tihedas konkurentsis saadigi õigus korraldada ülejärgmisel aastal ISHS suurkogunemine Tallinnas.

28. juunist 1. juulini osales Tõnno Jonuks EASR konverentsil Helsingis ja pidas ettekande “Religion, Nature and Archaeology”.

28. juunist 2. juulini korraldasid Eda Kalmre ja Mare Kalda Tallinnas Rahvusvahelise Tänapäevamuistendite Uurimise Seltsi (International Society for Contemporary Legend Research, ISCLR) 34. rahvusvahelise konverentsi. Ettekandega osalesid Eda Kalmre (“Some Remarks on Urban Legends and Their Collecting Process in Estonia in the 1990s”), Reet Hiemäe (“Fate, Miracle Doctors and Magical Interventions: Contemporary Beliefs about Childlessness in Interaction with the Mass Media”), Mare Kalda (“Sacrifices at the Unearthing of Treasure: Legends and Beyond”) ning Mare Kõiva ja Rahel Laura Vesik (“Loyal Dogs – That have touched many hearts”). Konverentsi kodulehekülj: <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2016/legend/program.htm>.

2.–11. juulini pidas Liisi Laineste loenguid rahvusvahelises huumori suvekoolis Braşovis, Rumeenias (<http://humoursummerschool.org/16/>).

5.–18. juulini osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Eesti-Bulgaaria ühisprojekti “Balkan and Baltic Holiness – Modern Religiosity and National Identity” raames välitöödel Kagu-Bulgaarias.

9. juulil pidas Raivo Kalle Kuku raadios “Ilmaparandaja” saates loengu rubriigis “Taimetaip”.

18.–22. juulini osales Raivo Kalle Pärandkoosluste Kaitse Ühingu korraldatud ühisvälitööl Kesk- ja Edela-Eestis. Välitöö eesmärk oli kaardistada Eesti taimestikku ja täiendada oma taimealaseid teadmisi.

Teisipäevaseminarid

26. aprillil andis Taavi Pae ülevaate Tartu Ülikooli geograafia osakonnas koostamisel oleva Eesti rahvusatlase kontseptsioonist ja teemaderingist ning tõi näiteid erinevatest võimalustest Eesti kartograafilisel kujutamisel. Arutati, milliste teemade (ja kaartide) puhul võiks abiks olla kirjandusmuuseum.

3. mail pidas keskkonnasotsioloog ja turismiurija Paolo Corvo ettekande toidukultuuri alasest haridusest Pollenzo Toitumisteaduste Ülikooli kogemuse näitel.

24. mail oli teemaks “Metsik Mikita”. Berk Vaher keskendus peamiselt Valdur Mikita varasemale, triloogia-eelsele loomingule ja arutles, kuidas võib varasema loominguga kursis olemine muuta Mikita hiljutiste menuraamatute mõtestamist.

31. mail esines teisipäevaseminari filosoofiakoolis TÜ filosoofia ajaloo vanemteadur Roomet Jakapi: “1696. Dramaatiline tähendusekadu Londonis ja Dublinis”, arutledes, kuidas vabamõtleja John Toland (1670–1722) sealpoolseid saladusi avaldavad sõnad tähendusest ilma jättis ning mõni alalhoidlikum mõtleja noile sõnadele tähendust tagasi anda püüdis.

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

14. aprillil projekti “Liikuv ebavõrdsus: hargmaised pered Eestis ja Soomes” avaüritus. Ida-Soome Ülikooli ja Tartu Ülikooli koostöös sündinud kolmeaastane uurimisprojekt vaatab Eesti ja Soome vahel liikuvaid perekondi, uurib mobiilsusega seotud ebavõrdsust ning jälgib erineva tausta ja võimalustega inimesi mõlemal pool Soome lahte. Uurijad teevad koostööd kunstnike, filmitegijate ja ajakirjanikega. Töö tulemusena valmivad koomiksisari, ajaleheartiklid ja dokumentaalfilm. Projekti rahastab Kone Sihtasutus (Soome).

15.–25. aprillini pidas külalisõppejõud dr Zoja Karanović (Novi Sadi Ülikool, Serbia) inglisekeelse valikkursuse “Serbia folkloori klassikalised žanrid lõunaslaavi kultuuri-kontekstis: sissejuhatus”.

19. aprillil pidas professor Laura Assmuth (Ida-Soome ülikool, sotsiaalteaduste osakond) kultuuriteaduste ja kunstide instituudis loengu “Researching the interplay between local and global”.

25.–27. aprillini korraldasid Helsingi ülikooli folkloristika osakond ning Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond sümposiumi “Word Power”.

28. aprillil pidasid dr. Władysław Chłopicki (Jagiellonia ülikool, Krakow, Poola) ja dr hab. prof Dorota Brzozowska (Opole ülikool, Poola) loengu “Linguistics of Humour”.

3.–13. maini pidas Francisco Vaz da Silva (Lissaboni Ülikooli Instituut, Portugal) inglisekeelse valikkursuse “Muinasjutu sümbolism” (Fairy-Tale Symbolism).

3. mail pidas prof Terhi Utriainen (Helsingi ülikool) loengu “Rituallu Framing Enchantment: Momentary Religion and Everyday Realities”.

10. mail pidas dr Philip Shaw (University of Leicester) loengu “Folktales in the Middle Ages: Exploring pre-modern evidence for folklore”.

11. mail pidas prof Sadhana Naithani (Jawaharlal Nehru Ülikool, New Delhi) loengu “Genre and Transformation”.

16. mail pidas prof Sadhana Naithani (Jawaharlal Nehru Ülikool, New Delhi) loengu “Theory and Method After Postcolonialism”.

1.–3. juunini kuues rahvusvaheline noorte folkloristide konverents Vilniuses (The 6th International Conference of Young Folklorists 2016 “Us and Them: Exploring the Margins”).

8. juunil rahvusvaheline seminar “Sõjaajaloost kaasaegse hariduseni” (From War History to Modern Education). Projekti eesmärgiks oli välja selgitada, kuidas Teine maailmasõda lapsi mõjutas ning kas ja kuidas rääkida lastele sõjast. Selleks viidi Soomes Rautjärvi vallas läbi 20 intervjuud ning Eestis Saaremaal ja Tartus 21 intervjuud.

Initsiatiiv projekti läbiviimiseks tuli Soomest Rautjärvi vallast, mis asub Edela-Karjalas ning kus on tekkinud huvi kohaliku militaarajaloo vastu. Rautjärvi vallas viis välitöid läbi folklorist Mikko Europaeus, Eestis tegi välitöid TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule magistrant Aivo Põlluäär. Kahe folkloristi koostöös valmis uurimuse kokkuvõte (Children of Wartime: A Comparative Oral History Study of World War II in Finland and in Estonia). Projekti tulemusel valmivad lisaks lastele koomiksid, rollimängud ja veebilehekülj, mis aitavad mõista sõja olemust läbi nende inimeste kogemuse, kes olid Teise maailmasõja ajal lapsed.

Liilia Laaneman

Kaitstud doktoritööd

Margaret Lyngdoh kaitses 25. aprillil doktoriväitekirja “Transformation, Tradition and Lived Realities: Vernacular Belief Worlds of the Khasis of Northeastern India” filosoofiadoktori kraadi taotlemiseks eesti ja võrdleva rahvaluule erialal. Juhendaja prof Ülo Valk (TÜ kultuuriteaduste ja kunstide instituut), oponendid dr Lidia Guzy (University College Cork, National University of Ireland) ja dr Ergo-Hart Västriku (TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakond).

Kristel Kivari kaitses 10. juunil TÜ kultuuriteaduste ja kunstide instituudis doktoritööd “Dowsing as a link between natural and supernatural. Folkloristic reflections on water veins, Earth radiation and dowsing practice” (Nõiavits loomuliku ja üleloomuliku vahel: veesooned ja maakiirgus folkloristika uurimisainena) folkloristika erialal. Juhendaja prof Ülo Valk, oponendid dr James Kapalo (University College Cork) ja dr Mare Kalda (Eesti Kirjandusmuuseum).

Kaitstud magistritööd

Lona Päll kaitses 31. mail magistritööd “Ökosemiootiline vaade keskkonna modelleerimisele eesti kohapärimuses Kakerdaja rabaga seotud pärimuse näitel”. Juhendaja dots Ergo-Hart Västriku, oponent nooremteadur Kristel Kivari.

Kaija Rumm kaitses 31. mail magistritööd “Vene-Türgi sõda: andmete folkloristlik võrdlev analüüs”. Juhendaja dots Tiit Jaago, oponent ERA vanemteadur Taive Särg.

Liis-Marii Roosnupp kaitses 31. mail magistritööd “Naise kujutamine imemuinasjutus “Imeline põgenemine” (ATU 313)”. Juhendaja dots Risto Järv, oponent doktorant Kärri Toomeos-Orglaan.

Laura Jamsja kaitses 1. juunil magistritööd “Naiste mälumaastikud Jõhvis: sooline vaade postsotsialistlikule linnale”. Juhendaja Ene Kõresaar, oponent Elo-Hanna Seljamaa.

Kaitstud bakalaureusetööd

Kadi Raal kaitses 31. mail bakalaureusetööd “Lastehirmutiste kasutamine rahvapedagoogikas kolme Pärnu kooli näitel: võrdlev-ajalooline käsitlus”. Juhendaja dots Ergo-Hart Västriku, oponent ERA teadur, doktorant Astrid Tuisk.

Keidi Kald kaitses 31. mail bakalaureusetööd “Loovmängud: viiekümneendad, üheksakümneendad ja tänapäev”. Juhendaja vanemteadur Merili Metsvahi, oponent magister Liis Reha.

Triin Sepp kaitses 31. mail bakalaureusetööd “Saunaga seotud uskumusolendite kujutamine eri folkloorižanrites”. Juhendaja dots Ergo-Hart Västriku, oponent doktorant Katre Kikas.

Liisi Reitalu kaitses 2. juunil bakalaureusetööd “Globaalne, kohalik ja alternatiivne toidukogukond Juurikas”. Juhendaja Ester Bardone, oponent Keiu Telve.

Katrin Kullo kaitses 2. juunil bakalaureusetööd “Tänavamuusiku praktikad ja suhted ümbritsevaga: motiivid, tähendused, keskkonnatunnetus”. Juhendajad Aimar Ventsel ja Terje Toomistu, oponent Keiu Telve.

Maarja Palu kaitses 2. juunil bakalaureusetööd “Kogukonna loomine ja selle erinevad praktikad Kihnu noorte näitel”. Juhendajad Kirsti Jõesalu ja Raili Nugin, oponent Elo-Hanna Seljamaa.

Katarina Toms kaitses 2. juunil bakalaureusetööd “Lahemaa toiduelamused: kohaliku toidu kasutamine Vihula ja Sagadi mõisates”. Juhendaja Ester Bardone, oponent Sigrid Solnik.

Angela Aav kaitses 2. juunil bakalaureusetööd “Kundalini jooga praktiseerimine Tartus”. Juhendaja Art Leete, oponent Katre Koppel.

Eva-Kristi Hein kaitses 2. juunil bakalaureusetööd “Käsitöömeister kui pärandilooja”. Juhendaja Ene Kõresaar, oponent Ave Matsin.

NEWS IN BRIEF

In memoriam

Katre Õim (August 25, 1970 – July 20, 2016)

The eulogy is written by Piret Voolaid.

About the links between phraseology and psychology at an international conference of linguistics

Anneli Baran writes about an international conference of linguistics, *Slavofraz 2016: Phraseologie und (naïve) Psychologie*, which took place in Graz, Austria, on April 7–10.

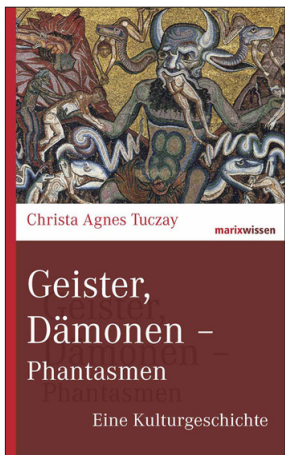
“Young Voices” 2016

Ave Goršič and Piret Koosa bring to the reader an overview of the 11th conference of young ethnologists, folklorists, and other culture researchers, “Young Voices”, which was held on April 20.

Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from April to July 2016.

Kompaktne ülevaade vaimude ja deemonite maailmast



Christa Agnes Tuczay. *Geister, Dämonen – Phantasmen. Eine Kulturgeschichte*. Wiesbaden: Marixverlag. 2015. 252 lehekülge.

Christa Agnes Tuczay uus raamat esitab kultuuriajaloolise ülevaate vaimolenditega seotud pärimusest, keskendudes Saksa kultuuriruumile. Lugema asudes tekib küll hetkeks küsimus, kas on üldse vaja veel ühte vaimolendite leksikoni, kui mitmeid sellesarnaseid on – ka saksa keeles – ilmunud varemgi. Samas pakub vaimumaailm jätkuvalt inimestele põnevust, ja kuigi paljud uskumusolendid (nt varandust vedavad draakonid) on tänapäeva maailmapildis oma aktuaalsuse kaotanud, on lugejaskond, kes sellise materjali vastu huvi tunneb, endist viisi suur. Paistab, et autor ongi pidanud raamatut kirjutades silmas võimalikult suurt auditooriumi. Ühelt poolt on tekst kergesti loetav ka tavalugeja-

le ning terminid on põhjalikult lahti seletatud (näiteks termini 'demon' tähendusseost verbiga 'jagama' on mainitud vähemalt kolmel korral). Teisalt on iga märksõnaartikli lõpus korralik loetelu vastava olendi kohta ilmunud teaduslikest uurimustest. Seega on raamat abiks ka teadlasele, kes vajab põhjalikumalt teavet mõne konkreetse olendi kohta. Kuna tekstisisesed viited puuduvad, jääb paraku kohati arusaamatuks, kas tekstis esitatud järeldused pärinevad autorilt endalt või mõnest tsiteeritud teosest.

Sageli lähtub autor ajaloolis-geograafilisest meetodist, püüdes välja selgitada vastava olendiga seotud uskumuste kujunemiskoha ja levikutee. Mõningate uskumuste puhul on aga tõenäoline, et sarnaste elatusalade ja ühiskondliku miljöö tõttu võisid nad tekkida üksteisest sõltumatult samal ajal, nagu seda mõnab ka autor (lk 237) üldisemalt vaimuuse kujunemisest rääkides.

Mõningatel juhtudel oleks soovinud, et autor tooks selgemalt välja, mis ajastu uskumustest käib jutt, näiteks leheküljel 74 on olevikuvormis juttu rahavaimudest, kes siiski on tänapäeva pärimuses oma traditsioonilise kuju enamasti minetanud. Seevastu vahetatud lapsega seotud uskumuse kohta mainib autor ühele 1690. aastal toimunud kohtuprotsessile viidates, et need olid nimetatud perioodil tõenäoliselt veel elujõulised (lk 89). Kuna vahetatud lapse motiivi kohta on rohkelt uskumusteateid ja muistendeid üles kirjutatud ka 19. sajandi lõpus, julgeksin arvata, et vastav kujutelm oli vähemalt mõnevõrra aktuaalne isegi kaks sajandit hiljem.

Mahukate ülevaateoste puhul kerkib alati küsimus, millises ulatuses mingit nähtust käsitleda. Näiteks oleksin meelsasti lugenud rohkem katkuvaimu kohta, sest katkupärimus on oluliselt mõjutanud Euroopa kultuuri ja usundit laiemas mõttes, raamatus on aga katkuvaimu mainitud ainult paari sõnaga (lk 104). Samas on tervitatav, et autor on käsitlenud ka mitmeid suhteliselt hiljuti esilekerkinud uskumusi (nt seoses haihtuva hääletaja või tulnukatega) ja jätkuvalt aktuaalsete olendite tänapäevaseid

jooni (nt surnuvaimud, poltergeist; nende kujutamine filmikunstis). Samuti võidab raamat sellest, et fookus pole üksnes uskumusolenditel, vaid ka inimesel, ning muuhulgas kirjeldatakse teispoolsete olenditega kontakti saavutamiseks kasutatavaid kommunikatsioonipraktikaid.

Mis puutub raamatu ülesehitusse, siis on veidi küsitav, miks kuulub rubriik, mis käsitleb inimese armusuhteid deemonitega, haigusvaimude peatüki alla.

Tervikuna on raamat meeleolukas lugemine, andes aimu, kui tohutult mitmetahuline ja värvikas on olnud möödunud aegadel Euroopa usundiline maailmapilt. Autori põhjalik detektiivitöö uskumusolendite maailmas ja teemakohaste uurimuste massiivis toob päevavalgele põnevaid ja vahel üllatavaidki kultuurilisi seoseid, näiteks peenekoelise seoste võrgustiku, mis seob pühak Nikolaust, veevaime, jõuluvana ja lõpuks isegi krokodilli.

Reet Hiimäe

BOOK REVIEW

A compact overview of the world of ghosts and demons

Christa Agnes Tuczay. *Geister, Dämonen – Phantasmen. Eine Kulturgeschichte*. Wiesbaden: Marixverlag. 2015.

An overview by Reet Hiimäe in English is available in *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 65.

Autoritest

Tiiu Jaago – Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudi rahvaluule dotsent. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on eesti vanem rahvalaul (kujundkeel, laulutraditsiooni sotsiaallajalooline taust), pärimuslik ajalugu (suguvõsa-ajalood, rahvapärased ajaloopildid, migratsiooni- ja mitmekultuurilisuse kogemus).

tiiu.jaago@ut.ee

Kärri Toomeos-Orglaan – Tartu Ülikooli folkloristika doktorant, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi assistent. Töörühma “Eesti muinasjuttude teaduslikud väljaanded” liige. Peamisteks uurimisteemadeks on eesti muinasjutud, suulise ja kirjaliku kultuuri omavahelised suhted muinasjutužanris ning autentsusproblematika.

karri@folklore.ee

Urmas Sutrop – Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi antropoloogilise ja etnolingvistika professor, filosoofiadoktor, keeleteadlane, on tegelenud ka folkloristika ja mütoloogiaga. On uurinud värvinimesid, maitse- lõhna- ja temperatuurisõnavara, teonüüme, Eesti kajastamist muistsetel maakaartidel ja vanades kroonikates, uurinud liivi keele ajalugu. Praegu tegeleb muinasjuttude uurimisega. Aastatel 2000–2015 oli Eesti Keele Instituudi direktor, alates 2015. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi direktor.

Urmass.Sutrop@kirmus.ee

Piret Voolaid – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur, Eesti-uuringute Tippkeskuse tegevjuht. Peamised uurimisteemad on folkloori lühivormid (mõistatuste liigiline mitmekesisus ja sotsiokultuurilised kontekstid, vanasõnade kaasaegsed kasutuskontekstid), laste- ja noortefolkloor kui ühiskondlike muutuste ja hoiakute indikaator, meediafolkloor, sh interneti sotsiaalmeedia ilmingud, multimodaalsed ja visuaalsed folkloorivormid (nt paröömiline grafiti, piltmõistatused, arvutimängud) kui nüüdisühiskonna sünkreetlised kultuurinähtused, spordifolkloor kui kogukonna sidustraditsioon.

piret@folklore.ee

Vilja Oja – Eesti Keele Instituudi murdesõnaraamatute (*Eesti murrete sõnaraamat* ja *Väike murdesõnastik*) ning keeleatlaste (*Läänemeresoome keeleatlas* ja *Euroopa keelte atlas*) üks koostajaid ja toimetajaid. Peamised uurimisvaldkonnad on leksikoloogia, etümoloogia, dialektoloogia, geolingvistika, läänemeresoome keelte suhted.

vilja.oja@eki.ee

Liina Eek – Tartu Ülikooli usuteaduskonna religiooniuuringute doktorant. Eelnevalt on ta lõpetanud Tartu Ülikoolis bioloogia taimeökoloogia erialal (PhD 2002) ning 2011. aastal lõpetas EELK Usuteaduse Instituudi kristliku kultuuriloo magistrantuuri. Praegu töötab Eesti Teadusagentuuris programmijuhina.

liinaeek@yahoo.com

SININE

Vanadel hallidel aegadel, kui eesti keeles oli veel vähe värvisõnu, polnud eraldi sõnu **sinise** ja musta jaoks. Must tähistas üldse tumedaid toone, sealhulgas ka sinist. **Tumesinine** ja **must** on sarnased värvid. Seda näitab ka sõna **mustikas**, ehkki see mari on ju tegelikult tumesinine.



Roheline tähistab ka värskest ja noorust. Noore ja kogenematu inimese kohta öeldakse: "Ta on alles **roheline**".

PRUUN

Sõna **pruun** on laen saksa keelest. Eesti keeles on see kodunenud alles umbes 18. sajandil. Varem öeldi pruuni kohta näiteks **KÕRB**. **Kõrb** tähendab ka pruuni hobust. Pruuni hobust tähistas veel **RAUDJAS**. Sõna **raudjas** on seotud rauaga – rauarooste on ju punakaspruuni värvi. Punakaspruuni nagu punasegi kohta öeldi **RUUGE** või **RUSKE**.

ORANŽ, LILLA, VIOLETNE JA ROOSA

Mõned värvinimed on tulnud taimenimedest. Paljudes keeltes tähistab üks ja sama sõna nii **oranži** värvi kui ka apelsini. Inglise keeles ongi apelsin **orange**. Eesti keeles öeldakse vahel ka **apelsinikarva**.

Ka mõned lilled on värvidele nime andnud. Saksa keeles on sirel **lila**, inglise keeles **lilac**. Kannike on prantsuse keeles **violette**, inglise keeles **violet**. Roos on inglise keeles **rose**.

Mis värvisõnu need lillenimed meile meenutavad? Muidugi – **lilla**, **violetne** ja **roosa**! Lilla ja violetne tähendavad tegelikult sama värvi.

MIDA TÄHENDAVAD NEED VÄLJENDID?

Sinised unistused, sinised kaugused.

Mis Sinul seostub sõnaga sinine?

ROHELINE JA HALJAS

Roheline ilmub kirjasõnasse alles 18. sajandil. **Roheline** tuleb muidugi sõnast **rohi**. Rohelise värvi vana nimi on aga **HALJAS**. **Haljas** on balti laensõna, mis tuli eesti keelde umbes 17. saj. Läänemeresoome keeltes on sõnal **haljas** mitu tähendust: roheline, kahvatusinine. Siit näeme, et vanal ajal, kui oli vähe värvisõnu, võis rohelist ja sinist tähistada üks ja sama värvisõna. Tänapäeval seostub sõna **haljas** looduse ja rohelusega. **Haljendama** tähendab suvist lopsakat rohelust. Väljad ja aasad **haljendavad**. Mida tähendavad sõnad **haljasala** ja **haljastus**?



MIDA VEEL HALJAS ON TÄHENDANUD?

Eesti keeles on sõnal **haljas** veel teinegi tähendus – **läikiv**. Seda kasutatakse just metalli kohta. Kuningal on **haljas** mõök. **Haljas** võib olla seotud halliga, sest ka metall on ju läikivhalli:

Haljas tähendab veel selgust: **haljas allikavesi**, **haljas viin**.



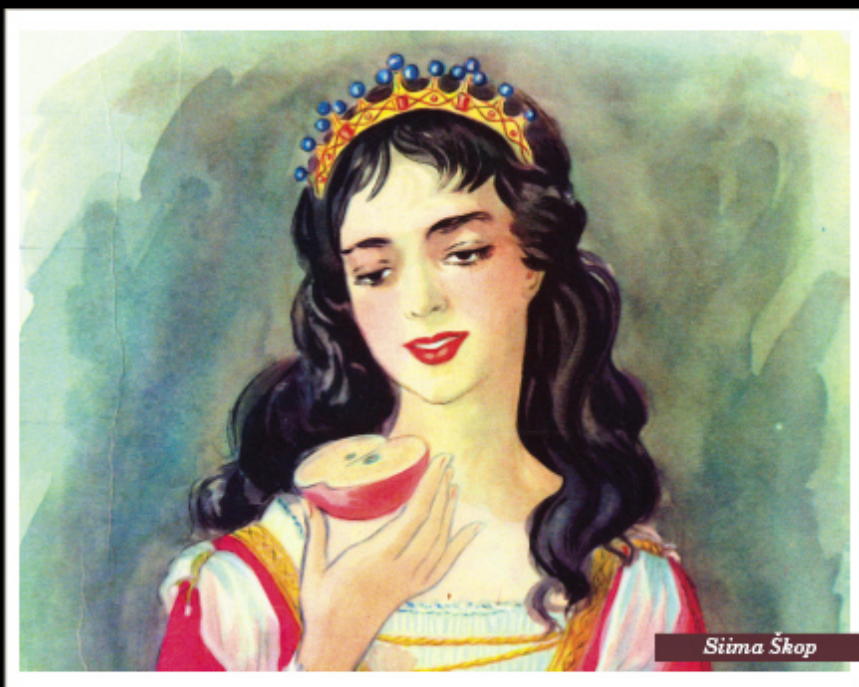
Rüütli on **haljas** raudrüü.

KOLLANE

Kollane on balti päritolu sõna. Ta on sarnane ka teistes läänemeresoome keeltes. Vanasti öeldi aga hoopis **KULLANE** või **KULDNE**. Seega seostati kollast värvi kullaga.

Kollasest on tulnud sõnad **kolletuma** ja **koltuma**. Sügisel muutuvad puudel lehed kollaseks – lehed **kolletuvad**. Vanad ajalehed ja raamatud muutuvad pruuniks – nad **koltuvad**.

PUNANE, VALGE ja MUST on kõige sagedamini nimetatud värvisõnad maailmas. Huvitav on see, et inimesed näevad unenägudes kõige rohkem punaseid ja kollaseid värve, sinist ja rohelist nähakse hoopis vähem. Mis värvi unenägusid Sina näed? Joonista pilt oma unenäost.



Siima Škop

Missugused on siis Lumivalgukese värvid? Loe alates lk 57.

https://www.nlib.ee/html/digi/rmt_ill/autorid/skop_s/skop_lumi.html

✿ Punane regilaulus: sõnad ja vormelid (9) ✿ Mis värvi on muinasjutt? (35) ✿ Värvinimed ja värvid vendade Grimmide muinasjutu "Lumivalguke" variantides (57) ✿ Värvisõnad ja värvisümbolid eesti mõistatuste alaliikides (69) ✿ Moodustusviisi ja tähenduse vahekorra eesti värvinimetustes (99) ✿ Eestikeelne usuõpetus (katehhees) õigeusu kirikus (115) ✿

ISSN 1406 - 992X



*Indexed by MLA Folklore Bibliography,
Ulrich's Periodicals Directory, etc.*